

ISSN 1641-0033

POLSKIE TOWARZYSTWO HISTORYCZNE
ODDZIAŁ W BIAŁYMSTOKU

BIULETYN HISTORII POGRANICZA

Nr 12

Białystok 2012

Biuletyn Historii Pogranicza

Pismo Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego w Białymstoku

Rada Redakcyjna

Adam Dobroński (Białystok), Jan Dziegielewski (Warszawa),
ks. Tadeusz Krahel (Białystok), Algis Kasperavicius (Wilno), Wasilij Kuszner (Mińsk),
Alvydas Nikžentaitis (Wilno), Aleś Smalianczuk (Grodno–Wilno)

Redakcja

Jan Jerzy Milewski – redaktor,
Aleksander Krawcewicz (Grodno) i Rimantas Miknys (Wilno) – zastępcy redaktora,
Marek Kietliński, ks. Tadeusz Kasabuła, Cezary Kukło,
Anna Pyżewska, Jan Snopko, Wojciech Śleszyński

Recenzenci

dr hab. Krzysztof Buchowski (prof. Uniwersytetu w Białymstoku),
dr hab. Walancin Hołubieu (Instytut Historii NANB w Mińsku)

Adres Redakcji

15-637 Białystok, ul. Warsztatowa 1a
e-mail: pth@hum.uwb.edu.pl
jerzy.milewski@ipn.gov.pl

PTH dziękuje za wsparcie Pani Heldze Rehnke (Wesel)
i Algisowi Kasperavičiusowi (Wilno)

SPIS TREŚCI

Artykuły

Elżbieta Bagińska, <i>Instrukcje dotyczące organizacji życia religijnego w dobrach kanclerza litewskiego Ostafiego Wołłowicza w drugiej połowie XVI wieku</i>	5
Maria Korybut-Marciniak, <i>Stan zdrowotny mieszkańców Wilna w początkach XIX wieku</i>	15
Olga Kowal, <i>Rola osobistych kontaktów między emigrantami w kształtowaniu się współpracy diaspory białoruskiej i ukraińskiej w okresie międzywojennym</i>	27
Oksana Pietrowskaja, <i>Nastroje społeczeństwa radzieckiego w pierwszych tygodniach po napadzie Niemiec na ZSRR w badaniach historyków w Rosji i Białorusi (2001–2011)</i>	37
Vygantas Vareikis, <i>Upolitycznienie historii: polityka i pamięć</i>	67
Algis Kasperavičius, <i>Polsko-Litewska Dwustronna Komisja Ekspertów ds. Podręczników Historii i Geografii: działalność i dorobek</i>	81

Źródła i materiały

Mieczysław Wrzosek, <i>O ukrywaniu Żydów we wsi Dąbrówka Stany w latach 1942–1944</i>	93
Aleksander Smalianczuk, <i>Dokumenty wileńskiego Muzeum Białoruskiego im. Jana Łuckiewicza w zbiorach Litewskiego Centralnego Archiwum Państwowego</i>	99

Artykuły recenzyjne, recenzje i zapiski

Michail Dołbielow, Dariusz Staliunas, <i>Obratnaja unija: iz istorii otnoszenii mieždu katolicyzmoz i prawosławiem w Rossijskoj imperii 1840–1873</i> (F. Gryciuk) ...	103
<i>Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos kraštovaizdis. Mokslinių straipsnių rinkinys. Skiriama profesorės Jūratės Kiaupienės 65-mečiui</i> , oprac. Ramunė Šmigelskytė-Stukienė (R. Šmigelskytė-Stukienė)	110
<i>Zigmantas Kiaupa, Lietuvos istorija. T. VII. Trumpas Lietuvos istorijos XVIII amžius. D. 1</i> (R. Šmigelskytė-Stukienė)	110
Olga Mastianica, <i>Pravėrus namų duris: moterų švietimas Lietuvoje XVIII a. pabaigoje – XX a. Pradžioje</i> (A. Katilius)	112

<i>Kunigas Mackevičius kaip istorinė asmenybė. Biografijos kontūrai</i> , oprac. I. Šenavičienė (V. Pugačiauskas)	113
<i>Na chwałę Niebios. Słownik biograficzny duchownych i osób konsekrowanych spoczywających na cmentarzu farnym w Białymstoku</i> , red. ks. Adam Szot (C. Kukło) ...	114
<i>Vyskupo Antano Baranausko anketa dvasininkams (1898 m.)</i> , oprac. Algimantas Katilius (O. Mastianica)	117
<i>Andrej Borka, Miascowyja organy dziaŕžaunaga kirawannia u Zachadniaj Biełarusi (1921–1939 gg.)</i> (J. J. Milewski)	118
<i>Wolga Kowal, Uzajemasuwniazi biełaruskaj i ukraińskaj dyjaspar u miŕwajenny pieryjad</i> (J. J. Milewski)	120
<i>Stosunki etniczne podczas wojny i okupacji. Białystok i Wilno 1939–1941 – 1944/45</i> , red. E. Dmitrów, J. Tauber (A. Włodarczyk)	121
<i>„Расскажу вам о войне...” Вторая мировая и Великая Отечественная войны в учебниках и сознании школьников славянских стран</i> , red. T. C. Гузенкова и др. (J. J. Milewski)	123
<i>Vitalija Stravinskienė, Tarp gimtinės ir tėvynės: Lietuvos SSR gyventojų repatriacija į Lenkiją (1944–1947, 1955–1959 m.)</i> (J. J. Milewski)	124
<i>„Śmierci się z nas nikt nie boi”. Listy kapłanów archidiecezji wileńskiej z ZSRS. Wybór źródeł, wstęp, wybór i oprac. ks. Adam Szot, Waldemar F. Wilczewski (L. Michajlik)</i>	126
<i>Личность в истории: героическое и трагическое</i> , red. M. Чесновский и др. (J. J. Milewski)	127
Zapiski	128

Kronika naukowa

<i>„Deportacje sowieckie Polaków z Litwy i Białorusi po II wojnie światowej”. „Zbrodnia zapomniana 75. rocznica «operacji polskiej» w BSRS”</i> (P. Niziołek)	135
<i>„Obszary zgody czy konfliktu? Kresy Północno-Wschodnie II Rzeczypospolitej”</i> (A. Włodarczyk)	137
<i>Walne Zgromadzenie Delegatów Polskiego Towarzystwa Historycznego</i> (C. Kukło) ..	140
<i>“Гарадзенскі палімпсест: Людзі даўняй Горадні. XV–XX стст.”</i> (A. Smalianczuk)	142
<i>„Polscy Sybiracy w Afryce Wschodniej w latach 1942–1952”</i> (A. Cz. Dobroński) ...	144
<i>Jubileusz 60-lecia Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego w Białymstoku</i> (J. Snopko)	148
<i>“Нацистская политика геноцида на оккупированных территориях СССР”</i> (J. Rozenblat)	149
<i>Dysertacje obronione i zatwierdzone przez WAK Republiki Białoruś (VI 2010–IX 2012)</i> (W. Janouskaja)	153

Змест

Contents

Turinys

ARTYKUŁY

ELŻBIETA BAGIŃSKA

Instytut Historii i Nauk Politycznych UwB

INSTRUKCJE DOTYCZĄCE ORGANIZACJI ŻYCIA RELIGIJNEGO W DOBRACH KANCLERZA LITEWSKIEGO OSTAFIGO WOŁŁOWICZA W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU

Często w literaturze przedmiotu spotkać można opinie dotyczące różnic polskiego i zachodnioeuropejskiego protestantyzmu¹. Nie roszczę sobie pretensji do odpowiedzi na pytanie jak znaczna była to różnica i czego była wynikiem, bądź czy różnice pojawiły się już w XVI w., czy też zjawisko owo ewoluowało w czasie, spróbuję przyrzeć się organizacji życia religijnego poddanych w duchu ewangelicko-reformowanym w dobrach Ostafiego Wołłowicza, kanclerza litewskiego w latach osiemdziesiątych XVI w., i porównać je z ustawami Jana Kalwina z zaleceniami polskich postyllografów z tego okresu.

Ostafi Wołłowicz wywodził się z rodziny mającej swe korzenie w powiecie oszmiańskim, choć już jego ojciec osiadł w powiecie grodzieńskim, a i on sam był związany był głównie z tym terenem. Karierę polityczną rozpoczął w kancelarii wojewody wileńskiego Jana Hlebowicza, w roku 1551 został pisarzem litewskim, w latach 1554–1557 był jednym z twórców ustawy generalnej o pomiarze włócznej, w 1561 r. został marszałkiem nadwornym i podskarbis ziemskim, w 1566 – podkanclerzym, w 1569 – kasztelanem trockim, a w październiku 1579 r. – kasztelanem wileńskim i kanclerzem litewskim. Zmarł po 1 grudnia 1587 r.² Wołłowicz urodził się w rodzinie prawosławnej, a jego zainteresowania nowinkami religijnymi obserwujemy już w latach pięćdziesiątych XVI w., na co znaczny wpływ miała zapewne bliska współpraca z Mikołajem Radziwiłłem Czarnym a potem Radziwiłłem Rudym w kancelarii królewskiej choćby przy pracach nad przygotowywaniu III Sta-

¹ Zob.: J. Bérenger, *Tolerancja religijna w Europie w czasach nowożytnych (XV–XVIII wiek)*, Poznań 2002, s. 71, M. Kosman, *Litewska Jednota ewangelicko-reformowana od połowy XVII w. do 1939 r.*, Opole 1986, s. 8, Idem, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*, Wrocław 1973, s. 34, J. Lecler, *Historia tolerancji w wieku reformacji*, Warszawa 1964, t. 1, s. 383, n., J. Tazbir, *Reformacja w Polsce. Szkice o ludziach i doktrynie*, Warszawa 1993, s. 11.

² T. Wasilewski, *Testament Ostafiego Wołłowicza*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” (dalej „OiRwP”), t. 7, 1962, s. 164, Józef Wolff podaje datę 20 listopada 1587 r. jako datę śmierci Wołłowicza, (J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1795*, Kraków 1885). Za Wolffem tę datę śmierci podają A. Rachuba i H. Lulewicz: *Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII wieku. Spisy*, Kórnik 1994, s. 251.

tutu. Mikołaj Radziwiłł „Czarny” utrzymywał stosunki korespondencyjne z Janem Kalwinem, m.in. w gorącym okresie sejmu piotrkowskiego (1655) kiedy to decydować się miała sprawa Kościoła narodowego w Polsce³. Podobnie też do Radziwiłła „Czarnego” przeszedł Wołłowicz typową dla magnatów litewskich drogę w tym przypadku: od luteranizmu, poprzez kalwinizm do arianizmu choć żaden z nich do końca nie zdeklarował się przy tej ostatniej konfesji. Do popularności tego ostatniego wyznania zapewne przyczyniła się działalność Jerzego Blandraty przed którym przestrzegał protestantów litewskich sam Kalwin⁴.

Zainteresowaniu Wołłowicza arianizmem musiało być jednak duże, bo w 1562 r. sponsorował wydanie dwóch dzieł Szymona Budnego w języku ruskim: *O opravdaniu grešnego čeloveka pered Bogom* i *Katichisis to est nauka starodavnaja christian-skaja*. Ponadto wydał swoją siostrzenicę, Zofię Żyżemską, córkę Polonii Markówny Wołłowiczówny, pozostającej pod jego opieką, za swojego dworzanina, a jednocześnie działacza ariańskiego Wasyla Ciapińskiego. Oprócz tego jego ministrem był przez jakiś czas radykalny działacz ariański Jakub z Kalinówki. Wreszcie, kiedy po śmierci Mikołaja Radziwiłła „Czarnego” Wołłowicz objął po nim starostwo brzeskie – to dzięki jego poparciu arianizm miał tam bardzo wysoką pozycję⁵ (czy arianizm jako wyznanie może mieć wysoką pozycję, czy raczej mieć szeroką grupę wyznawców?) Jednakże mimo niewątpliwych sympatii dla antytrynitaryzmu, formalnie do końca życia pozostał przy kościele ewangelicko-reformowanym. Kacper Niesiecki, nie dość że nazywał go *ostatnim przeznaczego domu heretykiem*, co akurat nie było prawdą, bo kilku Wołłowiczów wyznania ewangelickiego-reformowanego działało jeszcze w początkach XVII w., to jeszcze wypomnił mu, że jako kanclerz nie chciał aprobować przywileju dla Kolegium Wileńskiego⁶. Tu akurat wielki heraldyk ma rację, bowiem Wołłowicz za największych swoich przeciwników uważał jezuitów. Na powstanie kolegium wileńskiego o profilu humanistycznym nie chciał się zgodzić z obawy o infiltrację katolicyzmu w szeregi różnowiercze za pomocą szkolnictwa. Szkoła ta bowiem kształcić miała nie tylko synów katolików ale też ewangelików i arian, choć niekatolicy zwolnieni mieli być z praktyk religijnych, to jednak zobowiązani byli do słuchania kazań i wykładów o tematyce wyznaniowej. Zagrożenie zatem było duże i magnaci kalwińscy protestowali od początku przeciw utworzeniu Akademii⁷. Nie udało się im jednak zablokować jej powstania, zaś próby utworzenia w Wilnie własnej uczelni wyższej dla ewangelików zakończyły się niepowodzeniem, choć prace podjęte przez w 1588 r. przez Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” były bardzo zaawansowane. O wyrażenie zgody na przekształcenie kolegium wileńskiego w szkołę wyższą dla ewangelików zwrócono się do króla

³ E. Jelinek, *Kalwin a protestantyzm w Polsce* [w:] *Człowiek z Noyon. O Janie Kalwinie na łamach „Jednoty”*, Warszawa 2009, s. 98–107.

⁴ *List Kalwina do Kaznodziei i starszych zboru Wileńskiego z Genewy pod datą 9 października 1561 roku*, w: *Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae*, z. 1, Wilno 1911 (dalej: MRPL), s. 4–5.

⁵ T. Wasilewski, *op. cit.*, s. 167.

⁶ K. Niesiecki, *Herbarz Polski*, Lipsk 1842, t. 9, s. 415.

⁷ M. Kosman, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*, Wrocław – Warszawa 1973, s. 143.

Zygmunta III⁸. Jednakże król, a zwłaszcza kardynał Jerzy Radziwiłł zareagowali oburzeniem i odmówili dalszych rozmów⁹, w wyniku czego uczelnia protestancka w Wilnie nigdy nie powstała. Wspomniane kolegium protestanckie w 1611 r. w czasie tumultu wymierzonego przeciwko innowiercom zostało spalone wraz z całą biblioteką¹⁰.

Wychowywanie młodzieży ewangelickiej poprzez system właściwie zorganizowanego szkolnictwa było jednym z priorytetowych zadań nie tylko litewskich kalwinów. Mając to na uwadze Ostafi Wołłowicz wzorem innych ewangelików przy fundowanych przez siebie zborach, plebaniach, szpitalach, cmentarzach (Sidra, Nowe Miasto, Wilno) fundował też szkołę *dla krewnych i poddanych*¹¹.

Uważa się teraz, że choć koncepcje Kalwina wpłynęły w jakiś sposób na ukształtowanie się poglądów religijnych szlachty protestanckiej w Polsce i na Litwie to dostępność jego dzieł, a tym samym i ich znajomość była niewielka. Co prawda w 1558 r. opublikowano jego katechizm w tłumaczeniu na język polski, ale najważniejsze dzieło Kalwina *Institutio Christianae religionis* ukazało się we fragmentach już po śmierci Wołłowicza¹². Mimo to interesująca nas tutaj Instrukcja organizacyjna zdradza doskonałą znajomość *Ustaw kościelnych* Kalwina z 1541 r. Można by zadać sobie pytanie o to skąd Wołłowicz znał te ustawy? Zapewne mógł korzystać z nich w języku oryginalnym, i być może wszedł w ich posiadanie dzięki bliskiej znajomości z Mikołajem Radziwiłłem „Czarnym”, a potem z „Rudym”, albo też otrzymał je od autora.

Opierając się dokładnie na ustawach Kalwina i zapewne też postyllografów, uważając, że zbawienie jego poddanych zależy od niego i że będzie z tego rozliczony kiedyś przed Bogiem, starał się w swych dobrach tak uporządkować życie społeczności chrześcijańskiej aby w maksymalnym stopniu ograniczyć *optakane skutki grzesznej natury ludzkiej* oraz nie dopuścić aby poddani stali się nieposłuszni i leniwi, a wobec oporu byli upominani i przykładnie karani. Kalwin głosił, że należy strzec życia każdego człowieka, upominać uprzejmie błądzących i prowadzących nieuporządkowane życie, a w razie potrzeby udzielić braterskiej pomocy w naprawie błędów¹³. Mając to wszystko na uwadze, 4 sierpnia 1584 r. w Nowym

⁸ List Annibala z Kapui nuncjusza w Polsce do kardynała [Alessandro Peretti de] Montalto, Kraków 22 czerwca 1588 r., który powołuje się na informację listowną uzyskaną od kardynała Jerzego Radziwiłła [w:] *Listy Annibala z Kapui, arcybiskupa neapolitańskiego, nuncjusza w Polsce, o bezkrólewiu po Stefanie Batorem i pierwszych latach panowania Zygmunta III-go...*, wyd. Alexander Przezdziecki, Warszawa 1852, list 34, s. 149–150; I. Lukšaitė, *Reformacija Lietuvs Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis*, Vilnius 1999, s. 468–469.

⁹ List Zygmunta III do kardynała xięcia Radziwiłła, Kraków 18 lipca 1588 [w:] *Zbiór pamiętników historycznych o dawnym Polsce...*, wyd. J. U. Niemcewicz, Warszawa 1822, t. 2, s. 466–468.

¹⁰ W. Gizbert-Studnicki, *Zarys historyczny wileńskiego kościoła ew.-ref. i jego biblioteki*, Wilno 1932, s. 7, 15; H. Merczyng, *Czterokrotne zburzenie zboru wileńskiego* [w:] W. Gizbert-Studnicki, *Zarys historyczny...*, s. 26.

¹¹ T. Wasilewski, *op. cit.*, s. 169–172.

¹² W. Kriegseisen, *Polski przekład XX rozdziału czwartej księgi „Institutio Christianae Religionis” Jana Kalwina*, „OIRwP”, t. 50, 2006, s. 102.

¹³ J. Delumeau, *Reformy chrześcijaństwa w XVI i XVII w. Narodziny i rozwój Reformy protestanckiej*, Warszawa 1986, t. I, s. 85. Podobne treści spotykamy w postylli Krzysztofa Kraińskiego (J. Jelińska, „Sarmacki” wizerunek szlachcica – ewangelika w Postylli Krzysztofa Kraińskiego, Warszawa 1995, s. 61).

Mieście¹⁴, w powiecie upickim, opracował instrukcję regulującą zachowywanie poddanych w jego włości, w celu wykorzenienia z nich bałwochwalstwa, co zapewne oznaczać miało papieskie ceremonie, ponadto czarodziejstwa, wróżbictwa, pijaństwa i cudzołóstwa. Próba walki z wróżbictwem i czarodziejstwem była, jak się wydaje, całkowicie uzasadniona na Żmudzi w końcu XVI w. W 1587 r. biskup żmudzki, książę Melchior Giedroyc pisał, że mieszkańcy (...) *powszechnie ofiarują gromom, czczą węże, szanują dęby jako święte, dusze zmarłych raczą uczciami*. Podobny stan stwierdzili w 1583 r. wysłannicy zakonu jezuitów, według których (...) *po wsiach niewielu znało choćby nazwę chrześcijańskiego człowieka. Trwały stare przesady: ów Jowisz gromowy, Perkunas, stare dęby, jarzębina*¹⁵. Zgodnie rozporządzeniem Wołłowicza przynajmniej jedna osoba z rodziny winna uczestniczyć w nabożeństwie niedzielnym. Oczywiście najlepiej byłoby gdyby był to gospodarz domu, ale gdyby nie mógł z jakiegoś powodu, mogła go zastąpić żona, syn lub córka, w ostateczności nawet czeladnik. Tenże po przyjeździe do domu musiał domownikom opowiedzieć o tym czego się nauczył. Gdyby jednak tak się stało, że z jakiejś przyczyny nikt z rodziny nie mógł przyjść na nabożeństwo, wówczas odpowiednio wcześniej musiał poinformować o tym ławnika albo dziesiętnika, ci z kolei, informowali o tym kaznodzieję (ministra) w zborze. Następnie kaznodzieja z urzędnikiem mieli sprawdzić czy podana przyczyna nieobecności była uzasadniona. Powodami usprawiedliwiającymi absencję mogła być choroba, ewentualnie zgubienie bydła, dopuszczano też inne równie ważne przyczyny. W przypadku jednak podania nieprawdziwego powodu bądź też braku jakiegokolwiek wyjaśnienia, gospodarz domu musiał zapłacić winę w wysokości 1 grosza. O wszystkim powiadomieni mieli być kaznodzieja i urzędnik, a pieniądze były przeznaczone na potrzeby szpitala. Następna nieuzasadniona absencja w zborze karana była winą w wysokości 2 groszy. Za trzecim razem osobę taką należało postawić przed wójtem, a następnie urzędnik miał go trzymać w kunie przy zborze przez cały dzień, a ponadto musiał zapłacić winę w wysokości 4 groszy, przy czym tak długo miał pozostawać w kunie, dopóki kara nie została uiszczona. Aparat kontrolny zorganizowany był w ten sposób, że cała społeczność wiejska podzielona była na dziesiątki a wyznaczeni dziesiętnicy mieli w każdą niedzielę zaprowadzać poddanych do zboru, każdy z dziesięciu włók. Tenże dziesiętnik musiał potem sprawozdawać kaznodziei, kto i z jakiej przyczyny był nieobecny na nabożeństwie, a kaznodzieja musiał nieobecnych wciągnąć w rejestr.

System dziesiętników przejęty z dawnej milicji miejskiej, w zamyśle Kalwina miał dopomóc w dyscyplinowaniu społeczeństwa, jego klerikalizacji i poddaniu zwierzchności zborowej. Taką samą rolę dziesiętnicy spełniać mieli w dobach Wołłowicza, ale też spotykamy ich też w majątkach Radziwiłłów birzań-

¹⁴ Kopia tego dokumentu sporządzona w języku polskim przechowywana jest w Lietuvos Nacionalinė Martyno Mažvydo Biblioteka (dalej: LNMMB), f. 93, nr 14, oryginał (zapewne) sporządzony w języku ruskim wydany został drukiem w *MRPL*, s. 93–96.

¹⁵ Cyt. za: A. Brückner, *Starożytna Litwa, ludy i bogi. Szkice historyczne i mitologiczne*, Olsztyn 1984, s. 113–114; por. też: P. Duodo, *Zdanie sprawy przed senatem weneckim z poselstwa do króla polskiego [w:] Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie*, oprac. J. Gintel, t. 1, wiek X–XVII, Kraków 1971, s. 183.

skich¹⁶, Gruzewskich¹⁷ i innych. Podobnie rzecz się miała z uczestnictwem w publicznych nabożeństwach, obowiązkowe w nich uczestnictwo wymagane było nie tylko nie tylko w dobrach Wołłowicza.

Poza tym synody napominały szlachtę aby zmuszała chłopów do słuchania słowa Bożego nie tylko na Litwie ale też w Koronie, poza tym w Danii, Austrii, na Węgrzech, czy w Anglii, gdzie za nieobecność na nabożeństwie anglikańskim groziła wysoka, niekiedy rujnująca grzywna¹⁸. Podobnie było we Francji czy Holandii, gdzie wymagano obecności bez względu na to jak długą drogę należało pokonać. Wierni w dzień Pański wstrzymywali się tam od rozrywek, nie zachodzili też do gospody. Wróciwszy z kazania ojciec wypyttywał dzieci, co sobie zapamiętały, a potem odprawiał uzupełniające nabożeństwo rodzinne¹⁹.

Zgodnie z zaleceniami *Konfesji Sandomierskiej* „aby złoczyńcze jawne zgorszliwe wyłączać, a nie przez szpary na ludzkie zbytki patrzeć”²⁰ obecność niektórych osób uznał Wołłowicz za niepożądane w swojej włości. Zaliczył do takich: czarowników, złodziei, zbójców, pijaków, cudzołożników i osoby żyjące bez ślubu. Osoby takie jako zbędne miały być z włości wygnane, a uchodząc mogły zabrać ze sobą tylko połowę majątku ruchomego, a resztę musiały zostawić. Co ciekawe, Wołłowicz zakładał, że niczemu nie są winne ich niedorośle dzieci, które w związku z tym należało oddzielać od dorosłych, chłopcy brani mieli być na naukę do szkoły a dziewczęta należało oddać na wychowanie jakiejś pobożnej kobiecie w mieście albo żonie kaznodziei ewentualnie umieścić je w szpitalu gdzie uczyć się miały pacierza i wyznania wiary. Oczywiście nie był to jego oryginalny pomysł, bo podobne zalecenia znajdujemy w tekstach postyllografów ewangelickich, m.in. Krzysztofa Kraińskiego.

W swoich włościach opracował też Wołłowicz program pomocy socjalnej dla najuboższych. Osoby ubogie, stare lub chore wywodzące się z jego poddanych miały być przyjmowane do ufundowanego przez niego szpitala. Kryterium przyjęcia do takiego szpitala miała być pobożność (ewangelicka), nadto niepicie alkoholu i nienaganny styl życia. Wszelkie nałogi a zwłaszcza nałóg pijaństwa był gorliwie piętnowany nie tylko przez Kalwina ale też przez działających na Litwie postyllografów: Krzysztofa Kraińskiego i Samuela Dambrowskiego. Kraiński, podobnie jak wcześniej Kalwin, przypominał także o obowiązku odrzucenia udziału w tańcach i przedstawieniach teatralnych, stanowiących szczególnie sprzyjające okazje do ujawnienia się grzesznych skłonności ludzkiej natury²¹. Właściwie prowadzące się

¹⁶ Na przykład *Informatia [Krzysztofa II Radziwiłła] słudze memu p. Salomonowi Rysińskiemu, któremu się dozór wszystkich zborów, szkół y szpitalów w majątnościach moich zleca...*, [1621 r.] [w:] MRPL, t. 1, s. XV–XXV.

¹⁷ Oryginalny dokument przechowywany jest w LNMMB, f. 93, nr 662, k. 1–2; druk: B. Gruzewski, *Kościół ewangelicko-reformowany w Kielmach. Rys historyczny na dokumentach urzędowych*, Warszawa 1912, s. 91–93.

¹⁸ J. Tazbir, *Państwo bez stosów*, Warszawa 1967, s. 94, 143.

¹⁹ M. Richard, *Życie codzienne hugenotów od edyktu nantejskiego do Rewolucji Francuskiej*, Warszawa 1978, s. 41; P. Zumthor, *Życie codzienne w Holandii w czasach Rembrandta*, Warszawa 1965, s. 83–84.

²⁰ *Tarcza Wiary: Konfesja Sandomierska i Mały Katechizm K. Kraińskiego*, pod red. A. Woyde, M. Jastrzębskiego, K. Kurnatowskiego, Warszawa 1914–1920, art. V, s. 57.

²¹ J. Jelińska, *op. cit.*, s. 63–64.

osoby miały w szpitalu zapewnione wyżywienie (osiem korcy żyta na rok, mięso, warzywa, ryby, śledzie), ponadto na ubranie każdy miał otrzymywać pół kopy groszy oraz kozuch raz na dwa lata i siermięgę kosztującą dwadzieścia groszy raz w roku. Aby jednak być w zgodzie z doktryną, propagować kult pracy i nie dawać za darmo nic tym, którzy pracować mogą, do dyspozycji mieszkańców szpitala był ogród, w którym mogli sobie uprawiać warzywa. Drwa na opał dostarczać mieli mieszczanie, po jednym wozie z każdej włóki. Do szpitala przyjmować też miano ludzi obcych, przy czym kryterium przyjęcia było podobne wyżej omówionego. Przyjęta osoba musiała być człowiekiem pobożnym bądź chcącym nauczyć się prawdziwej wiary oraz charakteryzować się nienaganną moralnością. Ci z nich, którzy mogli przychodzić do zboru na nabożeństwo mieli dostać kozuch, a inni mieli otrzymać taką tylko odzież, która by im była konieczna do pobytu wewnątrz szpitala. Wołłowicz precyzyjnie ustalił też menu pensjonariuszy szpitala. Otóż – w dni codzienne pić mieli kwas (zapewne chlebowy), zaś w niedziele należało ich zaopatrzyć w piwo na obiad i na kolację, w ilości 1 kwarty na osobę, poza tym w mięso (dwa funty) i jarzyny. W dni postne zaś wyżywienie stanowić miały śledzie, warzywa z konopiami(!) lub z makiem, ewentualnie z olejem. O żywność, zwłaszcza o mięso urzędnik starać się powinien już jesienią i wtedy miał kazać nasolić mięso wołowe i wieprzowe, a z Rygi sprowadzić śledzie, w takiej ilości aby wystarczyło do nowego roku, i aby pensjonariusze nie żebrali z powodu braku żywności. Protestantyzm odnosił się niechętnie do zjawiska żebractwa, niechętny był także rozdawanej jałmużnie. Zwolennicy reformatora z Genewy potępiali udzielanie wsparcia żebrakom utrzymując, że należy ich zmusić do pracy produkcyjnej²², z drugiej strony jednak miłosierdzie było wskazane: należało czuwać nad dobrem biednych, troszczyć się i opatrywać chorych oraz wydawać biedocie wikt²³.

O sprawowaniu się pensjonariuszy urzędnik winien raz na kwartał składać sprawozdanie Wołłowiczowi, a w przypadku stwierdzenia nieprzystojnego zachowania, pensjonariusz miał być ukarany w sposób później wyznaczony.

Protestanci wielką wagę przywiązywali do wychowania młodych ludzi. W 1542 r. Kalwin ułożył nowy katechizm dla dzieci Napisany był w formie dialogu i odegrał ogromną rolę w upowszechnianiu kalwinizmu, przyczynił się też do wychowania kilku pokoleń protestantów²⁴. Nie wiadomo czy właśnie ten tekst posłużył nauczaniu religii w dobrach kanclerza litewskiego, niemniej nakazał on aby kaznodzieja z katechistą codziennie uczyli pacierza i wyznania wiary nie tylko w kościele ale i w szpitalu. Szczególną uwagę przykładał Wołłowicz do nauczania dzieci, szczególnie tych najuboższych. W związku z tym nakazał aby ci poddani, którzy chcieli posyłać dzieci do szkoły, ale nie mieli możliwości zapewnienia im wyżywienia i ubrania, mogli otrzymywać wyżywienie i odzież z dworu. Świadomość religijna poddanych musiała być jednak niska, bowiem nakazał również pod karą winy aby jesienią, po zakończeniu prac polowych (po św. Michale) z każdego domu posyłano na naukę synów, którzy ukończyli lat osiem albo dziewięć.

²² B. Geremek, *Litość i szubienica. Dzieje nędzy i miłosierdzia*, Warszawa 1989, s. 213.

²³ J. Delumeau, *op. cit.*, s. 85.

²⁴ *Ibidem*, s. 86.

Edukacja miała polegać na nauce pacierza, wyznania wiary i dziesięciu przykładów. Po nauczaniu się, chłopiec miał opowiadać w domu wszystkim domownikom łącznie z czeladzią, czego się nauczył. W celu utrwalenia wiadomości miał o swoich postępach w nauce i swojej rodzinie opowiedzieć bakałarzowi. Nieco zdumiewa informacja o posyłaniu na naukę tylko chłopców, bowiem zazwyczaj obowiązek religijnego wychowania dzieci w równej mierze dotyczył również dziewcząt. Przekonanie to znajdowało też odbicie w pisarstwie wielu postylografów. Krzysztof Kraiński podkreślał obowiązki zwierzchności zborowej mającej wspomagać wysiłki rodziców w kształceniu dzieci płci obojga. Uważał też wzorem swoich współwyznawców, że należy zezwolić kobietom na samodzielną lekturę Biblii. Był też zdania, że znacznie większe pożytki płyną ze zbiorowego kształcenia dzieci i młodzieży w szkołach, co jego zdaniem daje lepsze efekty niż nauczanie prywatne pod okiem prywatnego nauczyciela²⁵. Te rodziny, które nie chciałyby posyłać dzieci na naukę miały podlegać winie w wysokości kopy groszy, a urzędnik musiał owo nieposłuszeństwo zgłosić swemu panu. Pieniądze z tych kar przeznaczone miały być na potrzeby szpitala.

Pieniądze na utrzymanie szpitala miały pochodzić z wyżej omówionych win. Ponadto Wołłowicz sugerował aby urzędnik na ten temat przeprowadził rozmowy z mieszczanami i próbował ich skłonić do partycypowania w kosztach jego utrzymania.

Na mocy testamentu spisane go 1 grudnia 1587 r. w Milejczycach obdarzył wolnością wszystkich niewolników i poddanych w swoich dobrach i poddał ich pod jurysdykcję sądów państwowych²⁶. Niewolnictwo w Wielkim Księstwie Litewskim istniało do III Statutu (1588), a była to głównie czeladź dworska²⁷. Zdaniem historyka Tadeusza Wasilewskiego z tekstu ostatniej woli Wołłowicza wynika, że do końca życia sprzyjał on pogłębionemu głoszonemu ongiś przez dawnego ministra, wspomnianego już radykalnego działacza ariańskiego Jakuba z Kalinówki²⁸. Można byłoby z tym dyskutować, gdyż Jakub z Kalinówki został zmuszony do wyjazdu do Małopolski już w 1569 roku²⁹, a zatem niemalże dwadzieścia lat przed spisaniem testamentu przez Wołłowicza. Inny z badaczy, Marcei Kosman zarzucił z kolei Wasilewskiemu, że deklarację kanclerza wziął za fakt, zapominając o tym, że testament zapewne pisany był przy udziale duchownych różnowierczych i odzwierciedlał raczej ich życzenia niż niezmienną wolę kanclerza. Ponadto, zauważa Kosman, spadkobiercy zazwyczaj ignorowali życzenia autorów testamentów odnoszące się do liberalizmu wobec poddanych³⁰. W tym konkretnym przypadku Kosman nie miał racji gdyż wola kanclerza została uszanowana, zwłaszcza, że zabezpieczając się przed ewentualną zmianą wyznania w jego włości zastrzegł, że gdyby tak stać się

²⁵ J. Jelińska, *op. cit.*, s. 41, 45.

²⁶ T. Wasilewski, *op. cit.*, s. 170.

²⁷ G. Błaszczuk, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569*, Poznań 2002, s. 218.

²⁸ T. Wasilewski, *op. cit.*, s. 167.

²⁹ W. Urban, *Jakub z Kalinówki*, PSB, t. 10, Wrocław 1962–1961, s. 355–356.

³⁰ M. Kosman, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*, Wrocław 1973, s. 100–101.

miało, to wówczas dobra przejść miały na rzecz Rzeczypospolitej. Niewykluczone zatem, że późniejszy właściciel dóbr Stanisław Szczuka, podkanclerzy litewski w początkach XVIII w. z tego powodu zaniechał likwidacji zboru w Sidrze, choć według Merczynga stać się to miało za wstawiennictwem króla pruskiego. Szczuka zwrócił też zabrane zborowi folwarki funduszowe³¹.

Wołłowicz znalazł potem naśladowców, którzy w następnym dziesięcioleciu również obdarowywali czeladź niewolną wolnością. Zjawisko było na tyle częste, że znawczyni tematu Ingė Lukšaitė nazwała to wręcz modą³². Wydaje się jednak, że w przypadku kanclerza litewskiego decyzja ta wyniknęła z nieco innych powodów. Otóż Wołłowicz wchodził w skład komisji przygotowującej kodyfikację III Statutu. Faktem jest, że trzon jej stanowili wyłącznie ewangelicy³³, a w samym tekście znaleźć można idee głoszone przez reformacyjnych pisarzy politycznych takich jak Andrzej Frycz Modrzewski czy Andrzej Wolan. Niewykluczone jest też to, że zajęcie się Komisji statutowej instytucją niewolnictwa w Wielkim Księstwie Litewskim nastąpiło pod wpływem tych idei. Stąd też w III Statucie nastąpiło znaczne ograniczenie niewoli, a w ostatecznej redakcji wyraz *niewolnik* uznano za kompromitujący i zmieniono brzmienie artykułu dotyczącego czeladzi nadwornej. Ostateczna wersja brzmiała: *w teraźniejszym Statucie tych ludzi na czeladź, którzy przedtem niewolnikami byli zwani, odmieniono nazwisko*, ale zastrzeżono że nie miało to mieć wpływu na zakres władzy panów. Kosmetyczna w istocie poprawka prawnicza faktycznie przyspieszyła rozpląnięcie się w następnym stuleciu niewolników w masie ludności zależnej³⁴. Zatem zapis w testamencie Wołłowicza był w istocie tylko przepisaniem artykułu z tekstu Statutu, który ogłoszony został drukiem kilka miesięcy po śmierci kanclerza i firmowany był osobą Lwa Sapiehy.

Podsumowując stwierdzić wypada, że zasady regulujące życie poddanych w dobrach wołłowiczowskich niczym (z wyjątkiem darowania wolności poddanym) lub niewiele różniło się od podobnych regulacji w państwach zachodnioeuropejskich. Dopiero następny wiek pokazał, że zarówno panowie jak i ich poddani już nie wytrwali konsekwentnie przy surowych zasadach reformatora z Genewy. Przymus religijny na Litwie – w rezultacie – nie był zjawiskiem ani nazbyt dotkliwym, ani długotrwałym. Pojawił się w okresie burzliwego rozwoju wyznań reformowanych by sukcesywnie zanikać w okresie zwyciężającej potrydenckiej kontrreformacji. Wydaje się jednak, że niektóre pomysły, jak choćby te dotyczące obowiązkowej edukacji młodzieży, były dość interesujące i godne upowszechnienia. Warto też przypomnieć, że protestantyzm propagujący posługiwanie się językami ludowymi (narodowymi) pozwolił Litwinom na zachowanie i rozwój języka litewskiego oraz na drukowanie pierwszych książek i słowników w tym języku.

³¹ H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanczy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1904, s. 97.

³² I. Lukšaitė, *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje Ir Mažojoje Lietuvoje, XVI a. trias dešimtmetis – XVII a. primas dešimtmetis*, Vilnius 1999.

³³ W skład komisji wchodził: Mikołaj Radziwiłł „Rudy”, Ostafi Wołłowicz, Krzysztof Radziwiłł „Piorun” i Lew Sapieha (J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 44).

³⁴ J. Bardach, *op. cit.*, s. 59.

Summary

Instructions regarding organization of religious life in the estate of Lithuanian chancellor Ostafi Wołłowicz in the second half of 16th century

Religious compulsion was not an uncommon issue in the late 16th century Grand Duchy of Lithuania. Restrictions of such nature were forced upon Nowe Miasto – town in the upicki district, since 1584 property of Ostafi Wołłowicz, Lithuanian chancellor and co-creator of the III Statute of Lithuania. Wołłowicz's personal religious development can be described as characteristic for Lithuanian magnates – in his case the first conversion was from the Eastern Orthodox to Lutheranism, next to Calvinism, and finally to Arianism, although he had never firmly sided with these confession. In his estates Wołłowicz introduced regulations in the spirit of reformation (based on John Calvin's 1541 *Ecclesiastical Ordinances*) – these concerned such aspects of surfs activities, as compulsory participation in the congregation's service, or education of boys in the congregational school, where they were taught the principles of Calvinism. Disobedience was punished with fine. In the article the author compares the means of compulsion introduced by Ostafi Wołłowicz to those practiced in the estates of other Lithuanian magnates, in the protestant western European countries, and with the guidance provided by the religious literature of the time.

Рэзюме

Інструкцыі па арганізацыі рэлігійнага жыцця ва ўладаннях канцлера ВКЛ Астафія Валовіча ў другой палове XVI ст.

Артыкул прысвечаны праблеме рэлігійнага прымусу ў ВКЛ у канцы 16 ст. Гэтая з'ява была даволі распаўсюджанай, а ў нашым выпадку датычыла маёнтка Новае Места ва Упіцкім павеце. Уладальнікам яго тады (1584 г.) быў Астафі Валовіч, канцлер ВКЛ і суаўтар III Літоўскага статуту. Валовіч прайшоў тыповую для ліцвінскіх магнатаў дарогу; у яго выпадку ад праваслаўя праз лютэранства, кальвінізм ажно да арыянства, хоць ніколі афіцыйна да апошняй канфесіі не далучаўся. У сваіх маёнтках ён увёў правілы па ўзору Царкоўных уставаў Жана Кальвіна з 1541 г., якія рэгулявалі паводзіны насельнікаў у евангельска-рэформатарскім духу. Пастановы датычылі, сярод іншага, абавязковага ўдзелу ў набажэнствах у зборы, пасылання сялянамі дзяцей у школу, дзе іх вучылі пастулатам кальвінскага веравызнання. Неслухам пагражалі грашовыя кары.

Аўтарка параўноўвае метады прымусу Валовіча з падобнымі дзеяннямі іншых ліцвінскіх магнатаў, з адпаведнымі парадкамі ў еўрапейскіх пратэстанцкіх дзяржавах і рэлігійным пісьменніцтвам тых часоў.

Santrauka

Instrukcija dėl religinio gyvenimo organizavimo Lietuvos kanclerio Eustachijaus Valavičiaus valdose XVI amžiaus antroje pusėje

Straipsnyje aptariama religinės prievartos Lietuvoje XVI amžiaus pabaigoje problema. Šis reiškinys nebuvo išskirtinis, o straipsnyje aptariamas pavyzdys paimtas iš Naujamiesčio valdos Upytės paviete. Valdos savininku tuo metu (1584 m.) buvo Lietuvos kancleris Eustachijus Valavičius, vienas iš III Lietuvos Statuto autorių. Valavičius nuėjo tipiską Lietuvos didikams kelią: nuo stačiatikių tikėjimo per liuteronų į kalvinizmą, o galiausiai suartėjo su arijonizmu, nors apie savo priklausomybę pastarajam tikėjimui niekada atvirai nepaskelbė. Savo valdose kancleris įvedė nuostatus, parengtus pagal Žano Kalvino (Jean Calvin) 1541 metais paskelbtų „Bažnyčios nuostatų“ pavyzdį. Juose buvo išdėstytos žmonių elgesio pagal evangelikų-reformatų dvasią taisyklės. Nuostatuose be kitų dalykų buvo reikalaujama privalomai dalyvauti pamaldose reformatų bažnyčioje, siųsti berniukus į mokyklą, kurioje buvo mokoma kalvinizmo tikėjimo pagrindų. Nepaklūstantiems buvo grasinama griežtomis piniginėmis bandomis. Straipsnio autorė lygina religinės prievartos metodus, kurie buvo taikomi Valavičiaus valdose, su kitų Lietuvos didikų valdose taikytais būdais, taip pat su tvarka, įvesta Europos protestantiškose valstybėse bei su to meto religinėje literatūroje pateikiamais svarstymais ta tema.

tl. Gintautas Sliesoriūnas

MARIA KORYBUT-MARCINIAK

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski

STAN ZDROWOTNY MIESZKAŃCÓW WILNA W POCZĄTKACH XIX WIEKU

Próba charakterystyki stanu zdrowotnego mieszkańców Wilna i poziomu opieki medycznej w początkach wieku XIX stanowi dla historyka duże wyzwanie z uwagi na niepełne odbicie tej problematyki w zachowanych źródłach. Informacji na temat liczebności chorych, inwalidów i ubogich w pierwszych latach XIX w., przebywających w wileńskich szpitalach dostarczają, niestety niekompletne i niesystematycznie prowadzone sprawozdania z działalności wileńskich szpitali. Nie dają one jednak obrazu stanu zdrowia Wilnian z dwóch powodów: po pierwsze w początku wieku szpital nie spełniał funkcji leczniczej, opieka lekarska w szpitalach była znikoma, a u pacjentów rzadko diagnozowano choroby; po drugie – do szpitali trafiali najczęściej ludzie z niższych warstw społecznych, których nie było stać na lekarza, którym rodzina nie była w stanie zapewnić minimum egzystencji lub bezdomni, potrzebujący schronienia. Szpitale w pierwszej połowie wieku XIX były więc raczej przytułkami dla ubogich chorych i kalekich¹.

Nieocenione źródło informacji na temat stanu zdrowia mieszkańców Wilna stanowią publikacje członków Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie². Źródło uzupełniające stanowią wspomnienia i pamiętniki spisywane przez praktykujących w Wilnie lekarzy, a także wszelkie źródła memuarystyczne zawierające opisy przebiegu chorób i sposobów ich leczenia. Również w prasie omawianego okresu znajdujemy nieliczne informacje – pojawiają się między innymi instrukcje lekarskie odnoszące się postępowania w przypadku konkretnych dolegliwości (zwłaszcza w okresach niebezpieczeństwa epidemii). W wymienionych wyżej źródłach nie znajdziemy niestety statystyk zachorowalności Wilnian na poszczególne choroby. Kwestią, którą należy sobie uświadomić, podejmując ten temat jest poziom medycyny w pierwszych dekadach XIX stulecia. Przyczyny wielu chorób zostały poznane dopiero po przełomowych odkryciach w II połowie wieku (przede wszystkim odkrycie organizmów

¹ Zob. szerzej: Z. Podgórska-Klawe, *Od hospicjum do współczesnego szpitala. Rozwój historyczny problematyki szpitalnej w Polsce do końca XIX wieku*, Wrocław 1981.

² Działalność Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie najlepiej podejmuje praca: W. Zahorski, *Zarys dziejów Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie 1805–1897*, Warszawa 1898. Najnowszą publikacją przedstawiającą problematykę związaną z tą organizacją jest praca H. Ilgiewicz, *Wileńskie towarzystwa i instytucje naukowe w XIX wieku*, Toruń 2005.

chorobotwórczych i komórki). Koncepcja choroby, metody leczenia oraz praktyki higieniczne u schyłku XIX stulecia były zupełnie odmienne niż na początku wieku.

Większość wileńskich lekarzy skupiała się w powołanym w 1805 r. Towarzystwie Lekarskim w Wilnie³. Dzięki jego pracom po raz pierwszy stan zdrowia mieszkańców miasta zaczęto monitorować. Szczególnie wartościowe były liczne badania warunków życia, pożywienia, higieny itd. jakie przedsięwzięło towarzystwo. Członkowie towarzystwa mieli obowiązek zbierania informacji na temat panujących w Wilnie chorób; badano ich przyczyny, na posiedzeniach dyskutowano nad środkami leczniczymi, sposobami zapobiegania i przyczynami chorób. Dyskusje te owocowały artykułami popularnymi dotyczącymi higieny, sposobów zapobiegania chorobom oraz postępowania w przypadku pojawienia się symptomów chorobowych.

W pierwszym tomie Pamiętników Towarzystwa Lekarskiego zamieszczono artykuł autorstwa Józefa Franka (profesora Uniwersytetu Wileńskiego i praktykującego lekarza), dotyczący chorób spotykanych w Wilnie⁴. Autor podaje odnotowywane każdego miesiąca choroby, poczynsz od roku 1807 a skończywszy na 1817. Zestawienie powstało na podstawie własnej praktyki Franka oraz innych wileńskich lekarzy. W opisywanym okresie Wilno dwa razy stanęło w obliczu epidemii – w latach 1806/1807 oraz w 1812/1813. Było to ściśle związane z przemarszami armii podczas wojen napoleońskich. W okresach pokoju występowanie chorób miało pewien rytm związany z porami roku.

Tabela 1

Choroby w Wilnie w 1810 roku

MIESIĄC	CHOROBY
STYCZEŃ	Gorączki katarowe, zapalenia gardła, zapalenia płuc, szkarlatyna
LUTY	Gorączki katarowe, zapalenia płuc, zapalenia gardła, odra, pokrzywka, zgnięła gorączka (na wsiach)
MARZEC	Odra, zgnięła gorączka, febry
KWIECIEŃ	j.w.
MAJ	Febry, zapalenia gruzła „parotis”, zapalenia krtani, nieliczne przypadki zgnięłej gorączki i odry
CZERWIEC	Febry, sporadycznie koklusz i odra
LIPIEC	Febry
SIERPIEŃ	Febry
WRZESIEŃ	Febry
PAŹDZIERNIK	Febry
LISTOPAD	Szkarlatyna, gorączki katarowe, zapalenia gardła
GRUDZIEŃ	Gorączki katarowe, ospa wietrzna, szkarlatyna

Źródło: zestawienie własne na podstawie J. Frank, *Wiadomość o chorobach, które panowały w Wilnie i w jego okolicach, od początku roku 1807, aż do roku 1817, wyjęte z dzienników Towarzystwa medycznego wileńskiego* [...], „Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego”, t. 1, Wilno 1818, s. 18–22.

³ W 1819 r. członkowie towarzystwa wyjednali u cesarza tytuł „cesarskie” i od tego momentu pełna jego nazwa brzmiała „Cesarskie Towarzystwo Lekarskie w Wilnie”.

⁴ J. Frank, *Wiadomość o chorobach, które panowały w Wilnie i w jego okolicach, od początku roku 1807, aż do roku 1817, wyjęte z dzienników Towarzystwa medycznego wileńskiego* [...], „Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego”, t. 1, Wilno 1818, s. 18–22.

Tabela 2

Choroby w Wilnie w 1816 roku

MIESIĄC	CHOROBY
STYCZEŃ	Ospa, ognik ⁵ , koklusz
LUTY	Koklusz, dolegliwości katarowe krtani i kanału oddechowego oraz naczyń powietrznych, wścieklizna
MARZEC	Zapalenie gruczołów przyusznych
KWIECIEŃ	Kaszel kurczowy, febry, pokrzywki
MAJ	Febry, zapalenia płucne, wścieklizna
CZERWIEC	Odra, gorączki gastryczne
LIPIEC	Febry
SIERPIEŃ	Febry
WRZESIEŃ	Febry, zapalenie oczu
PAŹDZIERNIK	Febry, zapalenie oczu, ospa wietrzna
LISTOPAD	j.w.
GRUDZIEŃ	Gorączki reumatyczne, zapalenia płucne

Źródło: zestawienie własne na podstawie J. Frank, *Wiadomość o chorobach, które panowały w Wilnie i w jego okolicach, od początku roku 1807, aż do roku 1817, wyjęte z dzienników Towarzystwa medycznego wileńskiego* [...], „Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego”, t. 1, Wilno 1818, s. 47–51.

Powyższe zestawienia pokazują, że zdecydowanie więcej chorób pojawiało się w Wilnie w okresie jesienno-zimowym i wczesnowiosennym. W okresie letnim widoczny był spadek zachorowalności; dominowały wówczas „febry” – wysoka gorączka z równoczesnym występowaniem dreszczy. W okresie zimowym odnotowywano wiele chorób związanych z układem oddechowym (zapalenia płuc, zapalenia gardła, kaszel, gorączki katarowe, gorączki reumatyczne) czyli typowe choroby występujące współcześnie. Pośród chorób zakaźnych pojawiała się odra, ospa wietrzna, szkarlatyna i koklusz. Sporadycznie występowała śmiertelna wówczas wścieklizna. W 1816 roku lekarz zauważył wzrost liczby cierpiących na choroby weneryczne⁶.

W okresie wojen napoleońskich Wilno stało na szlaku przemarszu wojsk do Austrii i Prus, co przyczyniło się do pojawienia się nowych chorób zakaźnych i ich eskalacji. Pierwszą epidemię w mieście odnotowano w 1806 roku. Wojska rosyjskie przechodzące przez Wilno przyniosły dur plamisty (tyfus plamisty) zwany zgniłą gorączką i czerwonkę (dysenterię) zwaną krwawą biegunką. Szerzenie się chorób potęgował panujący na Litwie głód, skutek nieurodzaju oraz pobytu armii rosyjskiej, którą koncentrowano na granicy zachodniej Cesarstwa⁷.

Szczegółowy opis jednostek chorobowych spotykanych w Wilnie w 1807 roku podaje Józef Frank.

⁵ Grzybicze zakażenie twarzy.

⁶ J. Frank, *Wiadomość...*, s. 50.

⁷ I. Strzeмиński, *Stan sanitarny Wilna w Pierwszym dwudziestopięcioleciu XIX-go wieku* [w:] *Księga zbiorowa na uczczenie setnej rocznicy urodzin Adama Mickiewicza*, t. 2, Warszawa 1898, s. 203.

Tabela 3

Choroby w Wilnie w 1807 roku

MIESIĄC	CHOROBY
STYCZEŃ	Szkarlatyna
LUTY	Szkarlatyna, odra, zgniła gorączka
MARZEC	Zgniła gorączka, gorączka katarowa
KWIECIEŃ	Zgniła gorączka, gorączka katarowa, febry gastryczne
MAJ	Zgniła gorączka, gorączka katarowa, febry gastryczne
CZERWIEC	Zgniła gorączka, gorączka katarowa, febry gastryczne
LIPIEC	Zgniła gorączka, gorączka katarowa, febry gastryczne
SIERPIEŃ	Gorączki, puchlina, szkorbut
WRZESIEŃ	Dyzenteria, zapalenie katarowe oczu
PAŹDZIERNIK	Zapalenie oczu, gorączka katarowa
LISTOPAD	Zgniła gorączka, żółtaczką, gorączki katarowe
GRUDZIEŃ	Zgniła gorączka, żółtaczką, gorączki katarowe, zapalenie uszu

Źródło: zestawienie własne na podstawie J. Frank, *Wiadomość o chorobach, które panowały w Wilnie i w jego okolicach, od początku roku 1807, aż do roku 1817, wyjęte z dzienników Towarzystwa medycznego wileńskiego* [...], „Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego”, t. 1, Wilno 1818, s. 1–5.

Tyfus plamisty⁸. Dotarł za pośrednictwem żołnierzy i szybko zaczął się rozszerzać wśród ludności cywilnej. Szczególne nasilenie objawów tyfusu plamistego odnotowano w 1807 roku. W marcu można było już mówić o epidemii, której rozszerzanie udało się zahamować dopiero w maju. Latem choroba została powstrzymana, pojedyncze przypadki można było spotkać tylko w obrębie szpitali⁹.

Bezpośrednią przyczyną epidemii było zarządzenie władz rosyjskich, dotyczące zorganizowania w obrębie Wilna punktów leczniczych i szpitali wojskowych. Pomimo protestów ze strony Towarzystwa Lekarskiego, którego członkowie zwracali uwagę na niebezpieczeństwo płynące z decyzji o wprowadzeniu setek zakaźnie chorych w obręb miejskich murów, do Wilna zaczęto zwozić chorych i rannych żołnierzy, których umieszczano w pośpiesznie organizowanych szpitalach (najczęściej na terenie klasztorów). Propozycje, żeby szpitale wojskowe zakładać poza miastem nie znalazły posłuchu. List protestacyjny jaki wystosowało towarzystwo, przeciwko tworzeniu lazaretów w obrębie murów miejskich, do generał-gubernatora Aleksandra Rimskiego-Korsakowa został odebrany jako niewłaściwa zuchwałość, za co jego prezes Jędrzej Śniadecki został ukarany przymusową pracą w charakterze zwykłego lekarza w jednym z wojskowych szpitali¹⁰.

⁸ Tyfus plamisty znany również pod nazwą duru plamistego był przyczyną śmierci wielu milionów ludzi w Europie, szczególnie podczas przemarszów wojsk. Zakażenie tyfusem plamistym następowało za pośrednictwem wszy a brak higieny wzmagał rozszerzanie się choroby. Na początku XIX wieku choroba w większości przypadków kończyła się śmiercią lub ciężkimi powikłaniami.

⁹ I. Strzemiński, *op. cit.*, s. 202–203.

¹⁰ Informacje o tym incydencie podaje J. Frank, zob.: J. Frank, *Pamiętniki*, t. 1, s. 212; zob. też: H. Ilgiewicz, *op. cit.*, s. 68; W. Zahorski, *Zarys dziejów...*, s. 31–40.

Nie posiadamy danych statystycznych na temat epidemii tyfusu plamistego w 1807 roku. Nie wiadomo ile przyniosła ofiar wśród mieszkańców miasta. O tym, że poczyniła znaczny uszczerbek w liczbie mieszkańców, głównie z warstw uboższych, świadczyć może opis losów podopiecznych i zakonnic z klasztoru mariawitek przy kościele św. Stefana. Według relacji Franka w listopadzie 1806 roku zaraza tyfusu dotknęła cały klasztor¹¹. Profesor uniwersytetu Ferdynand Spitznagel, będący opiekunem i administratorem przyklasztornego szpitala (tu znajdowały schronienie Żydówki, które przeszły na wiarę katolicką), był bezradny wobec braku funduszy na leki i środki higieniczne. Frank, który postanowił pomóc mariawitkom starając się o wsparcie materialne biskupa wileńskiego, przekazał smutny obraz pobytu w klasztorze, w którym wszystkie zakonnice i ich podopieczne, oprócz przełożonej, zastał złożone chorobą. Większość zakonnic i przebywających w klasztorze neofitek zmarła¹².

Obok tyfusu plamistego, powodującego znaczne straty ludnościowe w Wilnie, na przełomie 1806 i 1807 roku rozpowszechniła się w mieście płonica, czyli szkarlatyna¹³. Choroba dotykała głównie dzieci do 12 roku życia. Największe żniwo choroba zebrała na początku roku 1807. Dopiero w maju 1807 roku Towarzystwo lekarskie odnotowało widoczny spadek zachorowań. Choroba przybrała postać złośliwą, co przejawiało się w postaci licznych powikłań¹⁴.

Innymi chorobami zakaźnymi odnotowanymi przez lekarzy w tym okresie (1806–1807) były: odra, ospa wietrzna, dławiec (krup), dyzenteria czyli czerwotka, zwana również krwawą biegunką. Oprócz nich zarejestrowano występowanie chorych na trąd, wściekliznę, zapalenie płuc, różyczkę, świnkę. Lekarze wileńscy starali się rozpowszechniać (za pośrednictwem prasy) w społeczeństwie podstawowe zasady postępowania podczas występowania chorób zakaźnych, co prawdopodobnie przynosiło efekty¹⁵.

Jeszcze cięższy od okresu epidemii w latach 1806–1807 okazał się dla Wilna rok 1812, kiedy przez miasto przemierzały wojska napoleońskie i rosyjskie. Zaczęto odnotowywać coraz więcej przypadków zachorowań na tyfus plamisty, dyzenterię, szkorbut, pokrzywkę¹⁶. Znaczna część profesorów – lekarzy, opuściła Litwę. Ci, którzy pozostali (w większości członkowie Towarzystwa Lekarskiego), opracowali 3 sierpnia 1812 roku „Przepis leczenia krwawej biegunki powszechnie na Litwie w 1812 roku panującej”, który został ogłoszony drukiem i rozesłany do dworów i parafii¹⁷.

¹¹ Prawdopodobnie Frank podał w pamiętnikach niewłaściwy miesiąc. Ze statystyk Towarzystwa Lekarskiego wynika, że pierwsze przypadki zachorowań na tyfus plamisty pojawiły się w mieście dopiero w lutym 1807. W 1806 r. nie odnotowano żadnych przypadków zachorowań. Możliwe też, że lekarz pomylił się co do rodzaju choroby, bowiem jesienią 1806 r. w mieście wybuchła epidemia szkarlatyny.

¹² J. Frank, *Pamiętniki*, t. 1, s. 193–195.

¹³ I. Strzeмиński, *op. cit.*, s. 205–206.

¹⁴ *Ibidem*, s. 206.

¹⁵ Przykładem może być artykuł J. Szymkiewicza, *O utrzymaniu zdrowia w czasie zaraźliwych chorób*, „Dziennik Wileński” 1806, nr 12, s. 234–241.

¹⁶ A. F. Adamowicz, *Wiadomość o chorobach postrzeganych w dawnej Litwie w ogólności a w szczególności w Wilnie* [w:] *Praktyczne najnowsze postrzeżenia niektórych lekarzy zebrane przez Adamowicza*, Wilno 1843, s. 5–11.

¹⁷ H. Ilgiewicz, *op. cit.*, s. 69.

Tabela 4

Choroby w Wilnie w 1812 roku

MIESIĄC	CHOROBY
STYCZEŃ	Odra, gorączki katarowe, gorączka zgnięła, żółtaczka
LUTY	Gorączki katarowe, gorączki reumatyczne, róża, odra
MARZEC	Febra, pokrzywka, szkorbut, odra, szkarlatyna, koklusz, gorączka zgnięła
KWIECIEŃ	Gorączka zgnięła, febra, szkorbut
MAJ	Gorączka zgnięła, szkorbut, febra
CZERWIEC	Biegunki, zapalenia oczu, gorączka zgnięła
LIPIEC	Dyzenteria (przybiera postać epidemiczną)
SIERPIEŃ	Dyzenteria
WRZESIEŃ	Dyzenteria, gorączka zgnięła, biegunki, żółtaczka, szkorbut
PAŹDZIERNIK	Dyzenteria, gorączka zgnięła, biegunki, żółtaczka, szkorbut
LISTOPAD	Dyzenteria, gorączka zgnięła, biegunki, żółtaczka, szkorbut
GRUDZIEŃ	Gorączka zgnięła zaraźliwa (epidemia)

Źródło: zestawienie własne na podstawie J. Frank, *Wiadomość o chorobach, które panowały w Wilnie i w jego okolicach, od początku roku 1807, aż do roku 1817, wyjęte z dzienników Towarzystwa medycznego wileńskiego* [...], „Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego”, t. 1, Wilno 1818, s. 26–32.

Tabela 5

Choroby w Wilnie w 1813 roku

MIESIĄC	CHOROBY
STYCZEŃ	Gorączka zgnięła, gorączka krwawa, (epidemia), gangrena
LUTY	Gorączka zgnięła (epidemia ustępuje powoli), febra, szkarlatyna
MARZEC	Gorączka zgnięła (mniej przypadków ale bardzo ciężka postać), febrę, krup
KWIECIEŃ	Gorączka zgnięła (ustępuje), biegunka, żółtaczka
MAJ	Febry, biegunki
CZERWIEC	Febry, biegunki
LIPIEC	Febry, biegunki, szkarlatyna
SIERPIEŃ	Biegunki, krup, gorączki
WRZESIEŃ	Biegunki, krup, gorączki
PAŹDZIERNIK	Gorączka gastryczna i reumatyczna, gorączka katarowa
LISTOPAD	Gorączka katarowa, zapalenie oczu, odra
GRUDZIEŃ	Gorączka katarowa, zapalenie oczu, zapalenie uszu, szkarlatyna

Źródło: zestawienie własne na podstawie J. Frank, *Wiadomość o chorobach, które panowały w Wilnie i w jego okolicach, od początku roku 1807, aż do roku 1817, wyjęte z dzienników Towarzystwa medycznego wileńskiego* [...], „Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego”, t. 1, Wilno 1818, s. 33–37.

W październiku 1812 r. w nowo powołanych departamentach na terytorium Litwy utworzono specjalne komisje szpitalne podległe Komitetowi Spraw Wewnętrznych, których obowiązkiem było administrowanie szpitali, przytułków i lazaretów oraz utrzymywanie w nich porządku. W samym Wilnie Francuzi postanowili urzą-

dzić lazarety wojskowe dla 6 000 żołnierzy, a szpitale wileńskie nie były w stanie pomieścić takiej liczby chorych i rannych. Należało więc szukać innych gmachów. Wszystkie budynki w mieście zostały poklasyfikowane na użytek wielkiej armii: na składy zapasów, szpitale, koszary. Na lazarety przeznaczono gmachy gimnazjum, klasztor poaugustiański (wówczas seminarium główne pijarów), klasztor św. Ignacego, szarytek, karmelitów, benedyktynek, bazylianów, karmelitanek bosych oraz budynek kliniki i weterynarii Uniwersytetu Wileńskiego. Duży szpital, mogący pomieścić 1200 żołnierzy, założono poza miastem w Werkach¹⁸. Armii Napoleona służyły też dotychczasowe szpitale wileńskie, w których znacznie ograniczono liczbę miejsc dla chorych z miasta¹⁹.

Najtrudniejsza sytuacja miała miejsce podczas odwrotu armii napoleońskiej. Szpitale, klasztory, budynki uniwersyteckie, były przepełnione chorymi i rannymi żołnierzami. Skoncentrowanie wielkiej ilości chorych i rannych żołnierzy, napływ ludności do Wilna z okolicznych wsi, brak żywności i drożyzna z nią związana oraz brak leków i środków opatrunkowych prowadziły nieuchronnie do wybuchu epidemii. Katastrofalne warunki w jakich byli umieszczani byli chorzy, pomimo nieustraszonej pracy lekarzy, którzy zdecydowali się na pozostanie w mieście, spowodowały szybkie rozszerzanie się tyfusu plamistego, który przybrał szczególnie złośliwą postać objawiającą się gwałtownym przebiegiem i licznymi powikłaniami²⁰. Rozprzestrzenianiu się choroby sprzyjał proceder sprzedawania ubrań zmarłych na tyfus żołnierzy (handlem odzieżą zajmowała się głównie ludność żydowska, stąd też choroba poczyniła wśród nich ogromne straty). Wkrótce miasto zamieniło się w jeden wielki szpital²¹. Trudność z zahamowaniu epidemii powodował powszechny w mieście głód i sroga zima. Znamienne są przejmujące zgrozą opisy świadków tych wydarzeń²².

W wileńskich szpitalach i klasztorach pod koniec grudnia 1812 r. znajdowało się 5560 chorych²³. Byli oni pozbawieni odpowiedniej opieki. Zaraza tyfusu nie rozprzestrzeniała się szybko jedynie dzięki niskim temperaturom – minus 30 stopni. Odwilż groziła miastu wymarciem. W samym klasztorze bazyliańskim znajdowało się 7,5 tysiąca ciał. Poskładane były one warstwami na korytarzach. Okna budynku klasztorowego pozatykane były zwłokami. Świadek tych zdarzeń pisze: „Nie podobna

¹⁸ J. Iwaszkiewicz, *Litwa w roku 1812*, Wilno 1912, s. 204–209.

¹⁹ Iwaszkiewicz wspomina, że prawo do schronienia się w tych szpitalach i przytułkach zostało ograniczone do 357 ubogich. Podaje również dokładne liczby chorych i rannych żołnierzy w poszczególnych szpitalach wojskowych w połowie grudnia 1812. Łącznie było to 5200 żołnierzy, cyfra ta zwiększała się; zob.: J. Iwaszkiewicz, *op. cit.*, s. 419.

²⁰ J. Śniadecki, *Krótkie opisanie gorączki, jaka panowała w roku 1812 i 1813 tak w mieście Wilnie, jako i w całej Litwie*, „Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego”, t. 1, Wilno 1818, s. 79–101; J. C. Bertrand, *Obraz gorączki epidemicznej, która panowała w Litwie r. 1812 i 1813*, *ibidem*, s. 101–117.

²¹ I. Strzemiński, *op. cit.*, s. 202–203.

²² Zob: A. Fredro, *Trzy po trzy*, oprac. K. Czajkowska, Warszawa 1976, s. 67–68. Echa dramatycznej zimy 1812 r. znajdujemy też w pamiętnikach Franka: J. Frank, *op. cit.*, t. 3, s. 28–28; por. A. Zamoyski, *1812. Wojna z Rosją*, przeł. M. Ronikier, Kraków 2007, s. 508–513; D. Nawrot, *Litwa i Napoleon w 1812 roku*, Katowice 2008, s. 670–681.

²³ J. Iwaszkiewicz, *op. cit.*, s. 209.

wyrazić brudów i zabójczego smrodu jaki tu panował”²⁴. Przygnębiająca atmosfera miasta usłanego ciałami żołnierzy napoleońskich odartymi z odzieży znalazła swoje odbicie również w pamiętnikach szefa sztabu Józefa Poniatowskiego – Jana Weyssenhoffa. Wszystkie szpitale wileńskie, oprócz szpitala sióstr miłosierdzia, w którym zakonnice wykazały się szczególnym bohaterstwem w opatrywaniu chorych i obroną żołnierzy Napoleona przed kozakami, były, jak wynika z jego relacji, miejscami w których masowo umierano z zimna i głodu²⁵.

Po ustaniu mrozów w Wilnie zaczęła szerzyć się dyzenteria i szkorbut (choroby te odnotowywano na prowincji jeszcze przez kilka lat). Na polecenie gubernatora Korsakowa nadzór nad oczyszczeniem miasta podjął profesor August Becu. Do Komitetu Policyjnego wyznaczono odpowiedzialnego za pochówek zwłok wyznaczono jeszcze dwóch członków Towarzystwa Lekarskiego: Mateusza Barankiewicza i Ignacego Wojniczka. Początkowo zamierzał on spalić ciała poległych żołnierzy za przedmieściem Snipiszki. Palenie zwłok (spalono około 1000 ciał) było jednak zbyt uciążliwe dla mieszkańców miasta, którym drażniący dym uniemożliwiał opuszczanie mieszkań. Wówczas ciała poległych wrzucono do fos wykopanych na Antokolu w celach obronnych, jeszcze przed kampanią moskiewską. Tym sposobem około 40 tys. żołnierzy armii Napoleona znalazło swój spoczynek w Wilnie. Epidemię udało się opanować, a Becu za sprawne przeprowadzenie akcji otrzymał odznaczenie św. Włodzimierza czwartej klasy²⁶. Jednakże jeszcze przez kilka lat po opuszczeniu Wilna przez żołnierzy Napoleona lekarze walczyli z chorobami zakaźnymi.

Pośród większości wileńskich lekarzy istniało przekonanie o zakaźnym charakterze kołtunu, uznanego za bardzo groźne schorzenie, które szczególnie często występowało wśród mieszkańców Wilna i okolic. Kołtun, tzw. „plica polonica”, uznawano za chorobę wynikającą nie z braku higieny, ale za przypadłość natury psychicznej. Wyróżniono dwa rodzaje kołtunów: zewnętrzny, który nękał przede wszystkim chłopów i wewnętrzny, który atakował narządy wewnętrzne i był charakterystyczny dla warstw wyższych. Większość niewyjaśnionych zgonów usprawiedliwiano kołtunem narządów wewnętrznych – żołądka, serca, kości, krwi. Podejmowano badania nad wpływem warunków klimatycznych, a szczególnie wyziewów błotnych na rozpowszechnianie się tej choroby²⁷. Józef Frank uznał kołtun za plagę narodową. Stworzył nawet w 1818 r. projekt walki z kołtunem i zamierzał fundować nagrody za najlepsze prace dotyczące tej choroby²⁸. Wielkim jego antagonistą

²⁴ *Ibidem*, s. 309–310. Na temat dramatu w klasztorze bazylikańskim znajdujemy informacje w pamiętnikach Aleksandra Fredry, który pisze, że z nadejściem wiosny stos ciał żołnierzy pod murami klasztoru sięgał pierwszego piętra; zob. A. Fredro, *op. cit.*, s. 67.

²⁵ Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne (dalej: LPAH), F 1135/8/16, *Materiały Władysława Zahorskiego, Fragmenty pamiętnika Jana Weyssenhoffa*, k. 42.

²⁶ J. Śniadecki, *op. cit.*, s. 79–100; J. C. Bertrand, *op. cit.*, s. 101–117; M. Ogiński, *Pamiętniki o Polsce i Polakach*, t. 4, Poznań 1873, s. 71; zob. też: H. Ilgiewicz, *op. cit.*, s. 69–70; I. Strzebiński, *op. cit.*, s. 203–204.

²⁷ LPAH, F 1135/21, *Dokumenty profesora medycyny Uniwersytetu Wileńskiego Adama Ferdynanda Adamowicza (1802–1881)*, k. 1–70.

²⁸ J. Frank, *Pamiętniki...*, t. 3, s. 229–231.

był Jędrzej Śniadecki. Uznawał on, że większość cierpień i objawów, tzw. kołtuna, związane było z chorobami wenerycznymi i artretyzmem²⁹.

Lekarze wileńscy diagnozowali też nowotwory (porażenie rakowate wewnętrzności), które najczęściej kończyły się zgonem (jak w przypadku Euzebiusza Słowackiego)³⁰. W swojej praktyce mieli liczne przypadki powikłań poporodowych, np. zapalenie kiszek, czy biały obrzęk położnic³¹.

Choroby psychiczne nie należały w Wilnie do rzadkości – występujące tzw. manie i melancholie niejednokrotnie ustępowały same. Pacjenci dotknięci chorobami umysłowymi najczęściej izolowani byli w konkretnych szpitalach (o czym poniżej). Co ciekawe, doktor Frank zaobserwował szczególny rodzaj dolegliwości psychicznych wśród Wilnian – były to choroby „wyobrażeniami religijnymi i politycznymi oznaczone”, które tłumaczono zmienną rzeczywistości polityczną³².

Niebezpieczeństwo dla stanu zdrowia dużej części społeczeństwa dostrzegano również w alkoholizmie, którego skutkiem był tak zwany „obłęd opilczy”. Popularność mocnych trunków i ich nadużywanie zwróciło uwagę wileńskich lekarzy, m.in. Mikołaja Mianowskiego. Dotyczyło ono przede wszystkim niższych warstw społecznych³³.

Metody leczenia w I połowie XIX w. najczęściej ograniczały się do diety, kąpieli, masażu, stawiania baniek, puszczania krwi oraz podawania środków napotnych, przeczyszczających, wymiotnych lub znieczulających. Większość medykamentów przygotowywano z roślin i minerałów. Znikoma ilość leków opierała się na rzetelnych podstawach fizjologicznych – należały do nich: naparstnica, chinina i opium (głównie jako środek znieczulający). Lekarze stosowali różne medykamenty w przypadku tych samych objawów, w zależności od doświadczeń w swojej praktyce (niekiedy metody leczenia były zupełnie przeciwstawne), najważniejszy był jednak efekt. Na dyzenterię w fazie początkowej stosowano np. winian potażu, wywołujący wymioty, następnie zaś w trudniejszych przypadkach opium, obniżające gorączkę lub dekokt (wywar z ziół) albo infuzję z chininy. W ostatniej fazie choroby uciekano się do arniki, kamfory, eteru³⁴. Za lekarstwo uznawano też dobrego gatunku wino (w umiarkowanej ilości), podawane zamiast ziół. Bardzo często w przypadku różnych dolegliwości przystawiano pijawki, puszczano krew oraz stosowano muchy hiszpańskie. Uciekano się do smarowania ciała spirytusem, lewatyw z dodatkiem różnych środków chemicznych lub ziołowych, a przede wszystkim do diety, której podstawą były dobre rosoły oraz niewielkie ilości alkoholu³⁵.

Mieszkańcy Wilna w początkach XIX w. uciekali się niekiedy do niekonwencjonalnych metod leczenia. Popularność w Wilnie w pierwszych dekadach wieku

²⁹ Zob.: przypis W. Zahorskiego w pamiętnikach Franka; J. Frank, *Pamiętniki...*, t. 3, s. 230.

³⁰ *Ibidem*, t. 1, s. 86, 91.

³¹ *Ibidem*, s. 91, 139.

³² J. Frank, *Wiadomość...*, s. 71–73.

³³ I. Strzemiński, *op. cit.*, s. 208.

³⁴ J. Śniadecki, *Krótkie opisanie...*, s. 84, 97.

³⁵ *Ibidem*, s. 98–101.

zyskała teoria Franca Antona Mesmera – tzw. magnetyzm zwierzęcy³⁶. O zainteresowaniu wileńskiej publiczności tą metodą świadczyć może zainicjowany przez Ignacego Emanuela Lachnickiego kwartalnik, ukazujący się w Wilnie w latach 1816–1818 „Pamiętnik Magnetyczny”, w którym zamieszczono szczegółowy opis teorii Mesmera oraz przypadków uleceń jego metodą³⁷. W 1821 r. Lachnicki przedstawił drukiem swoje zasługi w leczeniu wścieklizny przy zastosowaniu magnetyzmu zwierzęcego (w przypadku wścieklizny stosowano do tej pory wyłącznie zabiegi chirurgiczne – wycięcie rany i wypalanie jej kwasami lub żelazem)³⁸. Większość lekarzy podchodziła do tego typu praktyk z dużym dystansem, jednakże zdarzali się również tacy, którzy w wielkiej tajemnicy studiowali na temat jej skuteczności³⁹.

Pomimo wysiłków Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego i funkcjonującego na Uniwersytecie Wileńskim, szczycącego się wysokim poziomem wydziału medycznego, dostępność pomocy lekarskiej, szczególnie pośród mieszkańców pochodzących z niższych warstw społecznych, pozostawiała wiele do życzenia. Ubogim, dotkniętym chorobą Wilnianom pozostawało zdać się na łaskę prowadzonych przez zakony katolickie szpitali, które do połowy wieku XIX nie pełniły jeszcze funkcji leczniczej (średnio jeden lekarz przypadał tam na 100 pacjentów a jeden zakonnik na 30 pacjentów)⁴⁰. Ważną rolę w pomocy ubogim chorym odgrywała założona w 1806 r. przez Józefa Franka tak zwana „klinika ambulatoryjna”, w której udzielano bezpłatnych porad medycznych. Nieodpłatne leczenie ubogich chorych w domach było też jednym z głównych zadań powołanego w 1807 r. Wileńskiego Towarzystwa Dobroczynności. Wydział III tego towarzystwa (Wydział „ratowania chorych”) udzielał rocznie około tysiąca porad medycznych ubogim z miasta i okolic. Powstałe w łonie towarzystwa: „Instytut Wakcynacji” oraz „Instytut Macierzyństwa” przyczyniły się do poprawy stanu zdrowia społeczności wileńskiej, rozpowszechniając szczepienia ochronne przeciw ospie oraz roztaczając opiekę nad kobietami w ciąży, w czasie porodu, połogu oraz nad niemowlętami⁴¹.

³⁶ Mesmer twierdził, że świat istot żywych wypełnia tajemniczy fluid magnetyczny, który oddziałuje na wszystkie organizmy żywe. Choroby, miały być spowodowane zaburzeniami w rozprzestrzenianiu się fluidu, a związki emocjonalne budowane w ramach oddziaływania fluidu jednego organizmu na drugi.

³⁷ T. Ostrowska, *Polskie czasopiśmiennictwo lekarskie na wileńszczyźnie w XIX wieku*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1968, t. VII, z. 1, s. 9–11.

³⁸ I. E. Lachnicki, *Wiadomość o sposobie leczenia wścieklizny, powzięta z jasnovidzenia magnetycznego*, Wilno 1821.

³⁹ Magnetyzm zwierzęcy wykorzystał w kuracji z sukcesem Józef Frank, zob.: J. Frank, *Pamiętniki...*, t. 1, s. 84–85.

⁴⁰ Szerzej o szpitalach w Wilnie zob.: M. Korybut-Marciniak, *Działalność dobroczynna zakonów i zgromadzeń zakonnych w Wilnie w końcu XVIII i I połowie XIX wieku*, „Echa Przeszości” 2010, R. XI, s. 131–150.

⁴¹ Zob. szerzej: M. Korybut-Marciniak, *Vilniaus Labdarybės Draugija XIX a. pirmojoje pusėje*, Olsztyn 2011; Eadem, *Dobroczynne Wilno. Pomoc ubogim i potrzebującym w Wilnie w pierwszej połowie XIX wieku*, Olsztyn 2012.

Summary

The health condition of Vilnius citizens at the beginning of the 19th century

The health condition of Vilnians began to be monitored owing to the efforts of physicians who were members of Vilnius Medical Society. The occurrence of particular illnesses was mostly connected to weather (seasonal ailments) and sanitary conditions of the city. In the first years of the 19th century Vilnius found itself on the route of marching troops of Russian and Napoleonic armies. The city faced the most grave epidemic threats in 1807 and 1812. Therefore in the first decades of the 19th century new initiatives aimed at providing lower social classes with basic health care were undertaken.

Рэзюме

Стан здароўя жыхароў Вільні ў пачатку XIX ст.

Назіраць над станам здароўя вільнянаў пачалі лекары, арганізаваныя ў Віленскае лекарскае таварыства. Распаўсюджанне паасобных хваробаў было звязанае перш за ўсё з мэтэрэалагічнымі ўмовамі і санітарнай сітуацыяй у горадзе. Праз Вільню ў першыя гады 19 ст. неаднакроць праходзілі расейскія і напалеонаўскія войскі. Асабліва цяжкімі выдаліся 1807 і 1812 г., калі горад апынуўся перад пагрозай эпідэміі. У першыя дзесяцігоддзі 19 ст. былі распачатыя новыя ініцыятывы з мэтай аблягчэння доступу да медыцынскай апекі прадстаўнікам ніжэйшых грамадскіх слаёў.

Santrauka

Vilniečių sveikatos būklė XIX amžiaus pabaigoje

Vilniečių sveikatą pradėta stebėti, gydytojams susibūrus į Vilniaus gydytojų draugiją. Tam tikrų ligų paplitimas pirmiausia priklausė nuo meteorologinių sąlygų ir miesto sanitarinės būklės. Pirmaisiais XIX a. metais pro Vilnių pražygiavo Rusijos ir Napoleono kariuomenės. Ypatingai sunkūs buvo 1807 ir 1812 metai, kai mieste kilo grėsmingos epidemijos. Pirmaisiais XIX a. dešimtmečiais imtasi naujų iniciatyvų siekiant suteikti medicininę pagalbą vargingiausiems visuomenės sluoksniams.

OLGA KOWAL

Białoruski Państwowy Uniwersytet Technologiczny w Mińsku

ROLA OSOBISTYCH KONTAKTÓW MIĘDZY EMIGRANTAMI W KSZTAŁTOWANIU SIĘ WSPÓŁPRACY DIASPORY BIAŁORUSKIEJ I UKRAIŃSKIEJ W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Problem historii diaspory białoruskiej staje się obecnie tematem aktualnym i budzi duże zainteresowanie. Współcześni historycy przedstawiając jej przeszłość, czasem podają kardynalnie rozbieżne oceny roli i znaczenia tych samych białoruskich organizacji i partii. Ważnym aspektem badania tego tematu stały się międzynarodowe powiązania emigrantów, kontakty z innymi diasporami i centrami politycznymi. Interesującą stroną przeszłości białoruskiej emigracji są wspólne projekty ukraińsko-białoruskie. Badanie wzajemnych wpływów diaspor pozwoli na bardziej solidną i dokładną ocenę politycznego, ekonomicznego oraz kulturalnego wkładu jej przedstawicieli do historii ojczyzny.

Współpraca tych dwóch diaspor w okresie międzywojennym rozwijała się aktywnie nie tylko w środowiskach emigracji politycznej lecz również wśród przedstawicieli emigracji ekonomicznej, co da się wytłumaczyć w pierwszej kolejności podobieństwem języków i kultur. Skonsolidowana diaspora ukraińska wszechstronnie popierała emigrantów białoruskich. Najwyraźniej powiązania międzynarodowe ujawniły się we wspólnych projektach i organizacjach.

Szczególnie intensywne były osobiste kontakty w środowiskach najbardziej dynamicznych części emigracji białoruskiej i ukraińskiej – wśród młodzieży. Silny wpływ na rozwój wzajemnych kontaktów wywierały ukraińskie instytucje edukacyjne w Czechosłowacji, gdzie często pobierała naukę także młodzież białoruska. Studenci wspólnie występowali na płaszczyźnie międzynarodowej przeciwko dyskryminacji rodaków na Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainie, zakładali razem różne kółka i zrzeszenia. Młodzież wspierała realizację białorusko-ukraińskich projektów politycznych, kulturalnych, naukowych i edukacyjnych. Liczniejsze i stosunkowo aktywne ukraińskie organizacje studenckie mocno wspomagały białoruską młodzież w różnych krajach.

Białoruskie organizacje polityczne na obczyźnie wspierały kształtowanie się stałych kontaktów białorusko-ukraińskich w środowiskach emigranckich. Wielu znanych działaczy białoruskich prowadziło obfitą korespondencję z ukraińskimi centrami na emigracji, ubiegało się o pomoc organizacyjną i materialne wsparcie oraz wysyłało uzdolnioną młodzież do ukraińskich instytucji edukacyjnych.

W prasie wileńskiej systematycznie publikowane były ogłoszenia i reklamy dotyczące działalności uniwersytetów za granicą, a także możliwości uzyskania tam stypendium. Dość często drukowano wyciągi z programów nauczania dla białoruskiej młodzieży w ukraińskich instytucjach edukacyjnych w Czechosłowacji. Agitacja za udziałem w konkursie na otrzymanie stypendium na uniwersytetach zagranicznych zazwyczaj sąsiadowała z informacją o wyłącznie pozytywnym nastawieniu emigrantów ukraińskich wobec młodych Białorusinów. Np. w popularnej gazecie wileńskiej „Беларускі звон” pisano: „Najszczerzszymi przyjaciółmi Białorusinów w Pradze są tak jak wszędzie Ukraińcy. Od nich usłyszeli Białorusini najlepsze życzenia bez żadnego podtekstu. [...] Odbyło się wspólne zebranie studentów Białorusinów i Ukraińców, na którym wymienili się informacjami oraz wyrazami szczerych wzajemnych uczuć. Został nawiązany ścisły kontakt w sprawie dalszej współpracy. Na zebraniu obecne były osoby z tamtejszej ukraińskiej profesury. Jak dowiedzieliśmy się, w tym roku w Pradze ma powstać uniwersytet ukraiński, do którego mają ochotę wstąpić niektórzy ze studentów białoruskich”¹. Ten materiał dobrze ilustruje ścisłą współpracę białorusko-ukraińską na początku lat dwudziestych, która aktywnie rozwijała się przez cały okres międzywojenny. Rzeczywiście, jak zaznaczał autor artykułu, natychmiast po uruchomieniu Wolnego Uniwersytetu Ukraińskiego w Pradze jego studentami zostali też Białorusini². Trzeba podkreślić, że liczba białoruskiej młodzieży na tym uniwersytecie rosła z każdym nowym rokiem akademickim.

Za główne centrum politycznej diaspory białoruskiej w okresie międzywojennym należy uznać Czechosłowację, gdzie mieszkała większość młodzieży studenckiej. Działalność białoruskiej emigracji rozwijała się przy poparciu tamtejszego rządu. Prezydent Tomasz Masaryk miał sceptyczny stosunek do perspektyw rozwoju Rosji Radzieckiej. Uważał, że niebawem w ZSRR może powstać system demokratyczny. Polityka poparcia emigrantów z terytorium byłego Cesarstwa Rosyjskiego miała nazwę „Akcja ruska”. Rząd Masaryka usiłował regulować napływ emigrantów w celu skupiania w Pradze najbardziej aktywnych i znanych działaczy politycznych.

Dużą część białoruskich studentów w okresie międzywojennym w Czechosłowacji studiowała właśnie na ukraińskich uczelniach. Studiowanie w nich pomagało w nawiązywaniu osobistych kontaktów oraz tworzenie wspólnych środowisk młodzieżowych, które często stawały się gruntem dla powstawania białorusko-ukraińskich organizacji i kół. Studenci-Białorusini otrzymywali wykształcenie w Wolnym Uniwersytecie Ukraińskim, Ukraińskiej Wyższej Szkole Pedagogicznej im. Michała Dragomanowa, Ukraińskiej Akademii Gospodarczej, Ukraińskiej Wyższej Szkole Techniczno-Ekonomicznej. Brali też udział w przedsięwzięciach Ukraińskiego Studium Sztuki Plastycznej, Ukraińskiego Stowarzyszenia Bibliofilów, Muzeum Walki Wyzwoleńczej Ukrainy³. Emigranci ukraińscy mieli życzliwy stosunek do wstępo-

¹ Д. Прага, 10 X [19/21, „Беларускі Звон” (Вільня) 1921, пг 17, s. 3.

² С. В. Віднянський, *Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 гг.)*, Київ 1994, s. 64.

³ О. Пеленська, *Український портрет на тлі Праги. Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-Словаччині*, Нью-Йорк – Прага 2005, s. 15.

wania Białorusinów do ich narodowych instytucji edukacyjnych. W planie politycznym białoruscy i ukraińscy emigranci czuli się sojusznikami, zarówno przedstawiciele lewicy jak też i nacjonaliści.

Oprócz uczelni wyższych w międzywojennej Czechosłowacji skutecznie funkcjonowało Państwowe Gimnazjum Ukraińskie w Juzefowie, którego absolwenci zwykle kontynuowali studia w narodowych uniwersytetach za granicą. Większość uczniów stanowiły dzieci ukraińskie, lecz uczyli się tam również młodzi Białorusini, wobec których nauczyciele mieli bardzo pozytywne nastawienie. Wykładowcy gimnazjum organizowali białoruskie wieczory, jubileusze, upolityczniali młodzież białoruską własnym przykładem. Nauczanie w Państwowym Gimnazjum Ukraińskim prowadzono wyłącznie w języku ukraińskim, ale nie stwarzało to jednak większych przeszkód dla kształcenia dzieci białoruskich.

Uczniowie i nauczyciele gimnazjum uroczystości obchodzili nie tylko własne ukraińskie święta, ale przez swoje imprezy starali się popierać również białoruską emigrację polityczną. Np. w gimnazjum świętowano w 1923 r. rocznicę deklaracji niepodległości Białoruskiej Republiki Ludowej. Rada Pedagogiczna ogłosiła ten dzień wolnym od zajęć⁴. Prasa wileńska napisała o imprezie w Juzefowie: „Po święcie pozostało wzniosłe uczucie u wszystkich obecnych. Jeszcze raz został okazany szczerzy stosunek ze strony naszych braci Ukraińców oraz ich solidarność z Białorusinami w walce o niepodległość”⁵. Pozytywny nastrój uczestników wieczornicy był stworzony przez śpiewaków ukraińskich, które wykonywali piosenki białoruskie; na uroczystości zabrali głos białoruscy i ukraińscy działacze polityczni, brzmiały wersety Maksyma Bogdanowicza, Jakuba Kołasa, Janki Kupały. Bez względu na nieduży odsetek Białorusinów pośród uczniów gimnazjum, doświadczeni wykładowcy – jak widać na przykładzie tej imprezy – dążyli do kształtowania przychylnego stosunku Ukraińców za granicą wobec narodu białoruskiego, jego kultury i historii. W ten sposób absolwenci średnich i wyższych uczelni ukraińskiej emigracji mieli możliwość zaprzyjaźnić się z Białorusinami i nadal rozwijać kontakty pomiędzy obydwojma narodami.

Z reguły, właśnie na gruncie prywatnych znajomości powstawały białorusko-ukraińskie organizacje, zespoły, chóry i kółka. Emigrant ukraiński Szymon Narżny w pracy „Ukraińska emigracja. Praca kulturowa ukraińskiej emigracji pomiędzy wojnami światowymi” wymienia szereg ukraińskich zrzeszeń studenckich, których członkami byli też Białorusini. W Czechosłowacji istniały nawet białorusko-ukraińskie organizacje społeczne, m.in. Ukraińsko-Białoruskie Zrzeszenie Studentów-Agronomów, utworzone w 1923 r. na bazie sekcji agronomów i leśników⁶. Studenci z tego zrzeszenia wspólnie studiowali agronomię, wygłaszali referaty, pomagali członkom organizacji przejść przez poprawki egzaminacyjne, organizowali narodowe wieczornice, występowali z koncertami ludowych pieśni.

⁴ К-п, *Письмо з Чехії*, „Новае жыццё” (Вільня) 1923, пг 7, s. 4.

⁵ К-п, *Письмо з Чехії*, „Новае жыццё” 1923, пг 7, s. 4.

⁶ С. Наріжний, *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами*, Прага (Музей визвольної боротьби України) 1942, s. 79.

Dość liczną i popularną instytucją studencką w Pradze było Centralne Biuro Pracy ukraińskiej i białoruskiej emigracji akademickiej w Czechach utworzone 28 stycznia 1927 r.⁷ Biuro pomagało młodzieży z różnych organizacji: zajmowało się poszukiwaniem miejsc pracy dla absolwentów, udzielało wsparcia materialnego i moralnego. Ważną rolę w rozwoju kontaktów białorusko-ukraińskich w Czechosłowacji odgrywał Czesko-Ukraiński Komitet pomocy ukraińskim i białoruskim studentom w Pradze (CzUK). Organizacja ta została utworzona przez emigrantów w 1921 r. i aktywnie działała do 1929 r. Przeważająca większość studentów, którym pomocy udzielał CzUK, studiowała w różnych instytutach Uniwersytetu Karola w Pradze lub Czeskiej Wyższej Szkole Technicznej oraz w wyższych uczelniach ukraińskich. Większość stypendystów komitetu było Ukraińcami, lecz obok nich spotykamy również Białorusinów. Pomoc Komitetu nie ograniczała się tylko do studentów praskich, trafiała również do innych miast Czechosłowacji, gdzie studiowali Ukraińcy i Białorusini: Podiebrady, Bratysława, Przybram i innych. Stypendia, artykuły spożywcze oraz odzież kierowano też dla uczniów gimnazjum ukraińskiego, słuchaczy kursów zawodowych oraz doktorantów. Główną składową wsparcia ze strony Komitetu była pomoc pieniężna (miesięczne stypendium studenckie w wysokości 500 koron) i materialna w postaci ubrań, leków, podręczników. Oprócz tego Komitet utrzymywał stołówkę w Pradze, gdzie stypendyści mogli otrzymać tani posiłek; zorganizował bibliotekę i kilka akademików.

W 1931 r. Czesko-Ukraiński Komitet pomocy ukraińskim i białoruskim studentom był zastąpiony nową organizacją pod nazwą „Komitet dla stworzenia możliwości nauczania rosyjskim i ukraińskim emigrantom”⁸. Organizacja ta zjednoczyła CzUK z rosyjskim komitetem pomocy, jednak rozmiary pomocy materialnej udzielanej przez nią studentom były znacznie skromniejsze. Z powodu ograniczenia czeskiego programu rządowego wspierania studentów-emigrantów w tymże 1931 r. Komitet zreorganizowano i powstała „Fundacja pomocowa studentstwa ukraińskiego i białoruskiego w Pradze”, którego przewodniczącym został ukraiński działacz polityczny dr Dwistriński⁹. Fundacja ta występowała już jako organizacja całkowicie społeczna, dlatego nie miała do dyspozycji poważniejszych środków na pomoc materialną.

Faktyczna likwidacja w Czechosłowacji państwowego programu pomocy studentom z Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy postawiła ich w dość skomplikowanej sytuacji finansowej. Białoruska prasa wileńska oraz ukraińscy działacze polityczni niejednokrotnie podejmowali kwestię wysokiej śmiertelności wśród emigrantów. Złe wyżywienie, stały brak pieniędzy i ciepłego ubrania, powodowały nasilenie chorób wśród studentów, szczególnie często młodzi ludzie umierali z powodu gruźlicy płuc. W epigramie „Śmierć studenta K. Janowskiego” wileńscy Białorusini pisali: „Gruźlica, ten bat naszych studentów w Pradze, zniszczyła jego, już nie pierwszego. Tak giną nasi studenci na obcej ziemi w niedogodnym dla nich klimacie. Taki jest skutek szkolnej polityki władz, którzy zamknęły przed białoru-

⁷ *Ibidem*, s. 85.

⁸ *Ibidem*, s. 75.

⁹ „*Іскри Скарини*”, „Родны край” (Вільня) 1934, nr 3, s. 5.

skimi maturzystami drzwi uniwersyteckie w kraju!”¹⁰ Zaprzestanie przyznawania stypendiów przez Czesko-Ukraiński Komitet nie pozwoliło niektórym emigrantom ukończyć studiów w Czechosłowacji, szczególnie ciężka była sytuacja materialna młodzieży studenckiej w latach trzydziestych.

Warto podkreślić, że ukraińskie organizacje za granicą miały o wiele bogatsze doświadczenie organizacyjne. Powstawanie ukraińskich partii, również organizacji społecznych i czasopism na emigracji zaczyna się wcześniej niż białoruskich. Emigranci ukraińscy chętnie dzielili się swoimi doświadczeniami z Białorusinami, o czym można znaleźć informacje na łamach prasy wydawanej przez diasporę białoruską oraz w protokołach posiedzeń różnych zjednoczeń, związków, towarzystw, partii i zrzeszeń.. Znaczącą rolę w nawiązaniu stałych białorusko-ukraińskich kontaktów za granicą odgrywały znajomości prywatne liderów politycznych i kulturalnych. Należy podkreślić, że z poparcia swoich przyjaciół korzystali zarówno Białorusini jak i Ukraińcy. Często razem łatwiej było bronić wspólnych idei i stanowisk na arenie międzynarodowej.

Np. znany białoruski polityczny emigrant i poeta Włodzimierz Żyłka w swoich listach zawsze pozytywnie oceniał swoich ukraińskich kolegów, ponieważ niejednokrotnie doświadczał ich wsparcia w rozwiązywaniu najbardziej ważnych i zasadniczych kwestii. Te poparcie dla białoruskiej emigracji da się zilustrować listami poety z Warszawy. Od 1923 do 1926 r. Żyłka studiował w Pradze w Instytucie Historyczno-Filologicznym Uniwersytetu Karola. We wrześniu 1924 r.¹¹ białoruscy emigranci skierowali poetę do Warszawy na obrady VII Kongresu Studentów w celu uzyskania członkostwa białoruskiej organizacji studenckiej w konfederacji międzynarodowej. List Żyłki zaczynał się od słów: „Moi drodzy! W sobotę o szóstej przyjechałem do Warszawy. Tego samego wieczora poznałem tu-tejszą kolonię ukraińską. Jest ich tu 40–50 osób – zjednoczeni są w gromadzie. Poznali mnie z naszymi Białorusinami ze Stołpców”¹². Z tej opowieści można wyciągnąć wniosek, że ukraińscy działacze pomagali Białorusinom podtrzymywać kontakty z emigranckimi organizacjami studenckimi z różnych części Europy. Prywatne znajomości Żyłki z ukraińskimi liderami politycznymi ułatwiły mu wzięcie aktywnego udziału w kongresie i poinformowanie o działalności całej diaspory białoruskiej.

Ukraińska Studencka Gromada w Warszawie, o której pisał Żyłka, powstała w 1921 r. i liczyła początkowo około 300 osób. Jej członkami zostali byli oficerowie armii Ukraińskiej Republiki Ludowej¹³. Prowadziła ona różnorodną działalność wspierając swoich członków. Pod kierownictwem swojego pierwszego przewodniczącego T. Alesijuka gromada rozpoczęła szeroko zakrojoną działalność w sprawie

¹⁰ *Сьмерць студэнта К. Яноўскага*, “Права працы” 1927, nr 1, s. 3.

¹¹ У. Ляхоўскі, *Грамадска-культураная чыннасць беларускай дыяспары ў Чэхаславакіі ў 1921–1938 гг.* [w:] У. Ляхоўскі, *Общественно-культурная жизнь белорусской и российской эмиграции в Чехословакии 1921–1938. Каталог выставки в Нац. музее истории и культуры Беларуси с 27 мая по 3 июля 2002 г.*, Минск 2002, s. 23.

¹² Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва, *zespół* (dalej: z.) 3, opis (dalej: op.) 1,teczka (dalej: t.) 184, k. 13.

¹³ E. Wiszka, *Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939*, Toruń 2001, s. 216.

włączenia internowanych wojskowych do ukraińskiego studenckiego ruchu¹⁴. Przy Ukraińskiej Studenckiej Gromadzie powstała sekcja białoruska, która wyróżniła się dużą aktywnością np. w 1923 r.¹⁵ Organizacja prowadziła działalność wydawniczą – przez cały okres swojego istnienia wydała kilka czasopism, jednak żadne z nich nie ukazywało się systematycznie i nie było szerzej kolportowane. Żyłka zatrzymał się w Warszawie w budynku Ukraińskiej Studenckiej Gromady, co świadczy o przyjacielskich kontaktach pomiędzy Białorusinami i Ukraińcami. Wnioski poety o stałych powiązaniach między diasporami mają ważne znaczenie historyczne, ponieważ był świadkiem i aktywnym uczestnikiem działań politycznych w okresie międzywojennym.

Doniosłe przykłady współpracy białorusko-ukraińskiej spotykamy w biografii jeszcze jednego wybitnego emigranta politycznego Iwana Kraskouskiego syna Ignata. Wybitny białoruski uczony, pedagog i polityk: w 1917 r. sprawował urząd komisarza gubernialnego Galicji, w 1918 r. – urzędnik Ukraińskiej Republiki Ludowej, w 1919 r. – przedstawiciel dyplomatyczny URL na Kaukazie w Tyflisie¹⁶. Kraskouski został wydany przez polskie władze z Wilna po głośnym procesie politycznym znanym jako „proces 33”¹⁷, razem z innymi działaczami białoruskiego i litewskiego ruchu narodowego. W latach dwudziestych rozpoczął aktywną pracę polityczną w celu aktywizacji życia społecznego białoruskiej diaspory na Łotwie. Został pierwszym dyrektorem Białoruskiego Gimnazjum w Dźwińsku, przewodniczącym Białoruskiego Komitetu Narodowego na Łotwie, prezesem stowarzyszenia „Bačkauszczyna”¹⁸. Uczony, wykładowca i działacz polityczny Iwan Krasouski przez wielu lat podtrzymywał kontakty z przedstawicielami emigracji ukraińskiej: zwracał się o radę, prowadził obfitą korespondencję. Praca w instytucjach ukraińskich pozwoliła mu sformować ze znajomych Ukraińców własny krąg politycznych przyjaciół.

Dobrym przykładem powiązań wzajemnych Białorusinów i Ukraińców za granicą są kwestie gospodarcze, które odzwierciedlają życie codzienne emigrantów. Właśnie w sprawach gospodarczych Białorusini i Ukraińcy doskonale rozumieli wzajemne wartości i przyzwyczajenia, co da się wytłumaczyć podobieństwem kultury materialnej. Profesor Instytutu filozofii Ukraińskiego Wolnego Uniwersytetu, kierownik Ukraińskiego Instytutu Naukowego w Berlinie, Ukraińskiej Wolnej Akademii Nauk, Dzimtro Doroszenko w swoich listach niejednokrotnie podkreślał istnienie codziennych kontaktów życiowych pomiędzy diasporami. „U nas obecnie służącą jest dziewczyna, Białorusinka z Grodzieńszczyzny i na razie w naszym domu panuje jakiś białorusko-polsko-ukraiński żargon, tym bardziej że u naszych sąsiadów pracuje starsza od niej wiekiem służąca, też Białorusinka, z północnej

¹⁴ В. М. Роговий, *Матеріальна підтримка українського студентства на чужині в 1920–1991 роках*: автореф. дис. доктор. історич. наук – Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Київ 2009, s. 8.

¹⁵ *Беларускі паказальнік*, „Новае жыццё” 1923, nr 1, s. 4.

¹⁶ Цэнтральная навуковая бібліятэка імя Я. Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (ЦНБ ім. Я. Коласа НАН Беларусі), z. 16, op. 1, t. 77, k. 2.

¹⁷ *Ibidem*, t. 83, k. 1–3.

¹⁸ *Ibidem*, t. 77, k. 2.

Czernichowszczyzny i język białoruski jak się wydaje staje się górą nad innymi”¹⁹ – pisał prof. Doroszenko w liście do białoruskiej emigrantki Ludmiły Kraskouskaj. Ten znany uczony opublikował ponad tysiąc prac naukowych dotyczących historii Ukrainy²⁰, a kilka – również z historii Białorusi, w tym monografię „Białorusini i ich odrodzenie narodowe”²¹. Doroszenko – historyk, pisarz i działacz polityczny – otoczony był wielkim szacunkiem w środowisku ukraińskich emigrantów, dlatego jego przyjacielskie nastawienie wobec wspólnoty białoruskiej miało poważny wpływ na kształtowanie kontaktów między diasporami. Nie przypadkowo białoruscy emigranci w Czechosłowacji i wileńscy Białorusini składali mu szczególnie uroczyste gratulacje z okazji 25-lecia działalności naukowej, literackiej i politycznej²².

Bardzo serdecznie przyjaźnił się z Białorusinami jeszcze jeden znany ukraiński działacz polityczny Mikita Szapował, który był prezesem Partii Socjalistów-Rewolucjonistów, przewodniczył Ukraińskiemu Komitetu Społecznemu i Ukraińskiemu Instytutowi Wiedzy Społecznej w Pradze. Szapował zostawił bogatą spuściznę epistolarną, korespondował też z białoruskimi działaczami politycznymi Aleksandrem Ćwikiewiczem, Tomaszem Grybem i Jazepem Waronko²³. W swoich listach Białorusini omawiali z szanowanym ukraińskim liderem nie tylko wspólnie działania i projekty, a również kwestie bytowe, co świadczy o stałych kontaktach przyjacielskich.

Jako oddzielny aspekt badania rozwoju współpracy białorusko-ukraińskiej należy rozpatrywać związki małżeńskie w środowisku emigranckim. Diaspora ukraińska w okresie międzywojennym charakteryzowała się stabilnością, aktywnym działaniem stowarzyszeń naukowych, twórczych, religijnych i zawodowych. Za granicą Ukraińcy często wstępowali w związki małżeńskie z przedstawicielami innych narodów słowiańskich, w tym Białorusinami, których mentalność i tradycje były im bliskie i zrozumiałe. Zawieraniu małżeństw białorusko-ukraińskich sprzyjała też bliska współpraca różnych organizacji. Warto jednak zauważyć, że mieszane małżeństwa bardzo często kontynuowały ukraińską tradycję kulturową. Rodzinna tradycja obrzędowa pomagała wspólnie przechowywać pamięć o ojczyźnie w kolejnych generacjach emigrantów. Dominantą wśród elementów kultury ukraińskiej diaspory była twórczość ludowa²⁴. Dla rodzin ukraińskich ważną rzeczą było zachowanie odrębności kultury ludowej w miejscu zamieszkania, czasami był to wzorzec do przejmowania przez Białorusinów na emigracji. Członkowie diaspor: białoruskiej i ukraińskiej usiłowali dotrzymywać wierności tradycjom swoich przodków w zakresie kultury materialnej, przygotowaniu posiłków, świętowaniu, ubraniach, spędzaniu wolnego czasu itd. Kontynuowanie ludowej kultury za granicą było mechanizmem obronnym, który ułatwiał proces osobistej adaptacji emigrantów.

¹⁹ М. Трус, *Даўні сябра беларускага народа. Невядомыя лісты ўкраінскага гісторыка Дзмітра Дарашэнкі*, „Роднае слова” 2009, nr 5, s. 11.

²⁰ С. В. Віднянській, *op. cit.*, s. 56.

²¹ А. Навіна, *Дмітро Дорошэнко*, „Новы шлях”, 4 I 1925, s. 3.

²² *Прывітаньне Д. Дорошэнцы*, „Беларуская доля” (Вільня) 1925, nr 3, s. 2.

²³ В. Ямкова, *Беларусы пішуць Шапавалу*, „Arche” 2009, nr 3, s. 454.

²⁴ Н. В. Русина, *Формирование культуры украинской диаспоры*: автореф. дис. канд. ист. тор. наук – Хакаский государственный университет им. Н. Ф. Катанова, Омск 2009, s. 16.

Możliwości kształtowania ośrodka socjalnego Białorusinów i Ukraińców za granicą ograniczała kwestia znajomości języka kraju pobytu. Np. w USA problemów ze znajomością języka angielskiego nie mieli tylko emigranci kanadyjscy i angielscy, którzy oprócz tego miały podobne tradycje kulturowe. Kontakty pomiędzy emigrantami białoruskimi i ukraińskimi początkowo opierały się na wzajemnym pojmowaniu języka i mentalności. Powstawaniu związków małżeńskich pomiędzy emigrantami a przedstawicielami narodu zakorzenionego przeszkadzał oprócz różnicy językowej, kulturowej oraz mentalności cały szereg czynników socjalnych. Miejscowi z reguły były lepiej sytuowani materialnie w porównaniu z emigrantami. Z tych względów liczba małżeństw mieszanych (Białorusinów i Ukraińców z miejscowymi) przez cały okres międzywojenny pozostawała nieznaczną. Znany badacz rosyjski Z. I. Lewin uważa „miksację etnogenetyczną” i mieszane małżeństwa za jeden z najbardziej istotnych czynników samolikwidacji diaspory²⁵. W oparciu o tę teorię można wysnuć wniosek, że niewielka liczba związków małżeńskich z przedstawicielami zakorzenionej miejscowej ludności wpływała korzystnie na rozwój kontaktów pomiędzy diasporą białoruską i ukraińską.

Osiągnięcia kulturalne białoruskich emigrantów znacznie ustępowały sukcesom ukraińskich twórców i zespołów amatorskich. Słaba aktywność wydawnicza Białorusinów na emigracji negatywnie oddziaływała na zachowanie tożsamości narodowej za granicą. Jedyną instytucją socjalną jako grunt dla przekazywania narodowych wartości duchowych dla nowych generacji pozostawała rodzina²⁶. Rodziny białoruskie za granicą często były zmuszone do samodzielnego adoptowania się, z powodu pasywności politycznej diaspory, brakiem specjalnych białoruskich szkół i stowarzyszeń. Często dla przekazania dzieciom tradycji brakowało elementarnych podręczników, problem literatury szkolnej dla białoruskiej emigracji pozostał aktualny również po zakończeniu drugiej wojny światowej.

Wnioskując, podstawą dla kształtowania związków politycznych, edukacyjnych i kulturalnych pomiędzy diasporami białoruskiej i ukraińskiej emigracji zostały przyjacielskie stosunki międzyludzkie, różnorakie kontakty na gruncie pobytowym. Rozwój kontaktów osobistych da się zbadać pośrednio w tym za pomocą spuścizny epistolarnej. Znajomości prywatne wybitnych białoruskich i ukraińskich działaczy politycznych często wspierały współpracę pomiędzy diasporami. Liczne życiorysy uczonych i polityków emigracyjnych są ściśle związane z rozwojem kontaktów białorusko-ukraińskich. Podobieństwo języków i tradycji pomagało kształtowaniu wspólnego środowiska socjalnego, również poszerzeniu związków małżeńskich pomiędzy przedstawicielami diaspor.

²⁵ З. И. Левин, *Менталитет диаспоры (системный и социокультурный анализ)*, Москва 2001, s. 62.

²⁶ С. Яцкевіч, *Мадэль адукацыі для дыяспар* [w:] *Нацыянальная адукацыя. Тэматычны зборнік навуковых прац*. Кніга IX. Адукацыя дыяспар, Брэст 1998, s. 50.

Summary

Role of personal contacts among the Belarusian and Ukrainian emigrants and formation of the inter-war cooperation between the two diasporas

The personal contacts between the Belarusian and Ukrainian emigrants were the basis of the political, economic and cultural emigration projects in the inter-war period. The consolidated Ukrainian diaspora played a particular role for the Belarusian emigrants. Young people abroad were engaged in intense political activities in both the Belarusian and Ukrainian organizations. Belarusian pupils and students were educated in the Ukrainian schools in Czechoslovakia. According to political resolutions, protocols, and private letters, Ukrainian teachers, the Belarusian and Ukrainian political leaders and scientists stimulated cooperation between the two diasporas. Emigrants benefited from similarities between their national languages, material cultures and social environments. This is why the number of marriages between the Belarusian and Ukrainian emigrants was very high in the inter-war period.

Резюме

Роля асабістых кантактаў эмігрантаў у фарміраванні беларуска-ўкраінскіх узаемаадносін дыяспар міжваеннага часу

Асабістыя знаёмствы прадстаўнікоў беларускай і ўкраінскай дыяспар сталі асновай для супольных палітычных, эканамічных і культурных праектаў замежжа ў міжваенны перыяд. Больш колькасная і кансалідаваная ўкраінская супольнасць аказвала падтрымку і дапамогу беларускім эмігрантам, асабліва актыўна ў беларуска-ўкраінскіх арганізацыях працавала моладзь. Беларускія студэнты і школьнікі набывалі адукацыю ва ўкраінскіх навучальных установах Чэхаславакіі, дзе педагогі прыхільна ставіліся да іх грамадскай дзейнасці. Беларускія і ўкраінскія палітычныя лідары, навукоўцы і педагогі спрыялі фарміраванню сталых міжнацыянальных ўзаемасувязей, пра што сведчаць пратаколы сходаў, рэзалюцыі арганізацый і прыватныя лісты. Важнае значэнне ў развіцці ўзаемакантактаў дыяспар мела падабенства матэрыяльнай культуры народаў, блізкасць моў і фарміраванне агульнага сацыяльнага асяродка, што садзейнічала росту колькасці беларуска-ўкраінскіх шлюбаў эмігрантаў.

Santrauka

Emigrantų asmeninių ryšių vaidmuo formuojantis baltarusių ir ukrainiečių diasporų bendradarbiavimui tarpukario laikotarpiu

Baltarusių ir ukrainiečių diasporų atstovų asmeniniai ryšiai buvo svarbūs įgyvendinant bendrus politinius, ekonominius ir kultūrinius projektus emigracijoje. Gausesnė ir labiau sutelkta ukrainiečių bendruomenė rėmė baltarusių emigrantus ir jiems padėjo – ypač aktyviai baltarusių ir ukrainiečių organizacijose veikė jaunimas. Baltarusių studentai ir moksleiviai išsilavinimą įgydavo Čekoslovakijos ukrainiečių mokymo įstaigose, kurių pedagogai palankiai vertino jų visuomeninį aktyvumą. Kad baltarusių ir ukrainiečių politiniai vadovai, mokslininkai ir pedagogai pritarė atsirandančiam nuolatiniam tų tautų bendravimui, matome iš suvažiavimų protokolų, organizacijų rezoliucijų, asmeninio susirašinėjimo. Didelę reikšmę tarpusavio ryšių vystymuisi turėjo panaši abiejų tautų materialinė kultūra, giminingos kalbos ir kuriama bendra socialinė aplinka, gausėjant mišrių baltarusių ir ukrainiečių santuokų.

ОКСАНА В. ПЕТРОВСКАЯ

Москва – Брест

НАСТРОЕНИЯ СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА В ПЕРВЫЕ НЕДЕЛИ ПОСЛЕ НАПАДЕНИЯ ГЕРМАНИИ НА СССР В ИССЛЕДОВАНИЯХ ИСТОРИКОВ РОССИИ И БЕЛАРУСИ (2001–2011 ГГ.)

Очередная круглая дата – 70-летие с начала войны, которая и в Беларуси и в России носит название Великой Отечественной, привлекает специальное внимание к начальному, трагическому этапу ее развития. В силу того, что история Второй мировой войны в последнее время является одной из самых востребованных обществом, государством и учеными тем, существует необходимость и возможность обобщения, подведения итогов новейших исследований.

В докладе сделана попытка показать накопленный опыт изучения настроений советского общества в первые недели и месяцы войны в Беларуси и России, выявить тенденции в развитии исследований в каждой из стран и сравнить их.

В качестве основных источников проведенного исследования использовались опубликованные сборники документов, монографии, авторефераты докторских и кандидатских диссертаций, статьи, вышедшие за десятилетие 2001–2011 гг. Автор не претендует на исчерпывающий характер информационной базы, особенно в отношении литературы 2011 г. Юбилейная дата ознаменована активизацией публикаторской деятельности. Однако ее результаты можно будет проанализировать несколько позднее.

Кроме того, верхняя и нижняя даты периода 2001–2011 гг. с точки зрения изучения настроений советского общества в годы войны не являются рубежными. Большее значение здесь имеет юбилей победы 2005 г., переориентировавший идеологические и финансовые потоки исследований. Таким образом, своего пика внимание к массовому сознанию в исторической науке достигло в начале XXI века.

Советская историография Великой Отечественной войны, находившаяся под постоянным партийным контролем, концентрировала внимание исключительно на позитивных и победных событиях и явлениях. Отсутствие в идеологии понятия ценности человеческой жизни обусловило в исторических исследованиях о войне внимание к государству, его политике, массам и глобальным событиям. Роль человека в войне относилась к категории исследований мо-

рально-политического фактора, партийного руководства, агитационно-пропагандистской работы. Превалировала глобальная, обезличенная история, внимание обращалось лишь на полководцев и отдельных героев. Главным качеством нравственного состояния советского общества считались патриотизм и преданность Родине, проявлявшиеся в добровольном вступлении в ряды советской армии, героизме на фронте и в тылу, ненависти к захватчикам. Исторические труды опирались на идею о морально-политическом единстве советского общества. Социальная психология как направление исследований отсутствовала.

Попытки отказаться от прежней методологии с началом «перестройки» и поиски новых подходов привели к тому, что к началу 1990-х годов сформировался подход, основанный на вскрытии негативных сторон Великой Отечественной войны, поиске причин поражений и неудач.

В Российской Федерации смены парадигм шли быстро, но в первой половине 1990-х гг. не имели под собой научного обоснования. Общественное мнение формировала публицистика. Основная дискуссия затронула оценку действий советского руководства. Появились и сохраняются до сих пор противоположные точки зрения – от критики до апологетики И.В. Сталина и его соратников.

С середины 1990-х гг. в России прослеживается восстановление патристической национальной идеи и перенесение дискуссии на научный уровень¹. Сформировались и продолжают существовать два лагеря: одна группа ученых пошла по пути радикального переосмысления концептуальных положений советской историографии о событиях 1939–1945 гг., другая – не нашла оснований для их пересмотра и интерпретирует появившиеся новые документы в соответствии с прежними представлениями. Отдельные исследователи называют такую ситуацию кризисом новейшей российской исторической науки, другие – выходом из застоя². В любом случае, это свидетельствует о концептуальной неоднородности российской историографии Великой Отечественной войны.

В российской историографии начальный период войны плохо вписывается в официальную концепцию духовного национального единения перед лицом врага, поэтому его анализ менее востребован обществом и государством. Вытеснение из исторической памяти «травматических моментов» ведет к тому, что характерной чертой российской историографии является замалчивание и забвение трагического периода начала войны. Важным компонентом российской национальной идентичности, нашедшим отражение в историографии, до сих пор остается аксиома: «Мы великий народ, победивший фашизм»³. На-

¹ Евсеева Г.И. Историография Великой Отечественной войны и общественно политические настроения в 1985–2000 гг. // Омский научный вестник. 2005. № 4. С. 41.

² Невежин В.А. СССР во Второй мировой войне: новейшая российская историография проблемы // Россия в XX веке. Война 1941–1945 годов: современные подходы; отв. ред. А.Н. Сахаров. М.: Наука, 2005. С. 178, 190.

³ Малышева Е.М. «Война памяти» в германской и российской историографии событий 1941–1945 гг. // Великая Отечественная война в пространстве исторической памяти российского общества: Материалы Международной научной конференции (28–29 апреля 2010 г., Ростов-на-Дону – Таганрог) / Отв. ред. Г.Г. Матишов. Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2010. С. 141.

чальный же период войны, когда «патриотическая ментальность не была задействована»⁴ не вписывается в этот тезис. Об этом свидетельствует, например, то, что сборник документов «Советская повседневность и массовое сознание. 1939–1945» практически обходит этот период⁵.

Прекращение идеологического противостояния привело к тому, что российские историки в 1990-е гг. стали обращаться к положениям, впервые высказанным в западной науке и ранее подвергавшимся критике. С учетом западного опыта была обновлена методологическая основа, расширена за счет новых документов, прежде всего, личного происхождения, источниковая база.

Зарождение и развитие в России исторической антропологии привело к появлению работ, посвященных «человеческому измерению» Великой Отечественной войны. «Антропологический поворот» в современной российской историографии существенно изменил исследовательский ракурс, помещая в центр внимания историков человека и его внутренний мир. В 1990-е гг. много внимания уделялось менталитету советского общества, под которым, правда, чаще понималось массовое (общественное) сознание⁶. Изучались механизмы адаптации общества к чрезвычайным обстоятельствам.

Постепенно сформировалось новое исследовательское направление – военно-историческая антропология как комплексная междисциплинарная отрасль исторической науки на стыке психологии, социологии, культурологии, военной науки и др. дисциплин. Ее становление и организационное оформление произошло благодаря инициативе научного сотрудника Института российской истории РАН Е.С. Сеньявской, теоретические работы которой по социальной психологии и массовому сознанию человека в экстремальных условиях войны занимают особое место в российской историографии. Первое заседание «круглого стола» этого научного направления состоялось в 2000 г. в Москве. В этом же году начал издаваться ежегодник «Военно-историческая антропология».

В качестве самостоятельных исследовательских направлений изучения Великой Отечественной войны стала формироваться микроистория и гендерная история, хотя количество приверженцев подобных подходов всегда было неизмеримо меньше чем на Западе. Все это позволяло сделать вывод о том, что вместо истории партии и государства на первый план стала выходить история обыкновенных людей⁷.

⁴ Зима В.Ф. Менталитет народов России в войне 1941–1945 годов // Россия в XX веке. Война 1941–1945 годов: современные подходы; отв. ред А.Н. Сахаров. М.: Наука, 2005. С. 68.

⁵ Советская повседневность и массовое сознание. 1939–1945. Сост. А.Я. Шившин, И.Б. Орлов, М.: РОССПЭН, 2003.

⁶ Кринко Е.В. Современные исследовательские подходы в изучении истории Великой Отечественной войны // Великая Победа: героизм и подвиг народов Материалы международной научной конференции. Минск, 28–29 апреля 2005 г. Т. 1. Минск: Институт истории НАН Беларуси, 2006. С. 102.

⁷ Кринко Е.Ф. Проблемы массового сознания жителей Северо-западного Кавказа (1941–1945 гг.) в Отечественной историографии // История и историки в контексте времени: Сб. науч. тр./ Отв. ред. А.А. Черкасов. Краснодар; Сочи: Кубанский гос. ун-т, 2004. Вып. 2. С. 151.

Однако ситуация стала существенно меняться с середины 2000-х гг. В 2005/2006 г. вышел последний ежегодник «Военно-историческая антропология». Востребованность изучения настроений советского общества обществом и государством снизилась. В итоге в настоящее время историография историко-психологических сюжетов остается ограниченной и фрагментарной⁸, занимаемая незначительное место в структуре исторического знания о Великой Отечественной войне.

Трансфер западных идей и методов пока сохраняется в регионах РФ. В частности, Южный научный центр РАН в Ростове-на-Дону активно работает по проекту «Повседневный мир советского человека: стратегии выживания и механизмы адаптации в условиях социальных трансформаций 1920–1940-х гг.». Ведущими его исследователями в интересующем нас направлении являются Е.Ф. Кринко и И.Г. Тажидинова. В.А. Сомов строит свои многочисленные работы на документах архивов Нижегородской и Кировской области⁹, С.В. Точенов – Ивановской области¹⁰, Н.А. Ломагин – Ленинграда¹¹.

⁸ Сенявская Е.С. Историко-психологические аспекты изучения Великой Отечественной войны и патриотические традиции России // Россия в XX веке. Война 1941–1945 годов: современные подходы; отв. ред А.Н. Сахаров. М.: Наука, 2005. С. 342.

⁹ Сомов В.А. Потому что была война... Внеэкономический фактор трудовой мотивации в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). Нижний Новгород: Изд-во Волго-Вятской академии государственной службы, 2008. Он же. «Вера в жизнеспособность социалистического строя получила значительный ушиб...»: Местная власть и социально-бытовые проблемы населения в годы Великой Отечественной войны (по материалам Горьковской области) // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия история России. 2008. № 1. С. 60–65; Он же. Война и люди: «нездоровые настроения» советского населения в 1941–1942 гг. // Новый исторический вестник. 2008. № 1(17). С. 95–105; Он же. Идеологический контроль в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) // XII Чтения памяти профессора С.И. Архангельского. Материалы междунар. конференции. Ч. II. Нижний Новгород: Издательство Нижегородского государственн. ун-та, 2001. С. 190–197; Он же. Культ личности И.В. Сталина в период Великой Отечественной войны: системный подход // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. 2005. № 1. Гуманитарные науки. С. 60–66; Он же. Письма фронтовиков о жизни военного времени // Общество и власть. Российская провинция. Июнь 1941 г.–1953 г. Т. 3 / Сост. А.А. Кулаков, В.В. Смирнов, Л.П. Колодникова. Москва: Институт Российской истории РАН, 2005. С. 913–921; Он же. Реакция гражданского населения на бомбежки в период Великой Отечественной войны (1941–1943 гг.) // Человек и война в XX веке: Материалы межвузовской научно-практической конференции, г. Тольятти, 2 июня 2007 г. / отв. ред. И.А. Белоконов. М.: РГГУ, 2007. С. 176–185; Он же. Рост религиозности в советском обществе и государственная политика в отношении Русской православной церкви // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия история. Вып. 2(6). 2006. С. 144–149; Он же. Трудовое законодательство и мотивация труда в годы Великой Отечественной войны // Историко-экономические исследования. 2007. Т. 8. № 2. С. 163–216.

¹⁰ Точенов С.В. Волнения и забастовки на текстильных предприятиях Ивановской области осенью 1941 г. // Толерантность и агрессивность в истории и современности: материалы круглого стола, Иваново, 25 июня 2002 г. Иваново: Иван. гос. ун-т, 2002. С. 68–74; Он же. Настроения населения Ивановской области на начальном этапе Великой Отечественной войны (июнь–август 1941 года) // Вестник Ивановского государственного университета. 2008. Вып. 4. Гуманитарные науки. С. 43–51.

¹¹ Ломагин Н.А. Политический контроль и негативные настроения ленинградцев в период Великой отечественной войны. Автореф. дисс... докт. ист. наук. СПб, 2005; Ломагин Н.А. Власть и народ: настроения населения Ленинграда в 1941–1942 гг. // Новый часовой. Русский военно-исторический журнал. № 8–9. СПб, 1999. С. 103–114.

Исследователи из регионов пытаются сделать и обобщения относительно политических настроений в СССР в целом¹².

В столице же России интерес к исследованию человека на войне угасает. В истории Великой Отечественной войны в настоящее время доминируют традиционные исследовательские принципы. Преобладает изучение общественных процессов «сверху», через официальный дискурс, который воплощает язык власти и идеологии. Социальные аспекты, в том числе и в истории Великой Отечественной войны, чаще сводятся к изучению социальной и пропагандистской политики в русле утвердившихся в советской историографии подходов¹³. По традиции продолжают в массовом количестве выходить работы о боевом и трудовом героизме советских людей, вкладе писателей, ученых и пр. в дело победы.

Следует выделить комплекс причин идеологического, финансового, научно-методологического, источникового характера, препятствующих полноценному исследованию состояния общества в годы Второй мировой войны в РФ.

1. *Методологические проблемы.* Духовная сфера, как объект изучения, имеет свою специфику: повышенную сложность, многоаспектность, противоречивость¹⁴. Массовое сознание – это «вещь в себе», а его особенности проявляются в поступках¹⁵. Исследование социальных настроений требует междисциплинарных подходов, так как эта сфера находится на стыке истории с психологией и социологией и др. науками. Организация же российской, как и белорусской исторической науки жестко придерживается принципа специальностей. Междисциплинарные подходы не приветствуются при защите докторских и кандидатских диссертаций.

Изучение общества в период войны начиналось с западной подачи и во многом сохраняется при ее моральной и материальной поддержке. В России основным стимулом исследований являются западные гранты, прежде всего, немецкие. Немецкий исторический институт в Москве задает направления исследований, ориентируя на новые подходы – исследования человеческих параметров войны. Помимо института поддерживают индивидуальные и коллективные разработки немецкие социально-политические фонды¹⁶. Таким образом,

¹² Сомов В.А. Политическая атмосфера в СССР в начальный период Великой Отечественной войны (1941–1942) // Проблемы новейшей истории этнографии Мордовского края. Труды научно-теоретической конференции. Саранск: Тип. Крас. Окт., 2003. С. 184–189.

¹³ Малышева Е.М. Социальная политика СССР периода Великой Отечественной войны: основные тенденции историографии // Проблемы национальной безопасности России в XX–XXI вв: уроки истории и вызовы современности: материалы международной научно-практической конференции / отв. ред. С.А. Марков. Краснодар: Традиция, 2011. С. 222–225.

¹⁴ Сениявская Е.С. Историко-психологические аспекты изучения Великой Отечественной войны. С. 342.

¹⁵ Сомов В.А. Потому что была война... С. 47

¹⁶ См., например: Труды Волгоградского центра германских исторических исследований. Вып. 4. Женщина и война. 1941–1945. Россия и Германия. Материалы Международной научной конференции. Волгоград, 12–13 мая 2005 г. / отв. ред.: Н.Э. Вашкау, П. Линке. Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2006.

исследование социальных настроений напрямую зависит от активности западных коллег российских историков. Со стороны же российского государства и общества они остаются востребованными в значительно меньшей степени. Уход основных грантодателей (например американских фондов Сороса, Карнеги, Форда, Маккартуров) из Российской Федерации неизбежно отражается на изменении направлений и результатах гуманитарных исследований.

Польско-российский диалог, к сожалению, в настоящее время проходит мимо проблем социальной истории войны. Интересы представительства ПАН в Москве в силу квалификации его руководства в большей степени концентрируются на истории Первой мировой войны, революций и международных отношений межвоенного периода¹⁷. Советско-польская комиссия по трудным вопросам направляет интересы российских и польских историков на ключевые проблемы российско-польских отношений, приобретших политическое звучание: советско-польская война и содержание советских военнопленных, кризис 1939 года, Катынское дело, роль СССР в войне и послевоенном развитии Польши, Варшавское восстание и др.

2. *Источниковая база.* Отсутствие источников затрудняет исследование общественных настроений и межнациональных отношений в годы войны¹⁸. Трудности обусловлены также проблемами достоверности имеющихся материалов. В числе архивных документов официального характера, исходящих от властных структур, представляют интерес секретные записки о слухах, которые фиксировали и оформляли отделы пропаганды и агитации ВКП(б), докладные органов НКВД первым секретарям обкомов партии о разговорах и настроениях населения и партийных работников, агентурные сводки органов госбезопасности, сведения партийных информаторов, документы прокуратуры СССР, содержащие сводки с мест.

По мнению, С.В. Точенова, органы госбезопасности выполняли характер социологической службы, а их материалы – характер социологических исследований¹⁹. Вместе с тем это касалось только констатирующей части, но не выводов. Проблема интерпретации советских документов сохраняет актуальность. По мнению многих исследователей, они требуют критического анализа. Как указывает И.В. Павлова, «наиболее фальсифицированными документами сталинского времени оказались самые недоступные из них – материалы следственных дел, сосредоточенные в архивах КГБ»²⁰. В качестве слухов в записках

¹⁷ См., например, Версальско-Вашингтонская международно-правовая система: возникновение, развитие, кризис, 1919–1939 гг. сборник статей / Отв. ред. Е.Ю. Сергеев. М.: ИВИ РАН, 2011; Общество и война: материалы докладов международного научного семинара, Екатеринбург, 26 ноября 2009 г. / гл. ред. В.А. Бабинцев. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2010.

¹⁸ Розенблат Е. Антисемитизм и погромы в западных областях Беларуси в первые месяцы Великой Отечественной войны // Материалы Девятой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Тезисы. М., 2002. С. 313.

¹⁹ Точенов С.В. Настроения населения Ивановской области на начальном этапе Великой Отечественной войны. С. 43–51.

²⁰ Павлова И.В. Понимание сталинской эпохи и позиция историка // Вопросы истории 2002. № 10. С. 8.

могла фигурировать вполне достоверная информация²¹.

1990-е гг., несмотря на финансовые трудности, ознаменовались «архивной революцией»²². Рассекречивание ряда фондов госархивов, издание сборников документов явилось стимулом для исследования настроений. Публикация документов разнообразного характера, показывающих взаимоотношения общества и власти в период Великой Отечественной войны, в последнее десятилетие ведется относительно активно²³. Однако, примечательно, что именно начальный период времени, по-видимому, в силу вышеуказанных причин, в них практически не представлен, или его удельный вес в общем объеме относительно невелик.

Несмотря на то, что некоторые документы НКВД переданы на общее хранение и опубликованы, архивы этого ведомства имеют в целом ограниченный доступ для исследователей. Например, не доступны исследователям материалы заседаний военных трибуналов по политическим делам²⁴. С середины 1990-х гг. в Российской Федерации был введен новый правовой режим работы архивов и они стали закрывать многие документы. В настоящее время исследователям, как правило, более доступны центральные, нежели ведомственные и местные архивы.

Для исследования настроений советского общества гораздо большее значение имеет произошедшее в последнее время изменение содержания и структуры источниковой базы по истории Великой Отечественной войны.

Активно вводятся в оборот источники личного происхождения, которые ранее трактовались как менее достоверные из-за своей субъективности и пристрастности. В настоящее время многими российскими и белорусскими историками они воспринимаются как ценные свидетельства отражения войны в общественном сознании²⁵. РГНФ в начале 2000-х гг. предоставлял гранты, на «выявление и описание дневников, воспоминаний и писем советских военнопленных и гражданских лиц, находившихся под оккупацией». Заметен всплеск внимания к новым видам источников личного происхождения, таким как устные свидетельства очевидцев.

Продолжаются публикации *воспоминаний* о жизни в период войны. Есть отдельные книги²⁶ и подборки²⁷, воспоминания в сборниках ста-

²¹ Кринко Е. Неформальная коммуникация в «закрытом» обществе: слухи военного времени (1941–1945) // Новое литературное обозрение. Москва, 2009. № 6 (100). С. 497.

²² Кринко Е.Ф. Современная российская историография Великой Отечественной войны: итоги двух десятилетий // Былые годы. 2009. № 4 (14). С. 7.

²³ Общество и власть. Российская провинция. Июнь 1941 г. –1953 г. Т. 3 / Сост. А.А. Кулаков, В.В. Смирнов, Л.П. Колодникова. Москва: Институт Российской истории РАН, 2005; Советская повседневность и массовое сознание.

²⁴ Сомов В.А. Политическая атмосфера в СССР в начальный период Великой Отечественной войны. С. 185.

²⁵ Кринко Е.Ф. Современная российская историография Великой Отечественной войны. С. 7.

²⁶ См., например: Суходровский В. Испытание войной. – М.: Экон-Информ, 2010; Дзікевіч М. Дзітрыкі. Згукі заснуўшай цывілізацыі. М.: Выдавецкі дом ТАА «Рытм», 2010.

²⁷ Живая память. Сборник. Вып. 9. М.: Изд-во Патриот, 2009. Человек в блокаде. Новые свидетельства / Сост. В. Ковальчук, А. Рупасов, А. Чистиков. М.: Остров, 2008.

тей²⁸ и конференций, отдельные издания²⁹, публикации в периодике, а также сборники мемуаров определенных социальных групп³⁰, прежде всего детей³¹. Активно издаются свидетельства, собранные в 1940-х – 1960-х гг.³² Однако начальный период, за исключением первого дня войны, не занимает много места в воспоминаниях. Очень мало мемуаров и воспоминаний заключенных до войны в тюрьмы³³.

Также признается, что, во-первых, многие мемуары представляют собой официальные представления о том, какой должна быть «правда» о войне, во-вторых, события первых недель войны были вытеснены более поздними³⁴.

Еще меньшую достоверность имеют *письма* периода войны, которые подвергались цензуре. Так, по некоторым оценкам региональных исследователей, 0,3% фронтовой корреспонденции уничтожалось цензорами, в 0,7% – вычеркивались целые абзацы, но «основная масса (99%) красноармейской корреспонденции доходила до адресатов, так как не носила пораженческого характера и являлась примером советского патриотизма³⁵. Однако письма подвергались не только цензуре, но и самоцензуре. Солдаты опасались передавать информацию: «О впечатлениях первых дней войны и вообще о многих интересных боевых эпизодах когда-нибудь, если удастся расскажу. Некоторые из них достойны Чарли-чаплинских комедий, а другие драм Шекспира»³⁶.

Между тем фронтовые письма отражают мировосприятие фронтового поколения, его психологию. Последнее двадцатилетие сделало востребованным этот тип документов. Н.Д. Козлов еще в начале 2000-х гг. насчитал 180 сборников писем³⁷. Публикации писем продолжаютс³⁸. Научно-просветительский центр «Холокост» публикует в своей прессе письма воинов-

²⁸ См., например: Великая Отечественная война и проблемы общественного развития: сборник статей / отв. ред. В.Л. Литвин. Иркутск: ИГЛУ, 2010.

²⁹ См., например, Анваер С. Кровоточит моя память: Из записок студентки-медики. М.: РОССПЭН, 2006.

³⁰ Сквозь две войны, сквозь два архипелага...: воспоминания советских военнопленных и остовцев / Сост. Полян П.М. Поболь Н.Л. Москва: РОССПЭН, 2007.

³¹ Оккупированное детство. Воспоминания тех, кто в годы войны еще не умел писать / Сост. Н. Поболь. М.: РОССПЭН, 2010.

³² Война глазами детей. Свидетельства очевидцев / Отв. сост. Петрова Н.К. М.: Вече, 2011.

³³ Матюх В. Эвакуация ...на тот свет // Деды: дайджест публикаций о белорусской истории. Вып. 3. / сост. А.Е. Тарас. Минск: А.Н. Вараксин, 2010. С. 121.

³⁴ Розенблат Е. Антисемитизм и погромы в западных областях Беларуси. С. 313.

³⁵ Жук В. Н. Письма красноармейцев Западного (Центрального) фронта в контексте документальных источников начального периода Великой Отечественной войны // Белорусская ССР летом 1941-го: испытание на прочность. Сб. статей / сост.: В.Н. Жук, Р.К. Павлович. Мн.: НАРБ, 2006. С. 143.

³⁶ Письмо В. Коваленко. 10.07.1941 г. // Письма с фронта. Новосибирск: ОГУ «Государственный архив Новосибирской области», 2005. С. 23.

³⁷ Козлов Н.Д. С волей к победе. Пропаганда и обывденное сознание в годы Великой Отечественной войны. СПб.: Теса, 2002. С. 32.

³⁸ Письма с фронта. Новосибирск: ОГУ «Государственный архив Новосибирской области», 2005; Сомов В.А. Письма фронтовиков о жизни военного времени.

евреев³⁹. Архивы собирают их. В ряде центральных и региональных музеев сложились специальные коллекции фронтовых писем. Однако они редко содержат письма с обеих сторон.

Исследователи делят фронтовые письма на группы: в партийные органы, в комсомольские органы и личные⁴⁰. В письмах красноармейцев домой, особенно респондентов старше 30 лет житейское и будничное, быт родных всегда были важнее идеологического (рассуждений о воинском долге, об отношении к службе). Первостепенное значение имели проблемы повседневной жизни⁴¹.

Массовый характер носили и письма во власть, что, по мнению В.А. Сомова, свидетельствует об обращении к органам власти как характерном явлении периода Великой Отечественной войны. Такие прямые обращения советских людей к органам власти для решения личных, конкретных проблем, по мнению этого историка, свидетельствует о том, что власть реально, насколько было возможно, помогала гражданам решать проблемы, а не только о том, что эти проблемы имелись в массовом количестве. Массовость обращений свидетельствует также об авторитете власти как политического института, так как нет смысла просить о помощи при отсутствии надежды на результат. Бойцов Красной армии беспокоило ухудшение материального положения их семей с началом войны, и они обращались с просьбами о помощи к органам власти⁴². Помимо бытовых проблем в годы войны в письмах во власть появляется новая тема – помочь органам управления в решении конкретных задач. По мнению нижегородских исследователей, такие письма отражают гражданскую позицию большинства людей в данный период⁴³.

Настроения людей в тылу характеризуют письма на фронт. При этом исследователи учитывают, что в письмах информация вуалировалась, применялся эзопов язык⁴⁴. Например, писали о себе в третьем лице, как о знакомом, старались отправлять письма через гражданскую почту и с оказией⁴⁵.

³⁹ Тёрушкин Л.А. Письма и дневники периода Великой Отечественной войны в архиве НПЦ «Холокост // Великая Отечественная война в пространстве исторической памяти российского общества: Материалы Международной научной конференции (28–29 апреля 2010 г., Ростов-на-Дону – Таганрог) / Отв. ред. Г.Г. Матишов. Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2010. С. 164.

⁴⁰ Левендорская Л.В. Фронтовые письма в фондах ГУ «Центр документации новейшей истории Ростовской области»: источниковедческие особенности и перспективы использования // Великая Отечественная война в пространстве исторической памяти российского общества: Материалы Международной научной конференции (28–29 апреля 2010 г., Ростов-на-Дону – Таганрог) / Отв. ред. Г.Г. Матишов. Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2010. С. 160.

⁴¹ Е.С. Сенявская. Фронтовая повседневность Великой Отечественной войны: опыт конкретно-исторического исследования // Повседневный мир советского человека 1920–1940-х гг. Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2009. С. 142–143.

⁴² Сомов В.А. Письма фронтовиков о жизни военного времени. С. 918–919.

⁴³ Абракова Т.А. Советская действительность в письмах и обращениях граждан // Общество и власть. Российская провинция. Июнь 1941 г. – 1953 г. Т. 3 / Сост. А.А. Кулаков, В.В. Смирнов, Л.П. Колodникова. Москва: Институт Российской истории РАН, 2005. С. 654.

⁴⁴ Левендорская Л.В. Фронтовые письма в фондах ГУ «Центр документации новейшей истории Ростовской области». С. 160.

⁴⁵ Тёрушкин Л.А. Письма и дневники периода Великой Отечественной войны в архиве НПЦ «Холокост». С. 166.

Большинство писем начального периода войны заидеологизированы, содержат проклятья в адрес врага, уверенность в скорой победе над фашистами, призывы работать⁴⁶. Они передают особенности лексики и риторики военного времени. Однако историки признают, что письма менее подвержены влиянию субъективного фактора в сравнении с воспоминаниями. Письма, написанные по горячим следам, «здесь и сейчас» отражают факты и подробности чувств, которые впоследствии выпадают из памяти⁴⁷.

Самыми информативными и достоверными эгодокументами считаются *дневники*⁴⁸. Для них характерна значительно большая откровенность и даже смелость в сравнении с письмами⁴⁹. Они не проходили сквозь сито военной цензуры и широко освещают спектр настроений как комбатантов, так и мирных советских граждан. Под влиянием экстремальных обстоятельств некоторые авторы пренебрегали самосохранительными практиками, выработанными в довоенный период, и позволяли себе нелояльные высказывания, касающиеся, прежде всего, теневых сторон советского социума: блата, воровства, межэтнических трений, плохой работы почтовых служб. Тыловые дневники освещают материальную сторону жизни, дают сведения о патриотических настроениях, бомбежках, эвакуации, гибели близких. Фронтовой дневник жестче, фиксирует информацию в более сжатых формах. Во многих дневниках проступают противоречия нового опыта: наряду с выражением гордости стойкостью и мужеством русского солдата, упоминаются факты трусости, пьянства, явления ППЖ (походно-полевых жен)⁵⁰.

Дневники публикуются в сборниках документов⁵¹ или выходят отдельными изданиями⁵². Однако дневники «среднестатистических» советских граждан, относящиеся к периоду Великой Отечественной войны, определяются как малочисленная группа источников. Они уступают в количественном отношении письмам военных лет. Вести дневники в советском обществе было не при-

⁴⁶ Левендорская Л.В. Фронтовые письма в фондах ГУ «Центр документации новейшей истории Ростовской области». С. 161.

⁴⁷ Тёрушкин Л.А. Письма и дневники периода Великой Отечественной войны в архиве НПЦ «Холокост». С. 168.

⁴⁸ Кринко Е. Неформальная коммуникация в «закрытом» обществе. С. 496.

⁴⁹ Тёрушкин Л.А. Письма и дневники периода Великой Отечественной войны в архиве НПЦ «Холокост» С. 167.

⁵⁰ Тажидинова И.Г. Дневники советских граждан периода Великой Отечественной войны: потенциал источника // Проблемы национальной безопасности России в XX–XXI вв: уроки истории и вызовы современности: материалы международной научно-практической конференции / отв. ред. С.А. Марков. Краснодар: Традиция, 2011. С. 335, 337, 338.

⁵¹ См., например: Герои терпения. Великая Отечественная война в источниках личного происхождения: сборник документов / Ред.-сост., вступ. ст. Тажидинова И.Г. Краснодар: Диапазон-В, 2010; Сохрани мои письма ...: сборник писем и дневников евреев периода Великой Отечественной войны / Сост. Альтман И.А. Тёрушкин Л.А. Москва: Фонд «Холокост»: МИК, 2007; Нам запретили белый свет... Альманах дневников и воспоминаний военных и послевоенных лет. / Сост. Поболь Н., Полян П.М.: РОССПЭН, 2006; Общество и власть. Российская провинция. Июнь 1941 г. – 1953 г. Т. 3 / Сост. А.А. Кулаков, В.В. Смирнов, Л.П. Колодникова. Москва: Институт Российской истории РАН, 2005.

⁵² См., например: Князев Г. А. Дни великих испытаний. Дневники 1941–1945; Предисл. Копанева Н.П. Санкт-Петербург: Наука, 2009.

нято, а на фронте запрещено. Авторами большинства опубликованных дневников являются фронтовые корреспонденты, писатели и поэты. Дневники преимущественно мужской источник. Дневники женщин встречаются особенно редко. Кроме того дневниковые записи обычно велись образованными, чуткими к собственным переживаниям людьми⁵³.

Характерной чертой дневников является то, что в записях, сделанных 22 июня и в последующие несколько дней, подробно описывается момент получения известия о начале войны, как контрастное по отношению к предшествующей жизни событие.

Устный автобиографический нарратив – исключительно сложный и противоречивый источник, поскольку независимо от воли интервьюируемый транслирует обобщенный образ прошлого. Отдельные фразы и микросюжеты могут дать основания для взаимоисключающих выводов⁵⁴. Молодая российская устноисторическая школа базируется на достижениях западноевропейской и американской науки. В целом в Российской Федерации это направление исследования пока находится на стадии информации и теоретического осмысления.

Представляется, что белорусские исследователи более активно, чем российские, используют материалы устной истории в изучении периода войны. Сбором и анализом материалов устной истории по Великой отечественной войне занимаются на Полесье Е.И. Еленская и А. Трофимчик, на Гродненщине – А. Смоленчук.

Примечательно, что на Кубани в ходе полевых исследований собирают и анализируют сны фронтовиков⁵⁵. Однако ни в России, ни в Беларуси практически не исследуется *сметовая культура* времен Второй мировой войны, как например, в Украине⁵⁶, несмотря на то, что такой вид творчества как анекдоты является своеобразной лакмусовой бумажкой настроений населения и своеобразным проявлением сопротивления.

3. *Идеологический фактор* можно определить в качестве наиболее значимого в определении направлений исследований.

С середины 2000-х гг. государство все больше охраняет и контролирует «сакральный характер коллективной памяти о войне, связанный с ценой

⁵³ Тажидинова И.Г. Дневники советских граждан периода Великой Отечественной войны. С. 336.

⁵⁴ Власкина Т.Ю. Нарративизация истории в поле устной традиции: методологические аспекты междисциплинарных исследований // Великая Отечественная война в пространстве исторической памяти российского общества: Материалы Международной научной конференции (28–29 апреля 2010 г., Ростов-на-Дону – Таганрог) / Отв. ред. Г.Г. Матишов. Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2010. С. 185–186.

⁵⁵ Бондарь Н.И. Сны войны (к этнографии Великой Отечественной войны 1941–1945) // Великая Отечественная война в пространстве исторической памяти российского общества: Материалы Международной научной конференции (28–29 апреля 2010 г., Ростов-на-Дону – Таганрог) / Отв. ред. Г.Г. Матишов. Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2010. С. 179–182.

⁵⁶ Гридина И.Н. Сметовая культура как способ выживания в годы Великой Отечественной войны // Великая Отечественная война в пространстве исторической памяти российского общества: Материалы Международной научной конференции (28–29 апреля 2010 г., Ростов-на-Дону – Таганрог) / Отв. ред. Г.Г. Матишов. Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2010. С. 404–409.

победы»⁵⁷. Вновь целенаправленно создаются и реставрируются героические символы – образцы массового поведения, которые выступают инструментом пропаганды и воспитания. За истекшее десятилетие было проведено множество конференций по войне, чаще всего приуроченных к «круглым датам». Это придает им официальный статус, превращает в идеологическую трибуну и уменьшает или элиминирует научную составляющую. Эта составляющая формирующейся в России политики памяти достигла апогея во время существования Комиссии по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам страны. Организация многих общероссийских и международных юбилейных конференций, публикации их материалов стали возможны благодаря финансовой поддержке президентских и правительственных структур. Тем самым усиливается «охранительная» составляющая российской историографии.

В итоге в настоящее время вновь верх вновь берет исследование духовных источников победы, к которым причисляется национальный характер, отражающий духовный мир человека, то есть, то, что ведущий научный сотрудник Института российской истории РАН В.Ф. Зима, называет менталитетом. Независимый по характеру менталитет народа, такая его характерная черта как находчивость, по мнению этого историка, и позволил выиграть войну. Кроме того, решительный лидер также – важная составляющая менталитета советского народа⁵⁸.

Между тем, современная российская историография отличается противоречивостью и острой полемичностью. Единства взглядов по многим вопросам нет. Одни историки считают, что в СССР сложился особый, государственный тип патриотизма. Именно общественно-политический строй создал в предвоенный период такое «феноменальное, суперэтническое образование» как советский народ⁵⁹. Патриотический подвиг народа представлен ими как плебисцит в пользу власти, которая в это время управляла государством.

Другие – в соответствии с более новой концепцией, истоки государственно-патриотизма связывают не коммунистической идеологией, а с традициями страны. В последние годы изменились оценки советской пропаганды, которая, как теперь считается, отошла во время войны от классовых принципов и возвратилась к русской национально-государственной идее. Эта версия оживления общерусских (великорусских) настроений в том числе и в силу изменения пропагандистских подходов, в последнее время становится все популярнее⁶⁰.

⁵⁷ Кринко Е.В. Современные исследовательские подходы в изучении истории Великой Отечественной войны. С. 100.

⁵⁸ Зима В.Ф. Менталитет народов России в войне 1941–1945 годов // Россия в XX веке. Война 1941–1945 годов: современные подходы; отв. ред А.Н. Сахаров. М.: Наука, 2005. С. 65–66, 68, 70.

⁵⁹ Малышева Е.М. Патриотизм и коллаборационизм в годы Великой Отечественной войны // Россия в XX веке. Война 1941–1945 годов: современные подходы; отв. ред А.Н. Сахаров. М.: Наука, 2005. С. 305–306.

⁶⁰ Ковалев В.Н. «Простит ли Россия?». Общерусские акценты в советской пропаганде периода Великой Отечественной войны // Между Москвой, Варшавой и Киевом. К 50-летию проф. М.В. Дмитриева. М., 2008. С. 256–286.

Весьма успешно продолжает развиваться относительно новое в российской историографии направление, исследующее позицию Церкви и религиозность населения, где также существует ряд дискуссионных вопросов, касающихся, прежде всего, отношения священнослужителей к режиму, мотивации их сотрудничества с властью, а также отношения государства к церкви⁶¹. При этом основная масса исследований посвящена русской православной церкви и крайне редко касается судьбы других конфессий в военные годы⁶².

Внутриполитическая борьба в российском обществе, терроризм и экстремизм обуславливают полярно противоположные точки зрения на межэтнические отношения в годы Великой Отечественной войны. Большинство историков склонны в соответствии с традициями подчеркивать национальное единство «дружбу народов» в этот период⁶³. В то же время признается и исследуется коллаборационизм азербайджанцев, грузин и др. народов Кавказа⁶⁴. Делаются попытки выяснить мотивы коллаборационизма советских людей (обида на советскую власть, отчаяние, низменные мотивы, такие как зависть, подлость, корысть, жажда власти), а также классифицировать ее (сознательная и вынужденная коллаборация, псевдоколлаборационизм). Однако в литературе встречаются лишь отдельные упоминания о межэтнических противоречиях, антисемитизме и других негативных аспектах межнациональных отношений⁶⁵. В целом основное внимание в российской историографии отводится депортациям, а примеры реконструкции межэтнических отношений единичны. В местах размещения эвакуированных их исследовала М.Н. Потемкина⁶⁶, а из работы посвященной трагедии генерала Д.Г. Павлова, например, можно узнать, что литовские части воевать не хотели, перестреляли командиров и разбежались⁶⁷.

При этом полярные позиции по поводу межэтнических отношений можно встретить в одной книге, такой, например, как том о войне «России в XX веке». Так, Ю.Л. Дьяков считает, что концепция – русский народ (шире славяне) была стеновым хребтом воюющей страны, именно они воевали за русскую землю и отечество. Народы же Северного Кавказа, «не вышедшие из родоплеменной стадии развития, издавна исповедуют культ разбоя, грабежей и насилия». Они

⁶¹ Елисеев А.Б., Меньковский В.И. Русская православная церковь в годы Великой Отечественной войны: историографические аспекты // *Вестник БДУ*. Сер. 3. 2005. № 2. С. 21–25.

⁶² Кринко Е.Ф. Современная российская историография Великой Отечественной войны. С. 11.

⁶³ См. например: Семин В.П. Дружба народов СССР – важнейший фактор победы над фашизмом // *Военно-исторический журнал*. 2005. № 10. С. 3–7.

⁶⁴ Безугольный А.Ю. Современная закавказская историография Великой Отечественной войны // *Военно-исторический журнал*. 2011. № 1. С. 41–45.

⁶⁵ Кринко Е.Ф. Национальная политика и межнациональные отношения на северо-западном Кавказе в годы Великой Отечественной войны: Историография проблемы // *Гуманитарная мысль Юга России*. 2005. № 1. С. 57–78.

⁶⁶ Потемкина М.Н. Эвакуация и национальные отношения в советском тылу в годы Великой Отечественной войны (на материалах Урала) // *Отечественная история*. 2002. № 3. С. 151–152; Она же. Эвакуация в годы Великой Отечественной войны на Урале: люди и судьбы. Магнитогорск: Изд-во Магнитогор. гос. ун-та, 2002.

⁶⁷ Басюк И.А. Генерал армии Д.Г. Павлов и трагедия июня 1941 г. // *Вопросы истории*. 2010. № 5. С. 48.

в критические моменты истории российского государства всегда принимались за привычное дело⁶⁸. Е.М. Малышева из Майкопа, представившая свою статью в этой же книге убеждает, что на защиту советской власти встали воины всех национальностей⁶⁹.

Таким образом, тезис о том, что война изменила общественные настроения в позитивном направлении, в сторону поддержки власти и сотрудничества с ней является доминирующей концепцией в новейшей российской историографии. Согласно этой парадигме, произошел подъем всех моральных сил народа, оказались задействованы его вековые традиции, готовность к самопожертвованию во имя спасения Родины, а классово идеологические иллюзии рассеивались⁷⁰. Распавшееся в начальный период войны общество консолидировалось, нашло в себе силы под воздействием ментальных установок и новой пропаганды сконцентрировать все силы на победе.

В *Белорусской историографии* после 1994 г. выделяются официальное и «национал-романтическое» направления. Хотя идея формирования гражданской нации-государства, стремление укрепить суверенность и противостоять давлению России и Польши, появление новых фактов и источников сближают «академических» и «независимых» историков⁷¹, но эта тенденция не затрагивает период Великой Отечественной войны. Память о войне в республике Беларусь возведена в ранг государственной политики, поэтому официальная историография твердо стоит на защите патриотического советского мифа о «республике-партизанке». «Независимые» исследователи представляют совершенно иную картину, развенчивая миф о «всемирной борьбе в Беларуси против немецко-фашистских захватчиков» и доказывают, что население на оккупированной территории решало только одну задачу – выжить⁷².

Для белорусской исторической науки во многом характерны те же тенденции в плане государственного контроля, финансирования, подходов, значимости темы исследования Великой Отечественной войны, что и в России. Однако можно выделить ряд существенных различий. Если российская историография, отталкиваясь от Победы, акцентирует внимание преимущественно на позитивных, значимых для ее достижения событиях войны, то для белорусских историков, конструирующих нацию, важными являются все события войны, происходящие на *белорусской территории*, независимо от их исхода. В силу этого начальный период Великой Отечественной войны белорусскими историками изучается значительно более плодотворно, чем российскими.

⁶⁸ Дьяков Ю.Л. Горькое чувство истории: за ошибки власти расплачивается народ // Россия в XX веке. Война 1941–1945 годов: современные подходы; отв. ред. А.Н. Сахаров. М.: Наука, 2005. С. 91.

⁶⁹ Малышева Е.М. Патриотизм и коллаборационизм в годы Великой Отечественной войны. С. 307.

⁷⁰ Сенявская Е.С. Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества. М.: РОССПЭН, 2006. С. 81–82.

⁷¹ Аўраменка В. Беларуская гістарыяграфія: вайна «мітаў» ці вайна амбіцыяў? // АРСНЕ. 2009. № 11–12. С. 117.

⁷² Булгаков В. Война без цензуры // Деда: дайджест публикаций о белорусской истории. Вып. 3. / сост. А.Е. Тарас. Минск: А.Н. Вараксин, 2010. С. 91.

Преимущество отдается военным действиям, которые призваны доказать, что мужество советских воинов именно на белорусской территории привело к замедлению темпов продвижения противника и опровергнуть устоявшееся в советской историографии мнение о провале немецкой стратегии молниеносной войны только под Москвой⁷³.

Вместе с тем в Республике Беларусь постепенно создается база и для изучения умонастроений. Центральность начального периода войны в историографической концепции официальной Беларуси, по всей видимости, обусловила и издание сборника документов «Беларусь в первые месяцы Великой Отечественной войны», который и по подбору документов, и по хронологическим рамкам остается уникальным в Российской и белорусской историографии⁷⁴. Он содержит справки, докладные записки, спецсводки, письма, воспоминания, абсолютное большинство которых было опубликовано впервые. Документы воссоздают картину поведения людей в первые дни и месяцы войны, как в Западной, так и в Восточной Беларуси: массовый уход людей из мест, занимаемых противником, панику по мере приближения немцев, проблемы эвакуации, примеры выражения патриотических и «отрицательных» настроений населения.

В этом же, 2006 г. вышла книга «Белорусская ССР летом 1941-го: испытание на прочность⁷⁵», где помимо фундированных статей Р.К. Павлович и В.Н. Жук также помещены архивные документы. Если Р.К. Павлович раскрывает процессы мобилизации и помощи населения Красной армии в первые дни войны, то В.Н. Жук достаточно плодотворно изучает письма начального периода войны⁷⁶.

Мобилизация военнообязанных, эвакуация, настроения красноармейцев в первые месяцы войны занимают существенное место и в обобщающих трудах по всему периоду войны, таких как коллективная монография, подготовленная в 2005 г. Институтом истории НАН Беларуси⁷⁷.

Польское методологическое влияние на белорусскую историографию в плане изучения настроений населения в годы войны значительно сильнее, чем на

⁷³ Басюк И.А. Пачатковы перыяд Вялікай Айчыннай вайны на тэрыторыі Беларусі. Гродна, 2003. С. 216.

⁷⁴ Беларусь в первые месяцы Великой отечественной войны (22 июня – август 1941 г.): док. и материалы / сост.: В.И. Адамушко [и др.]. Минск: НАРБ, 2006.

⁷⁵ Белорусская ССР летом 1941-го: испытание на прочность. Сб. статей / сост.: В.Н. Жук, Р.К. Павлович – Мн.: НАРБ, 2006.

⁷⁶ Жук В. Н. Письма красноармейцев Западного (Центрального) фронта. С. 73–149; Он же. Письма гражданского населения Гомельской области БССР как материал для изучения начального периода Великой Отечественной войны // Белорусская ССР летом 1941-го: испытание на прочность. Сб. статей / сост.: В.Н. Жук, Р.К. Павлович. Мн.: НАРБ, 2006. С. 166–177; Он же. Письма гражданского населения Гомельской области БССР как материал для изучения начального периода Великой Отечественной войны // Беларусь в годы Великой Отечественной войны: уроки истории и современность: Материалы междунар. научн. конф. (Минск, 29–30 июня 2004 г.) / Сост А.М. Литвин и др. Минск.: Институт истории НАН Беларуси, 2004. С. 133–137.

⁷⁷ Беларусь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 / А.А. Коваленя, А.М. Литвин, В.И. Кузьменко и др. Минск, 2005.

русскую. Об этом, например, могут свидетельствовать работы Е.С. Розенблата и С.В. Струнца о международных отношениях⁷⁸.

Применение позитивистских методов исследования характерно как для белорусской, так и для российской исторической науки. Причем неопозитивизм в большей степени характерен именно для современной белорусской историографии. С помощью этого метода, используя доступ к новым архивным документам, ученые пытаются реконструировать ход событий военного времени в локальных географических и хронологических рамках.

Вместе с тем следствием обращения к позитивизму и объективности в изложении событий стало чрезмерное доверие документу. Относительно активная публикация источников в Республике Беларусь не сопровождается стремлением к столь же плодотворной их интерпретации представителями официальной науки. В сфере теории и анализа документов белорусские историки отстают от российских. Использование позитивистских методов в целом рассматривается в историографии как шаг назад даже по сравнению с марксизмом⁷⁹.

В целом исследованию проблем Великой Отечественной войны посвятили свои труды и в России и в Беларуси огромное количество ученых. Определенный тон в исследовании настроений, как на территории России, так и на территории Беларуси в годы войны, задают западные авторы⁸⁰. Их, напротив, больше интересует именно начальный период войны. По их мнению, поведение советской власти в Западной Беларуси превосходило любые акты насилия в польском государстве. Поэтому лояльность населения была подорвана⁸¹, а партизанское движение в Беларуси было инспирировано НКВД и основную массу его участников составили бывшие красноармейцы и евреи. Последние приспособлялись к советским условиям для того, чтобы выжить⁸².

Несмотря на колебания, смены приоритетов и методологических подходов последнее десятилетие в обеих странах накоплен новый опыт в исследовании настроений советского общества в начальный период Великой Отечественной войны. Основным результатом заключается в понимании того, что война была не

⁷⁸ Разэнблат Я. Стаўленне польскага і беларускага насельніцтва да яўрэяў на Палессі ў першыя тыдні пасля нападу Германіі на Савецкі Саюз // ARCHe. 2010. № 5. С. 565–575; Розенблат Е., Струнец С. Погромная волна. Польско-еврейские отношения на Белосточчине накануне и в первые недели Великой Отечественной войны // Проблемы еврейской истории. Ч. 2. Материалы научной конференций Центра «Сефер» по иудаике, памяти профессора Р.М. Капланова. М., 2009. С. 96–109; Розенблат Е. Антисемитизм и погромы в западных областях Беларуси. С. 313–324.

⁷⁹ Кринко Е.Ф. Современная российская историография Великой Отечественной войны. С. 9.

⁸⁰ Блюм А. Начало Второй мировой войны: настроения ленинградской интеллигенции и акция советской цензуры по донесениям стукачей и цензоров главлита // Посев. 2004. № 1. С. 40–42; Марплз Д. Р., Рудлінг П.А. Вайна і гістарычная памяць у Беларусі: далучэнне заходніх абласцей і міт пра Берасьцейскую крэпасць // ARCHe. 2010. № 5. С. 11–60; Бартушка М. Партизанская вайна ў Беларусі ў 1941–1944 гадах // ARCHe. 2010. № 5. С. 223–371; Бракець А. «Найбольш неўспешны гнеў сялянаў...» Забесьпячэнне партызанаў і іх стаўленне да мірнага насельніцтва // ARCHe. 2010. № 5. С. 372–434.

⁸¹ Марплз Д. Р., Рудлінг П.А. Вайна і гістарычная памяць у Беларусі. С. 22.

⁸² Хадакевіч М.Я. Палякі – фашысты супраць саветаў – «акупантаў». Закулісе партызанскай вайны ў Беларусі // ARCHe. 2008. № 5. С. 67.

только триумфом, но и трагедией, в размывании идеализированного представление о войне, в отходе от прежних стереотипов начального периода.

Вместе с тем картина настроений советского общества в начальный период войны на сегодняшний день выглядит дисперсно. Исследования ведутся дифференцированно по социальным и этническим группам, отдельным регионам. Комплексных специальных исследований настроений населения в этот период нет. Есть несколько монографий Н.Д. Козлова во многом повторяющих одна другую, об общественном сознании в годы Великой Отечественной войны⁸³. Изменения в этих трудах откликаются только на смену идеологических установок. Для этих книг характерна идеологизация и унификация общественного сознания. Мало внимания уделяется негативным настроениям.

Миф о единстве советского общества и отсутствии недовольства в начальный период войны был развеян работами С.В. Точенова о настроениях и забастовках в Ивановской области⁸⁴, Ю.Л. Дьякова о панике в Москве⁸⁵, Е.Ф. Кринко о слухах⁸⁶, Ф.Б. Дроздова о настроениях в Красной армии⁸⁷, В.А. Сомова, сделавшего вывод о том, что риск разрыва связи в системе власть-общество в начале войны был велик, Е.С. Розенבלата о межнациональных отношениях и др. работами белорусских и российских авторов⁸⁸.

Иначе говоря, наличие негативных настроений в обществе в начале войны в целом в настоящее время не ставится под сомнение. Но одна из основных проблем заключается в определении масштабов и массовости этого явления. Ю.А. Никифоров, например, выступает против того, чтобы любой факт недовольства, зафиксированный в документах, считать выражением протеста против существующего режима, и тем более делать выводы о его массовом характере⁸⁹. В сообщениях с мест, поступавших в центральные партийные органы, как правило, делается вывод о хорошем политико-моральном состоянии граждан. Это позволяет некоторым исследователям, таким как, например, Н.Д. Козлов, строить умозаключения о том, что «у подавляющего большинства совет-

⁸³ Козлов Н.Д. С волей к победе. Он же. Официальное и обыденное сознание в годы Великой Отечественной войны / Н.Д. Козлов, М.М. Довжинец. СПб: Альтер-Эго. 2008.

⁸⁴ Точенов С.В. Настроения населения Ивановской области. С. 43–51; Он же. Волнения и забастовки на текстильных предприятиях Ивановской области осенью 1941 г. С. 68–74.

⁸⁵ Дьяков Ю.Л. Горькое чувство истории. С. 76–100.

⁸⁶ Кринко Е. Неформальная коммуникация в «закрытом» обществе. С. 494–508; Кринко Е.Ф. Слухи Второй мировой войны // Диалоги с прошлым. Исторический журнал. Май-июн, 2002. № 2. С. 58–63.

⁸⁷ Дроздов Ф.Б. Образ врага в сознании рядового красноармейца в годы Великой Отечественной войны // Военно-историческая антропология. 2003/2004. Новые научные направления. М: РОССПЭН, 2005 С. 302–314; Он же. Общественные настроения Красной армии в начальный период Великой Отечественной войны (июнь 1941 – апрель 1942). Автореф. дисс... канд. ист. наук. Нижний Новгород, 2003.

⁸⁸ Сомов В.А. «Вера в жизнеспособность социалистического строя получила значительный ушиб...». С. 60–65.

⁸⁹ Никифоров Ю.А. Некоторые вопросы современной российской историографии Великой Отечественной войны // Великая победа: героизм и подвиг народов. Материалы междунар. научн. конференции. (Минск, 28–29 апреля 2005 г.): В 2 т. Т. 1 / отв. ред. А.М. Литвин. Минск: Институт истории НАН Беларуси, 2006. С. 46.

ских людей в действительности не было сомнений в необходимости борьбы с гитлеровскими захватчиками». В подкрепление тезиса используются свидетельства союзников и противников СССР. По мнению этого Санкт-Петербургского историка, доминирующим типом индивидуального и массового сознания населения СССР в годы войны был патриотизм, а попытки «объявить поражение 1941 года нежеланием большинства народа защищать страну» объявляются «надругательством над прошлым и памятью миллионов защитников Родины»⁹⁰.

С.В. Точенов считает, что о распространении негативных настроений могут свидетельствовать соотношение позитивной и негативной информации в агентурных сводках. Документы УФСБ Ивановской области, проанализированные им, позволили утверждать, что часть о патриотическом подъеме и трудовом энтузиазме, значительно меньше, чем о негативных настроениях и действиях населения⁹¹. Следовательно, оппозиционные настроения имели массовый характер в этом регионе.

Основная масса российских историков используют обтекаемые термины: «большинство» и «значительная часть». В их интерпретации, *большинство* населения с пониманием отнеслось к объективным трудностям, желало скорейшей победы на фронте. Однако *значительная часть* граждан дала волю эмоциям⁹². Эта *значительная часть* населения была настроена против советской власти, особенно в западных районах страны»⁹³.

На подобных позициях стоит и официальная белорусская историография, которая утверждает, что начальный период войны на белорусской территории ознаменовался движением народного ополчения, которое началось в первый же день войны⁹⁴. В подтверждение приводятся сведения, что в Могилеве 23 июня за один день поступило около 2000 заявлений от девушек и юношей с настоятельной просьбой отправить их немедленно в действующую армию. Только из этого белорусского города ушло добровольцами 25 тыс. человек, из них 2000 коммунистов. Такие же свидетельства приводятся по Гомельской области. Указывается, что после Постановления СНК СССР от 24 июня 1941 г. белорусы стали активно формировать истребительные батальоны⁹⁵.

Основной вывод заключается в том, что *большинство белорусского населения* выступило на защиту своего отечества в первые дни войны. В то же

⁹⁰ Козлов Н.Д. Официальное и обыденное сознание в годы Великой Отечественной войны. С. 71–72.

⁹¹ Точенов С.В. Настроения населения Ивановской области на начальном этапе Великой Отечественной войны. С. 45.

⁹² Там же. С. 44.

⁹³ Кринко Е.Ф. Современная российская историография Великой Отечественной войны. С. 11.

⁹⁴ Жылінскі Г. Народнае апалчэнне ў 1941 годзе // Полымя. 2004. № 7. С. 143–147. Павлович Р.К. Помощь Белорусского населения частям Красной армии летом 1941 г. // Белорусская ССР летом 1941-го: испытание на прочность. Сб. статей / сост.: В.Н. Жук, Р.К. Павлович. Мн.: НАРБ, 2006. С. 47.

⁹⁵ Павлович Р.К. Помощь Белорусского населения частям Красной армии летом 1941 г. С. 22, 54.

время признается, что в западных областях *некоторая часть* населения заняла выжидательную позицию.

Белорусская «национал-романтическая» историография не поддерживает идею о всеобщем патриотизме. Белорусский историк И. Ляльков на основе статистических данных о партизанских отрядах делает вывод, что менее 2% жителей Беларуси в первый период германо-советской войны активно выступили на стороне коммунистов. В решении проблемы установления истинного отношения населения Беларуси к противоборствующим сторонам и ориентации на сотрудничество с новой властью он обращается к настроениям белорусского общества перед началом германо-советской войны. Анализируя документы особого сектора ЦК Компартии Белоруссии в НАРБ, И. Ляльков рисует картину настроений далекую от безудержного оптимизма и лозунгового патриотизма, и полагает, что в начале немецко-советской войны значительная часть населения Беларуси «была психологически готова к поддержке нового режима». Пронемецкие настроения, сведения о которых подтверждаются архивными документами, по мнению историка, были сублимацией «глубокой ненависти к большевистской власти». Об этом, по мнению И. Лялькова, свидетельствует то, что у гуманитарной интеллигенции, которая была настроена не менее антисоветски, чем рабочие или крестьяне, но обладала значительно более широким кругозором и знаниями, симпатий к нацистам не отмечалось⁹⁶. Вместе с тем вызывают сомнения выводы автора, сделанные на основании нескольких архивных документов персонального характера.

Другой белорусский исследователь А. Гелагаев с сожалением отмечает, что уже в первые недели, когда Беларусь находилась под управлением немецкой военной администрации, была организована система вспомогательного местного самоуправления и первые вооруженные отряды из местных жителей, но за исключением Минска и Минского округа белорусским националистам не удалось взять эту администрацию в свои руки. В Западной Беларуси реальную конкуренцию им составили поляки⁹⁷.

Самостоятельным направлением исследований в российской и белорусской исторической науке выступает изучение настроений военнослужащих. Утверждается, что в Беларуси мобилизация, за исключением западных областей, прошла достаточно организованно. Это, по мнению Р.К. Павловича, было обусловлено сложившейся к этому периоду ментальностью советских людей, в частности, установкой с оружием в руках, невзирая ни на какие трудности и препятствия, разбить оккупантов. В то же время он отмечает факты дезертирства, которые не носили определяющего характера. Так, в Славковичский сельсовет Глусского района должно было явиться на призывной пункт 200 человек, явилось только 43, направлено в часть 17 человек⁹⁸.

⁹⁶ Ляльков И. Настроения населения БССР перед войной // Деда: дайджест публикаций о белорусской истории. Вып. 1 / сост. А.Е. Тарас. Минск: А.Н. Вараксин, 2009. С. 92–104.

⁹⁷ Гелагаев А. Арганізацыя беларускіх узброеных адзінак на тэрыторыі Генэральнай акругі «Беларусь» у 1941–1944 гг. // ARCHE. 2010. № 5. С. 443.

⁹⁸ Павлович Р.К. Военная мобилизация в БССР: первые недели войны // Белорусская ССР летом 1941-го: испытание на прочность. Сб. статей / сост.: В.Н. Жук, Р.К. Павлович. Мн.: НАРБ, 2006. С. 22–23, 27.

По мнению российских исследователей, красноармейцы, ориентированные на стремительное контрнаступление, были обескуражены тем, что им пришлось отступать на большие расстояния. Некоторые из них с горечью и досадой писали о больших людских потерях на полях сражений, о существенной нехватке техники на фронте. Все это вызывало в сознании бойцов и командиров Красной армии недоверие к руководству фронта, и даже убеждение, что здесь не обошлось без измены и предательства. Вместе с тем первые письма о предательстве появились не ранее середины июля, то есть уже после ареста генерала Д.Г. Павлова. Как считает В.Н. Жук, «это является косвенным доказательством того, что на мировоззрение солдат в этом вопросе определенное влияние оказывала и советская пропаганда»⁹⁹. Кризис затронул все уровни армейской иерархии.росло число военнослужащих считавших войну проигранной. Некоторые хранили немецкие листовки на случай спасения жизни в окружении.

В.А. Сомов показывает деструктивное поведение некоторых коммунистов и представителей местной власти, охваченных паникой¹⁰⁰.

Проанализированная литература позволяет сделать вывод о том, что настроения дифференцировались в поколениях. Массовый патриотизм с первых дней проявила воспитанная на идеалах революции молодежь¹⁰¹. Она встретила начало войны спокойно, веря в скорый разгром врага¹⁰². Немало юношей переживало, что война закончится через 1–1,5 месяца до того как они попадут на фронт¹⁰³. В более взвешенных работах, основанных на документах региональных архивов, правда, говорится и о проблемах: усилении, например, социальной дифференциации между рабочей и номенклатурной молодежью по мере ухудшения условий быта¹⁰⁴.

Старшее поколение встретило известие о начале войны тревожно¹⁰⁵. Его реакция выразилась в стремлении запастись продуктами. Тех, кто успел пожить при царе мучила ностальгия по прежней жизни¹⁰⁶. Их сравнения были не в пользу советской власти. Им импонировали слухи о восстановлении немцами дореволюционных порядков.

⁹⁹ Жук В.Н. Письма красноармейцев Западного (Центрального) фронта. С. 143.

¹⁰⁰ Сомов В.А. «Вера в жизнеспособность социалистического строя получила значительный ушиб...». С. 64.

¹⁰¹ Каргина А.В. Молодежь в годы Великой Отечественной войны // Великая Отечественная война: подвиг народа и уроки истории. Материалы межрегиональной научно-практической конференции, посвященной 65-летию Победы в Великой Отечественной войне, Хабаровск, 25–26 февраля 2010 г. / под ред. Н.Т. Кудиновой. Хабаровск: Изд-во Тихоокеан. гос. ун-та, 2010. С. 190–194.

¹⁰² Суходровский В. Испытание войной. М.: Экон-Информ, 2010. С. 9–10.

¹⁰³ Кринко Е.Ф. Образы противника в массовом сознании советского общества в 1941–1945 гг. // Российская история. 2010. № 5. С. 76.

¹⁰⁴ Ляушин В.П. Социальное положение, общественное сознание и настроение молодежи Севера Сибири в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) // Молодежь России: история и современность. Вып. 3. Омск, 2002. С. 82–89.

¹⁰⁵ Суходровский В. Испытание войной. С. 9.

¹⁰⁶ Точенов С.В. Настроения населения Ивановской области на начальном этапе Великой Отечественной войны. С. 50.

Картину массового стремления в оказании помощи фронту рисуют российские исследования женского патриотизма: «По собственному почину сотни домохозяйек вызвались помочь в оборудовании госпиталей»¹⁰⁷, систематически и массово они сдавали деньги на нужды обороны, осваивали новые профессии. Как пишет исследовательница П.А. Ульяхина, в Челябинской области за первые полтора месяца войны на работу в разрезы Коркино и Еманжелинска поступило 500 женщин, на копейские шахты – более 800, 3346 женщин к осени 1941 г. обучалось на тракториста и т.д. В городе Шадринске на 30 июня 1941 г. абсолютное большинство заявлений о добровольном вступлении в ряды РККА составляли женщины¹⁰⁸. Вместе с тем в целом следует согласиться с Е.Ф. Кринко, который считает, что гендерный подход в российской историографии не реализован в полной мере¹⁰⁹. Авторы остаются привержены традиционной схеме, высчитывая количество женщин и приводя примеры их героизма.

Значительно сложнее историкам раскрыть причины женского патриотизма. Одна из исследовательниц, проанализировав женские воспоминания и письма, приходит к выводу, что «основным мотивом вступления женщин в действующую армию стало чувство долга и любви к Родине»¹¹⁰. Другая полагает, что на первое место в годы войны выступила характерная для русских женщин жертвенность¹¹¹. Белорусский историк В.Н. Жук обращает внимание на такой мотив, как любовь выраженный молодой женщиной в письме мужу: «мне бы хотелось быть вместе с тобой и идти рука об руку на врага»¹¹².

В то же время в годы войны изменилась мотивация преступности, равно как и характер работы органов НКВД, милиции и прокуратуры. В Ленинграде, например, пик репрессий пришелся на второе полугодие 1941 г., когда именно женщины в условиях страшного голода составили наибольшую группу репрессированных¹¹³.

¹⁰⁷ Волкова Е. Причины массовости в оказании помощи фронту женщинами России в период Великой отечественной войны // Великая Отечественная война в пространстве исторической памяти российского общества: Материалы Международной научной конференции (28–29 апреля 2010 г., Ростов-на-Дону – Таганрог) / Отв. ред. Г.Г. Матишов. Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2010. С. 419.

¹⁰⁸ Ульяхина П.А. Участие женщин Челябинской области в организации помощи фронту (1941–1942 гг.) // Великая Отечественная война: подвиг народа и уроки истории. Материалы межрегиональной научно-практической конференции, посвященной 65-летию Победы в Великой Отечественной войне, Хабаровск, 25–26 февраля 2010 г. / под ред. Н.Т. Кудиновой. Хабаровск: Изд-во Тихоокеан. гос. ун-та, 2010. С. 65.

¹⁰⁹ Кринко Е.Ф. Современная российская историография Великой Отечественной войны. С. 10.

¹¹⁰ Нагаева Г.А. Женский патриотизм в военные годы (на примере боев за Новоросийск) // Великая Отечественная война в пространстве исторической памяти российского общества: Материалы Международной научной конференции (28–29 апреля 2010 г., Ростов-на-Дону – Таганрог) / Отв. ред. Г.Г. Матишов. Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2010. С. 423.

¹¹¹ Волкова Е.Ю. Повседневные проблемы женщин России в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. и пути их преодоления. // Повседневный мир советского человека 1920–1940-х гг. Сб. науч. статей. Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2009. С. 253.

¹¹² Жук В.Н. Письма гражданского населения Гомельской области БССР. С. 174.

¹¹³ Муравьева М.Г. Жительницы блокадного Ленинграда: свет и тени // Труды Вол-

Отдельный объект изучения в Беларуси – эвакуация заключенных из тюрем БССР (на территории Беларуси в июне 1941 г. находилось 24 исправительно-трудовых лагеря и 32 следственные и срочные тюрьмы)¹¹⁴.

Исследование сотрудника Государственного архива Минской области В. Матоха показывает, что узники встречали немцев как освободителей. Так, не успевших уехать охранников брестской тюрьмы немцы отлавливали с помощью заключенных и расстреливали прямо на улицах. В Глубоком заключенные поляки кричали: «Да здравствует Гитлер!». Части узников из западной Беларуси, как пишет В. Матох, удалось освободиться в хаосе первых военных дней. В Кобрине, Пружанах, Лиде и Слониме начальники тюрем бросили заключенных запертыми в камерах и бежали. Исключительный случай произошел в Новогрудке: на станции местные жители напали на конвой и освободили запертых в вагоны заключенных¹¹⁵.

Как пишет исследователь, в Восточной Беларуси тюрьмы стали «разгружать» еще до официального указа. Немцы искусно пользовались тем, что НКВД не везде успевало замести следы, устраивая экскурсии по тюрьмам и предлагая опознать в трупах родственников¹¹⁶. Расстреливали, как правило, политических («контрреволюционные элементы»). И на территории России также имели место расстрелы заключенных, которых обвиняли в пораженческой агитации¹¹⁷.

Беспорядки на ряде текстильных фабрик Ивановской области показывает С.В. Точенов. Предметом обсуждений рабочих стали темы о том при ком лучше жить: при Гитлере или при советской власти. Были отмечены антисоветские высказывания: «Сохрани бог от советской власти!» и т.д. Документы об этих событиях свидетельствуют, что группа рабочих даже выбросила лозунг «Долой советскую власть, да здравствует батюшка Гитлер»¹¹⁸. Следовательно, идеологической основой восстаний в Ивановской области стала стихийная религиозность, связанная с антисоветскими воззрениями¹¹⁹.

По оценкам исследователей, степень религиозности советских людей, особенно сельских жителей, в годы войны резко возросла¹²⁰. Вместе с тем причины этого явления оцениваются по-разному. Одни ученые считают, что советской

гоградского центра германских исторических исследований. Вып. 4. Женщина и война. 1941–1945. Россия и Германия. Материалы Международной научной конференции. Г. Волгоград, 12–13 мая 2005 г. / отв. ред.: Н.Э. Вашкау, П. Линке. Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2006. С. 32–33; 35–36.

¹¹⁴ Матох В. Эвакуация ...на тот свет // Деда: дайджест публикаций о белорусской истории. Вып. 3. / сост. А.Е. Тарас. Минск: А.Н. Вараксин, 2010. С. 112.

¹¹⁵ Там же. С. 115–116, 118.

¹¹⁶ Там же. С. 121.

¹¹⁷ Дьяков Ю.Л. Горькое чувство истории. С. 89.

¹¹⁸ Советская повседневность и массовое сознание. С. 31

¹¹⁹ Сомов В.А. Рост религиозности в советском обществе и государственная политика в отношении Русской православной церкви // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия история. Вып. 2 (6). 2006. С. 145.

¹²⁰ Якунин В.Н. Правовой статус, положение, деятельность, внешние связи Русской православной церкви в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945: Автореферат дис... докт. истор. наук. Самара 2003. С. 7.

власти не удалось за двадцать лет элиминировать религию из сознания людей. Другие – полагают, что война застала крестьян атеистами, и религиозное чувство усилилось под воздействием опасности¹²¹.

Резкий рост религиозности, как показывают российские историки, сопровождался изменением политики уже в первые месяцы войны: была прекращена антирелигиозная пропаганда¹²², церкви не закрывались, а напротив открывались. Так, уже 10 августа 1941 г. на окраине Горького была открыта первая после долгих лет гонений церковь. Открытие церквей для местной власти стало шоком, но под давлением войны она вынуждена была согласиться на эти меры¹²³. Из Кировской области 28 июля 1941 г. доносили, что попы крестят людей по 60–90 человек в день, а районные организации являются беспристрастными свидетелями этих возмутительных явлений¹²⁴.

Выявлено, что в начале войны получили широкое распространение религиозно-мистические настроения, стали появляться «святые письма», «письма с неба», содержавшие интерпретацию Библии, согласно которой советская власть должна быть свергнута¹²⁵, а Гитлер идет с богом¹²⁶. Примечательно, что источником подобных высказываний и призывов к уклонению от военной службы была «Истинно православная церковь», отколовшаяся от Русской православной церкви в 1920-е гг.

Представители сект, старообрядцы и ряд представителей Русской православной церкви рассматривали войну как наказание за десятилетия существования безбожной власти¹²⁷. Эта апокалипсическая установка была поддержана определенной частью гражданского населения.

Лакированную картину дружбы народов разрушает изучение межэтнических отношений в первые недели войны. Причем исследования в данном направлении проводятся в Беларуси, но их практически нет в России.

Говоря о негативных настроениях и поведении на территории БССР, Р.К. Павлович подчеркивает, что в основном их носителями были поляки, занявшие особую позицию. Они обстреливали отступающую Красную армию и работников советских органов власти, вершили самосуд и доносили на белорусов, занимавших ответственные должности до войны¹²⁸. В погромах, например, в Бресте участвовали заключенные, выпущенные из тюрьмы¹²⁹.

¹²¹ Сомов В.А. Потому что была война... С. 133–134.

¹²² Головченко Е.И. Пропагандистское воздействие на советское население в начале Великой Отечественной войны // Преподавание истории в школе. 2009. № 7. С. 36–39.

¹²³ Амбросимова Л.В. Власть, православная церковь и верующие // Общество и власть. Российская провинция. Июнь 1941 г. – 1953 г. Т. 3 / Сост. А.А. Кулаков, В.В. Смирнов, Л.П. Колодникова. Москва: Институт Российской истории РАН, 2005. С. 605.

¹²⁴ Сомов В.А. Война и люди: «нездоровые настроения» советского населения в 1941–1942 гг. С. 99.

¹²⁵ Сомов В.А. Идеологический контроль в годы Великой Отечественной войны. С. 194.

¹²⁶ Сомов В.А. Потому что была война... С. 138.

¹²⁷ Сомов В.А. Рост религиозности в советском обществе. С. 145.

¹²⁸ Павлович Р.К. Помощь Белорусского населения частям Красной армии летом 1941 г. С. 48.

¹²⁹ Разэнблат Я. Стаўленне польскага і беларускага насельніцтва да яўрэйў. С. 573.

Е.С. Розенблат и С.В. Струнец проследили межнациональные противоречия не только на территории Полесья, но и в Белостокском регионе. Авторы проводят параллели июня-июля 1941 г. с ситуацией в сентябре 1939 г.: в регионе установилась атмосфера хаоса и неразберихи, территория лишилась единой системы гражданского управления и военного командования, деморализованные советские солдаты занимались грабежами, дестабилизировали обстановку немецкие диверсионные группы. Использование нацистами мифа о «жидокоммуне», как считают исследователи, способствовало усилению антисемитизма. Вакуум власти, по мнению Е.С. Розенבלата, каждый раз вызывал в регионе деструктивную активность потенциально «привелигированной» части населения¹³⁰. Следствием стала волна еврейских погромов, наибольшее количество которых имело место в Белостокской области. В первые недели войны наиболее ярко проявился антисемитизм поляков: первые убийства евреев случились еще до прихода немцев.

Вместе с тем, по мнению этого исследователя, в погромах участвовала только часть польского населения. Другая часть относилась к евреям сочувственно, большинство – равнодушно. В сельской местности удельный вес евреев был невелик и они почти не подвергались преследованиям¹³¹.

По мнению Е.С. Розенבלата, подобное поведение было присуще и некоторой части белорусов. Большая же часть белорусов оставалась равнодушной по отношению к евреям, тогда как поляки часто выступали лидерами антиеврейских акций¹³². По мнению израильского историка российского происхождения Д. Романовского, это было обусловлено десятилетиями сталинского тоталитарного режима, которые притушили реакцию населения на массовые убийства¹³³.

В белорусской историографии есть и более радикальные оценки: «немало беларусов охотно участвовало в уничтожении еврейского населения»¹³⁴. По мнению Л. Смиловицкого, антисемитизм был характерен и для советских партизанских отрядов¹³⁵.

Настроения антисемитизма, как показано в отдельных работах, были характерны и для российской части СССР. Их проявляли население и военнослужащие Москвы и Московской области в октябре 1941 г.¹³⁶ В Ленинграде говорили: «зря кормили немцев – не русские люди нами управляют, а евреи, потому так и получилось», а рабочие радовались, когда в армию призывали евреев, занимавших «теплые» места¹³⁷.

¹³⁰ Розенблат Е., Струнец С. Погромная волна. С. 99, 103.

¹³¹ Там же. С. 105.

¹³² Розенблат Е. Антисемітызм і погромы ў заходніх абласцях Беларусі. С. 315; Разэнблат Я. Стаўленне польскага і беларускага насельніцтва да яўрэяў. С. 573–574.

¹³³ Радлінг П. Вялікая Айчынная вайна ў святломасці беларусаў // АРСНЕ. 2008. № 5. С. 44.

¹³⁴ Булгаков В. Война без цензуры. С. 91.

¹³⁵ Смілавіцкі Л. Антысемітызм у савецкім партызанскім руху на прыкладзе Беларусі (1941–1944) // АРСНЕ. 2008. № 5. С. 386–418.

¹³⁶ Дьяков Ю.Л. Горькое чувство истории. С. 87.

¹³⁷ Ломагин Н.А. Власть и народ: настроения населения Ленинграда в 1941–1942 гг. // Новый часовой. Русский военно-исторический журнал. № 8–9. СПб, 1999. С. 105–107.

Таким образом, исследования белорусских и российских ученых убеждают в том, что в советском обществе начала войны обострились социальные и национальные противоречия. Эмоциональное потрясение помимо конструктивного волевого поведения вызывало деструктивное и паническое. Однако масштабы оппозиционных советской власти настроений не выяснены.

Вторая группа проблем в изучении массового сознания начального периода – *выявление причин негативных настроений*. С.В. Точенов склонен выделять экономический фактор (резкое ухудшение продовольственного снабжения), как наиболее значимый¹³⁸. По его мнению, многочисленные высказывания антисоветского и антикоммунистического характера на предприятиях Ивановской области, сравнения в пользу Гитлера объясняются не только всплеском эмоций, но и сложившейся нелюбви (а местами и ненависти) части рабочих к советской власти¹³⁹. В числе причин называются также страх, неуверенность в завтрашнем дне, крушение идеологического мифа о быстрой войне малой кровью на чужой территории¹⁴⁰.

По мнению Е.С. Сенявской, в самые первые дни войны реакция населения, особенно в тылу, соответствовала тем пропагандистским штампам, которые были выработаны в предвоенный период, и противоречила драматизму ситуации. Весьма распространенными были шапкозакидательские настроения¹⁴¹. Такую же картину рисует А.Н. Ломагин: первые дни войны характеризовались патриотическим подъемом ленинградцев, хотя в городе появились огромные очереди в магазинах¹⁴².

В то же время описание событий свидетельствует также о том, что паника и волнения начинались по мере приближения опасности, на прифронтовых территориях. Пораженческие настроения в Беларуси имели место в июне-июле, в Ленинграде – приобрели массовый характер в августе¹⁴³, в Москве – в октябре¹⁴⁴. Растерянность и страх появлялись по мере приближения врага и крушения мифа о скорой и блистательной победе.

Огромное впечатление производило на население начало бомбежек их местности, что приводило людей в состояние шока, вызывало ощущение близкой смерти¹⁴⁵. Приближение врага рассеивало иллюзии, война приобретала характер схватки за выживание, причем не только системы, но и народов на-

¹³⁸ Точенов С.В. Настроения населения Ивановской области на начальном этапе Великой Отечественной войны. С. 50–52.

¹³⁹ Точенов С.В. Волнения и забастовки на текстильных предприятиях Ивановской области осенью 1941 г. С. 68–74.

¹⁴⁰ Точенов С.В. Настроения населения Ивановской области на начальном этапе Великой Отечественной войны. С. 44.

¹⁴¹ Сенявская Е.С. Противники России в войнах XX века. С. 80.

¹⁴² Ломагин Н.А. Власть и народ. С. 103–114.

¹⁴³ Там же. С. 1112.

¹⁴⁴ Точенов С.В. Волнения и забастовки на текстильных предприятиях Ивановской области осенью 1941 г. С. 69.

¹⁴⁵ Сомов В.А. Реакция гражданского населения на бомбежки в период Великой Отечественной войны. С. 176–185.

селяющих СССР. Образ врага приобретал выраженную национальную окраску – немца. Война стала национально освободительной¹⁴⁶.

По справедливому замечанию В.А. Сомова, сложная гамма чувств объяснялась не только реакцией на внешнюю информацию, но и внутренними ценностными установками индивида¹⁴⁷, в том числе уровнем его образования и интеллекта. Реакция зависела также от типа личности.

На фронте, как полагает Е.С. Сениявская, многочисленные случаи паники в начале войны, в период массового отступления в значительной степени были вызваны общим состоянием глубокого психологического шока, который испытала армия в столкновении с реальной мощью противника, что решительно противоречило внушенным советской довоенной пропагандой лозунгам и стереотипам. Соглашаются с ней и другие авторы¹⁴⁸. Информационный вакуум, отсутствие у солдат веры в командиров, большие потери, моральное и физическое утомление способствовали распространению слухов¹⁴⁹.

В.А. Сомов проследил динамику настроений фронтовиков. Так, еще в июле фронтовые письма отражают уверенность в победе, которая связывалась с преимуществами социалистического строя и исторической традицией: «русский народ не знает поражений». Крупные неудачи тогда представлялись как временный проигрыш, а еще не воевавшие были уверены, что трудовой народ Германии «за нас». Они не понимали масштабы катастрофы, называя войну «заварушкой»¹⁵⁰. Только после речи Сталина 3 июля 1941 г. в письмах бойцов Красной армии домой появились слова о том, что борьба будет длительной, а враг силен, жесток и коварен¹⁵¹.

Ф.Б. Дроздов отмечает, что прибывающие на фронт полагали, что немцы трусы, побеждающие только из-за численного превосходства, но обстановка (артобстрелы, авианалеты, танковые атаки) действовала угнетающе и меняла убеждения¹⁵². Сильным импульсом, заставлявшим целые части срывать с позиций были крики «танки», «самолеты», «окружают». За время своего отступления войска настолько привыкли к ударам вражеских сил и собственным неудачам и поражениям, что сравнительно легко поддавались малодушию, панике и бегству в тыл¹⁵³.

Частичной ликвидации негативных настроений, как полагает Ф.Б. Дроздов, способствовало освобождение Ельни¹⁵⁴. Однако последовавшее наступле-

¹⁴⁶ Сениявская Е.С. Противники России в войнах XX века. С. 82.

¹⁴⁷ Сомов В.А. Война и люди: «нездоровые настроения» советского населения в 1941–1942 гг. С. 97.

¹⁴⁸ Тёрушкин Л.А. Письма и дневники периода Великой Отечественной войны в архиве НПЦ «Холокост». С. 167.

¹⁴⁹ Кринко Е. Неформальная коммуникация в «закрытом» обществе. С. 499.

¹⁵⁰ Сомов В.А. Письма фронтовиков о жизни военного времени. С. 914.

¹⁵¹ Кринко Е.Ф. Образы противника в массовом сознании советского общества. С. 77.

¹⁵² Дроздов Ф.Б. Общественные настроения Красной армии в начальный период Великой Отечественной войны. С. 13.

¹⁵³ Сениявская Е.С. Фронтовая повседневность Великой Отечественной войны. С. 122.

¹⁵⁴ Дроздов Ф.Б. Общественные настроения Красной армии в начальный период Великой Отечественной войны. С. 14.

ние немцев на Москву оказало негативное влияние на Красную армию, где появились настроения бессилия и отчаяния. Только контрнаступление под Москвой вывело основную массу красноармейцев из негативного психологического состояния. Этому способствовали и новые идеологические императивы – в пропаганде формировался образ сильного врага и ненависть к нему.

Белорусские историки исследуют причины этнических конфликтов в начале войны. Используя польские архивные материалы, а также устные свидетельства, собранные на территории Беларуси Е.С. Розенблат и С.В. Струнец пришли к выводу, что непростые межэтнические отношения в начале Великой отечественной войны были обусловлены национальной политикой Второй Речи Посполитой. В итоге накануне Второй мировой войны польское общество оказалось расколотым. «Поляки не сумели преодолеть недоверия к евреям, белорусам и украинцам. Последние ... не видели путей решения проблем в рамках польского государства». Окончательный раскол произошел после 17 сентября 1939 г. «Среди польского населения сложился стереотип еврея – предателя, доносчика, советского функционера, сотрудника карательного аппарата». «Антисемитизм стал одной из форм антисоветизма поляков»¹⁵⁵. Е.С. Розенблат свидетельствует о пронемецкой настроенности поляков западных областей Белоруссии, считавших немцев своими избавителями после советского пекла¹⁵⁶.

Таким образом, анализ российских и белорусских публикаций свидетельствует о том, что драматический период начала германо-советской войны – потери, отступление, информационный голод, необходимость срываться с мест и бросать свои дома – привели к социальной травме. Жизнь человека была поставлена в зависимость от умения выжить в экстремальной ситуации и необходимости самостоятельного выбора: патриотического, коллаборационистского, предательского.

Достижения историописания обеих стран в последнем десятилетии направлены на формирование более полной и обстоятельной картины о настроениях населения в начальный период войны. Однако целостного и всестороннего анализа социальной психологии этого периода нет ни в России, ни в Беларуси. Новые сюжеты тонут в традиционных темах, а новые подходы с трудом пробивают себе дорогу. В обеих странах слишком сильна привязанность к событийной истории и идеологическим установкам. Следовательно, перспективы исследования настроений в годы Второй мировой войны в обеих странах во многом зависят от их политических систем, главным образом от того человек или государство будет занимать приоритетное место в их структуре.

¹⁵⁵ Розенблат Е., Струнец С. Погромная волна. С. 96–97.

¹⁵⁶ Там же. С. 100–101. Розенблат Я. Стаўленне польскага і беларускага насельніцтва да яўрэяў. С. 574.

Summary

Moods of the Soviet society in the first weeks after the German invasion of USSR in the studies of Russian and Belarusian historians (2001–2011)

The analysis of the evolvement of studies on the moods of the Soviet society in the first weeks after the German invasion of USSR conducted in the first decade of the 21st century in Russia and Belarus create a basis for comparison of historical approaches and research trends in both countries. Russian historians continue to pay little attention to the initial period of the Great Patriotic War. Their research is centered on the subsequent victory. A set of scientific, methodological, financial and ideological issues blocks the progress of research on the society's condition during the Second World War. In the second half of the 1990s historical anthropology became a new popular trend in the Russian historiography. However, this occurred to be a short-lived fashion, which ended in the first decade of the present century. In Russian historiography, society, as a subject of historical research, is present only in the context of the state and government. Any research on the relations between social and national groups of the soviet society at the beginning of the Second World War is virtually absent. The fact that at the beginning of the war soviet citizens manifested their dislike and even hatred for the communist rule is indubitable, as well as their turn to religiosity, however the extents and causes of these phenomena are still the subject of historical dispute. On the other hand, the official Belarusian historiography is traditionally more attracted to the initial period of the German-Soviet war, as the events took place on the Belarusian territory. Belarusian historians of the "national-romantic" school remain under the influence of western methodology. They never support the official thesis about the general patriotism of the soviet society, and explore the international relations at the beginning of the war. Although, in comparison to the Russian historiography of the complex issues of the soviet society in the first weeks after the German invasion, the Belarusian appears to be less analytical and reflective, its greatest quality lies in the utilization of documentation kept in the Belarusian archives, often essential for understanding the subject. It also appears that the Belarusian historians remain more eager to study the findings of western scientists than their Russian counterparts.

Santrauka

Sovietinės visuomenės nuotaikos pirmomis savaitėmis Vokietijai užpuolus SSRS Rusijos ir Baltarusijos istorikų tyrinėjimuose (2001–2011)

2001–2011 metais sukaupta sovietinės visuomenės nuotaikų pirmaisiais mėnesiais Vokietijai užpuolus SSRS tyrimų medžiaga įgalina palyginti Rusijos ir Baltarusijos istorijos mokslo vystymąsi bei atskleisti naujas tendencijas. Rusijos mokslininkai vis dar neskiria didelio dėmesio pradiniam Didžiojo Tėvynės karo etapui – svarbiausias siužetas tebelieka Pergalė. Ideologinių, finansinių, mokslinės metodi-

kos priežasčių visuma trukdo iki galo ištirti visuomenės būklę Antrojo pasaulinio karo metais. 1995–2005 metais Rusijos Federacijoje atsirado nauja tyrimų kryptis – istorinė antropologija, bet vėliau susidomėjimas ja atslūgo. Rusijos regionų istorikai pirmiausia stengiasi ištirti valstybės ir visuomenės santykius. Beveik nėra darbų apie žmonių, socialinių ir tautinių grupių tarpusavio santykius Antrojo pasaulinio karo pradžioje. Nekyla abejonių dėl to, kad karo pradžioje sovietiniai piliečiai rodė ne-meilę, o kartais ir neapykantą sovietų valdžiai, be to, labai sustiprėjo religingumas. Ginčijamasi tik dėl šių reiškinių masto ir priežasčių.

Oficialiajai Baltarusijos Respublikos istoriografijai tebėra būdingas didelis dėmesys pradiniam karo etapui, nes veiksmas vyko būtent Baltarusijos teritorijoje. „Tautinės romantinės“ krypties Baltarusijos istorikus labiau įtakoja vakarie-tiška metodologija. Jie nepritaria oficialiojo mokslo tezei apie visuotinį patrioti-zmą ir tiria tarptautinius santykius karo pradžioje. Apskritai Baltarusijos socialinių prieštara-vimų pradiniam karo etape istoriografija ne tokia analitinė ir reflektivi, kaip Rusijos mokslas. Bet jos mokslininkai lengviau gali skelbti įvairius dokumentus apie pradinį karo etapą iš Baltarusijos archyvų.

ДАСЛЕДЧЫ ПРАЕКТ “ГАРАДЗЕНСКІ СОЦЫУМ: ГІСТОРЫЯ І ПАМЯЦЬ”

На працягу пяці гадоў (2008–2012) даследчыкі вывучалі Гродна/Горадню/Гародню як пэўны “палімпсест”. У выніку атрымалася аднавіць фрагменты многіх знішчаных і забытых старонак гісторыі горада. У прыватнасці, гэта датычыць вобразу Горадні як аднаго з палітычных і судовых цэнтраў Вялікага Княства Літоўскага, штодзённага жыццё гараджанаў у XIX ст., сацыяльнай палітыкі гарадскіх уладаў у “польскі” перыяд яго гісторыі ды інш.

Гэтыя даследаванні можна было б працягваць і далей, бо горад і сёння для кагосьці застаецца “палімпсестам”, з якога імкнуцца вырваць альбо выкрэсліць цэлыя раздзелы. Аднак, з часам становіцца відавочным, што пазітывісцкі падыход да вывучэння гісторыі горада, з характэрным для яго накіраваннем новых і новых ведаў не заўсёды набліжае нас да разумення мінуўшчыны. Антрапалагічна арыентаваная гісторыя прапанаваў гэта зрабіць праз спробу разумення Чалавека ў гісторыі, раскрыцця яго ўнутранага свету, матываў ягоных паводзінаў. Прапануем вярнуцца да сацыяльнай гісторыі, у цэнтры якой знаходзіцца Чалавек як аб’ект канкрэтна-гістарычнага даследавання.

Навуковы праект *“Гарадзенскі соцыум: гісторыя і памяць”* накіраваны на вывучэнне Горада як сацыякультурнага феномена, што арганізуе прастору лакальнай гісторыі. У цэнтры даследчай увагі гарадзенскі *socium*, г.зн. сацыяльнае жыццё горада, яго структура, сістэма сацыяльных адносін ды іх эвалюцыя. Галоўным героем гэтага праекту з’яўляецца Гараджанін як суб’ект лакальнай гісторыі, а таксама гісторыка-культурнае асяроддзе, у якім праходзіла яго жыццё. Праект прадугледжвае міждысцыплінарны падыход з выкарыстаннем метадаў антрапалагічна арыентаванай гісторыі. Пэўнымі прыярытэтамі праекту з’яўляюцца гістарычная біяграфістыка, гісторыя ментальнасці, праблематыка памяці, гісторыя штодзённасці, гістарычная геаграфія, вусная гісторыя. Пры гэтым аналіз мікрафактаў зусім не адзначае, што гісторык мае права адмовіцца ад асэнсавання макрапрацэсаў.

Адначасна праект прадугледжвае працяг вывучэння Горадні як палітычнага, гаспадарчага, канфесійнага і культурнага цэнтру рэгіёну. Прадметам вывучэння застаюцца таксама нацыянальныя працэсы. Але ў гэтых даследаваннях варта адысці ад апісальнага характару падзеяў і глядзець на гісторыю як на праблему.

Плануецца правядзенне штогадовых навуковых канферэнцый і выданне зборніка матэрыялаў, што будзе працягам традыцыі, закладзенай праектам “Гарадзенскі палімпсест”.

Арганізатары праекту – Беларускае гістарычнае таварыства, Таварыства беларускай школы, выдавецкая серыя “Гарадзенская бібліятэка”.

Запрашаем да ўдзелу!

Алесь Смалянчук
(ales.ramuma@gmail.com)

UPOLITYCZNIE NIE HISTORII: POLITYKA I PAMIĘĆ

Ocena wyników II wojny światowej oraz polityki pamięci o wojnie stały się nie tylko sprawą zawodowych historyków. Pod wpływem koniunktury politycznej politykę pamięci aktywnie przenosi się w przestrzeń publiczną. Po katastrofie samolotu Prezydenta RP pod Smoleńskiem w kwietniu 2010 r. w dyskusji na temat tego wydarzenia w Polsce oceny historyczne przeplatały się z politycznymi. Daty i wydarzenia historyczne zaczyna się wykorzystywać jako symbole, których celem jest konsolidacja grupy etnicznej. Tworzy się mity, powodujące jednoczenie grup etnicznych lub społecznych, które kształtują nową orientację geopolityczną lub utwierdzają w poprzedniej. Historyczne drogowskazy narodowe, symbole (pomniki, daty, świętowane rocznice) budzą ostre i emocjonujące dyskusje wśród historyków, politologów i polityków. Mówi się, że bez zapomnienia nie ma ewolucji. Z innej strony, w sporze o pamięć historyczną najważniejsze pozostają moralne i polityczne aspekty zapomnienia (a jednocześnie i wybaczenia). Ernest Renan zauważył, że kształtowanie się nowoczesnych narodów jest oparte na zapomnieniu i amnezji historycznej. Podczas niemieckiego sporu historyków *Historikerstreit* Hermann Lübbe wysunął tezę, że aktywne zachęcanie do zapomnienia stało się przyczyną udanego rozwoju politycznego i demokratycznego państwa w przypadku Republiki Federalnej Niemiec¹. W pierwszym dziesięcioleciu XXI w. w trakcie intensywnego procesu „produkcji historii” w postaci projektów politycznych (fundusze, instytucje, korporacje intelektualne) przez wykorzystanie utartej terminologii („pamięć o Holocauście”, „wypędzeni”, „zwycięstwo”, „polityka historyczna” etc.) kształtowana jest tzw. „polityka pamięci”. Podczas kształtowania pamięci zbiorowej próbuje się mistyfikować przeszłość narodu lub zaszcześcić niepodważalne prawdy. „Pamięć zbiorowa” kształtowana w ten sposób zaprzecza wyjątkowości i kontrowersyjności samych wydarzeń historycznych i faktów. Mity na temat wydarzeń, o których się opowiada, pozbawiają je jakiegokolwiek historyczności. Istnieje niebezpieczeństwo, że podobnie jak filozofia była w średniowieczu służebnicą teologii, tak historia stanie się służebnicą ideologii.

¹ J. Hackmann, *Collective memories in the Baltic sea region and beyond: national – transnational – European?*, „Journal of Baltic Studies” 2008, nr 4 (v.39), s. 382–383.

Historia i polityka

Przeplatanie się historii i polityki, aktualizacja kwestii pamięci historycznej, nabiera znaczenia w obliczu przeciwności politycznych, więc w sposób naturalny rodzi się pytanie, jaka powinna być przyszłość polityki historycznej Litwy? Czy Litwa może skutecznie kształtować i realizować własne pojęcie historii i wreszcie, czy istnieją międzynarodowe standardy polityki historycznej? Próby oddzielenia polityki od moralności uniwersalnej i kształtowania norm polityki pragmatycznej („korzystne”–„niekorzystne”) przy zastosowaniu metod polityki historycznej i wykorzystaniu stereotypów utrwalonych w świadomości społecznej są niebezpieczne zarówno dla polityki wewnętrznej jak i zewnętrznej.

Dyskusje na temat poglądów mieszkańców państw bałtyckich i Ukrainy Zachodniej na temat ich kolaborowania z Niemcami, stosunku do Żydów, pokonania poczucia winy, wypędzenia ludności niemieckiej z terytoriów wschodnich, zbrodni w Katyniu dokonanej przez Sowietów na wziętych do niewoli oficerach polskich (oficjalnie władze na Kremlu nie uznają tego za ludobójstwo), zbrodni wojennych Armii Czerwonej dokonanych na terytorium Prus Wschodnich i Niemiec rodzą pytanie dotyczące skomplikowania procesów historycznych w Europie Wschodniej. Jak zauważył Karl Schlegel, zamiana reżimu niemieckiego na sowiecki w Europie Wschodniej spowodowała, że wszystkie procesy tutaj beznadziejnie się przeplótły i są nie do rozplątania. Rozwój wewnętrzny tych krajów był ściśle związany z interwencją z zewnątrz, dlatego jest niezwykle trudno oddzielić przyczyny od skutków i odpowiedzialność od winy. Prawie każdy kraj podczas okupacji sowieckiej i nazistowskiej zdobył podwójne doświadczenie. Wymordowanie Żydów na Litwie, Łotwie i w Estonii dokonane przez niemieckie oddziały oraz miejscowych kolaborantów, a także masowe deportacje ludności tych krajów do obozów dokonane przez sowieckie NKWD są sprawami ściśle powiązanymi. Te fakty są częścią doświadczenia historycznego, lecz to nie oznacza, że te zjawiska można uważać za równoważne². Spekulowanie historią II wojny światowej oraz jej pamięcią zmusza do wysunięcia tezy, że dąży się nie do odnalezienia obiektywnych kryteriów oceny albo uzyskania wniosków naukowych, lecz do wykonania zlecenia politycznego lub do ponownej oceny nieprzyjemnych wydarzeń z przeszłości. Tworzone są centra pamięci, instytuty kultury pamięci, muzea pamięci o Holocauście, stawia się pomniki pamięci (*Gedankstette*), wydaje się opracowania i książki. Z wciąż żywego kultu pamięci rodzą się ostre upolitycznione dyskusje.

Przypomnienie o Niemcach wypędzonych z ziem Polski Zachodniej i Prus Wschodnich jakby udziela indulgencji Niemcom za zbrodnie nazistowskie, jednak tragedia cywilów Niemców również była wynikiem II wojny światowej. Uproszczone nastawienie ideologiczne dotyczące stosunków ofiary i kata, które długo dominowało, przeszkadza w dostrzeżeniu wszystkich szczegółów dotyczących tego problemu. Po tym wszystkim, co Niemcy uczynili innym narodom, historycy niemieccy długo się wstydzili zacząć wyliczanie tego, co Niemcy uczynili własne-

² K. Schlegel, *Europa neu vermessen: Die Rückkehr des Ostens in den europäischen Horizont, Europas Gedächtnis. Das neue Europa zwischen nationaler Erinnerung und gemeinsamer Identität*, Bielefeld 2008, s. 147–167.

mu narodowi i dopiero *Historikerstreit* zapoczątkował otwarte dyskusje. Historyk nie powinien zadawać pytania o co należy pytać, a co należy zapomnieć? Wszystkie fakty są jednakowo ważne dla pamięci historycznej niezależnie od ich treści jakościowej.

Upolitycznienie pamięci o Holocauście

Zapewne trudno by było policzyć książki napisane na temat Holocaustu. Holocaust jest niewątpliwie najbardziej zbadanym tematem w dziejach II wojny światowej, więc niektórzy autorzy nie bez podstaw twierdzą, że historia wojny nie jest tylko historią Holocaustu. Książki, wspomnienia, badania naukowe, pomniki i mauzolea, *fiction* i filmy są finansowane przez państwo Izrael, prywatne fundusze z USA i z Izraela oraz przez wiele państw europejskich. Eksploatacja pamięci o Holocauście (wyrażona nawet w takiej postaci jak „pielgrzymki do miejsc Holocaustu” – wyjazdy obywateli Izraela do miejsc dawnych obozów zagłady) rodzi pytanie do jakiego stopnia tego typu działalność może być uważana za zjawisko pozytywne. W dyskursie na temat pamięci o Holocauście twierdzenie, że on nigdy nie może być zapomniany, jest związane z jeszcze mocniejszym elementem normatywnym, że o nim zawsze należy pamiętać przez ciągłe odnawianie pamięci historycznej, która jest przekształcana w pamięć upolitycznioną. W Izraelu upolitycznienie pamięci o Holocauście i uważanie go za jednostkę miary wszystkiego oraz absolutny monopol Holocaustu w codziennym życiu politycznym Izraela przeszkadza w realizacji wizji politycznych oraz w kształtowaniu kursu politycznego bez konfrontacji³.

W latach sześćdziesiątych XX w. wśród historyków z Niemiec Zachodnich dyskusję wywołało dzieło Ernsta Nolte, w którym kwestionuje on imperatyw wyjątkowości Holocaustu. Nolte pisał, że polityka nazistów była tylko powtórzeniem zbrodni dokonanych wcześniej przez Sowietów. Inny historyk niemiecki, Andreas Hillgruber, zgadzając się z tym, że los Żydów europejskich był okrutny pisał, że mordy dokonane przez Armię Czerwoną na Niemcach etnicznych w Europie Wschodniej były bardziej brutalne, na co Jürgen Habermas i inni autorzy odpowiedzieli, że Niemcy nie powinni relatywizować zbrodni, których oni dokonali na narodzie żydowskim⁴. Po II wojnie światowej prawie niemożliwe było prowadzenie badań na temat stosunków litewsko-żydowskich bez stereotypowych założeń i panujących uprzedzeń. Litwini uciekając w latach 1944–1945 z Litwy przed zbliżającymi się Sowietami wywieźli ukształtowane już poglądy i oceny polityczne. Na uchodźstwie diaspora Litwinów starała się pomniejszyć winy i odpowiedzialność Litwinów za Holocaust obarczając nią politykę eksterminacyjną prowadzoną przez Niemców.

Tymczasem autorzy żydowscy piszący o przebiegu Holocaustu na Litwie w czasie wojny, dążyli do udowodnienia nie tylko unikalności Holocaustu, ale i jego wyjątkowości na Litwie, ponieważ ofiarami Holocaustu padło 90% Żydów. Często narody Europy Wschodniej, wśród których byli kolaboranci nazistowscy, by-

³ A. Burg, *The Holocaust is over: we must rise from its ashes*, New York. 2008.

⁴ „*Historikerstreit*”. *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*, München 1987.

ły posądzane o obojętność wobec Żydów i o aktywny udział w Holocauście bez wyjątków, często bez uwzględnienia szczegółów i dramatycznego doświadczenia okupacji sowieckiej. W pewnym sensie autorzy żydowscy usiłowali zmonopolizować całą tragedię II wojny światowej. Tymczasem Litwini nie uświadamiali sobie swojej moralnej odpowiedzialności za Holocaust, dlatego też w świadomości historycznej Litwinów nie odbył się taki proces rozliczenia się z przeszłością, jaki miał miejsce w Niemczech (*Vergangenheitsbewältigung*). Z innej zaś strony, stopień odpowiedzialności był mniejszy, natomiast Litwini byli i czuli się narodem pokrzywdzonym, którego państwowość została zniszczona w wyniku paktu Ribbentrop–Mołotow oraz przez okupację sowiecką, natomiast nie miano żadnych iluzji co do jej odbudowania w okresie „zimnej wojny”. Pytanie „Który naród ucierpiał najbardziej?” nie było pytaniem wyłącznie retorycznym. Dla uchodźców Litwinów była to nie tylko postawa ideologiczna (lub obronna), ale narzędzie do sformułowania żądania politycznego – nieuznawania okupacji i aneksji z 1940 r. Problem pamięci o Holocauście w przestrzeni politycznej pojawił się po uzyskaniu przez Litwę niepodległości w 1991 r., gdy wynikł skandal z powodu rehabilitacji zbrodniarzy wojennych, którzy po wojnie walczyli w lasach przeciwko Sowietom. Po upływie dziesięcioleci ukazały się opracowania naukowe, zaś dzisiaj możemy twierdzić, że temat Holocaustu, tak jak i w innych krajach Europy, jest najbardziej zbadanym elementem II wojny światowej na terytorium Litwy.

W badaniach nad Holocaustem prowadzonych na Litwie zauważalne jest nie tyle uproszczenie kwestii Holocaustu, ile z jednej strony próby zapożyczenia koncepcji zachodnich, a z drugiej – próby prowadzenia rejestracji statystycznej: ile było ofiar, ilu katów, ile osób ratujących. Stwierdzenia, że na Litwie w Holocauście wzięli udział lub go popierali przedstawiciele wszystkich warstw społecznych są przeniesieniem na glebę litewską modelu zaproponowanego przez kontrowersyjnego historyka Daniela Goldhagena, który pisał o antysemityzmie chrześcijańskim, który doprowadził do Holocaustu. Dowódcy nazistowskich *Einsatzkommanden* nierzadko posiadali stopnie doktora prawa lub filozofii lub należeli do elit społecznych, zaś większość kolaborantów litewskich często składała się z przedstawicieli marginesu społecznego. Z drugiej zaś strony, zdarzali się wśród nich gimnazjaliści, byli wojskowi oraz przedstawiciele wyższych warstw społecznych. Antysemityzm w mniejszym lub większym stopniu przenikał do wszystkich warstw, lecz tylko z samych założeń antysemitycznych nie wynika ani imperatyw zabijania, ani usprawiedliwienia mordów na kobietach i dzieciach. Antysemityzm doprowadził do Holocaustu, lecz specyfika antysemityzmu w Niemczech i na Litwie zasadniczo się różniła⁵. Na wnioski sformułowane w wyniku badań prowadzonych nad Holocaustem wpływ miały również procesy polityczne takie jak wymogi dotyczące restytucji majątku pożydowskiego w Europie Wschodniej. Z innej zaś strony, badania nad Holocaustem i nad pamięcią o nim na Litwie, często są interpretowane jako zagrożenie dla ciągłości historii i pamięci historycznej Litwinów, a zbrodnie dokonane przez Litwinów czasami są usprawiedliwiane z powodu postawy obronnej.

⁵ L. Truska, V. Vareikis, *Holocausto prielaidos. Antisemitizmas Lietuvoje XIX a. antroji pusė – 1941 m. birželis. (Przesłanki Holocaustu. Antysemityzm na Litwie od II poł. XIX wieku do czerwca 1941 r.)*, Vilnius 2004, s. 21.

Pamięć historyczna a zapomnienie

Na Litwie po odzyskaniu niepodległości zaczęto publikować opracowania naukowe na temat wydarzeń, które miały miejsce podczas II wojny światowej oraz na temat powojennego ruchu partyzanckiego. Podczas dyskusji pojawiło się kontrowersyjne porównywanie dwóch okupacji i dwóch „zbrodni ludobójstwa” (sowieckich i nazistowskich). Nadal emocjonalnie zadaje się pytanie, czy należało prowadzić opór zbrojny przeciwko Sowietom w latach 1945–1952 i składać w ofierze najlepszych przedstawicieli narodu, w jakim stopniu partyzanci litewscy walczyli z sowieckimi strukturami represyjnymi i w jakim stopniu ich zbrodnie są zbrodnią skierowaną przeciwko cywilnym mieszkańcom. Społeczeństwo litewskie emocjonalnie zareagowało na wizytę prezydenta Litwy Algirdasa Brazauskasa w Izraelu w 1995 r. oraz przeprosiny w „imieniu Litwinów” za zbrodnie na narodzie żydowskim dokonane w latach wojny.

Wydarzenia, które miały miejsce w latach II wojny światowej i po wojnie społeczeństwo litewskie ocenia nie tyle z punktu widzenia historycznego, ile raczej z moralnego lub wartościującego. Ustalenie liczby komunistów narodowości żydowskiej w okresie międzywojennym na Litwie, oddziałów policji litewskiej będących w służbie niemieckiej lub liczby partyzantów w okresie powojennym, którzy walczyli w lasach, nie zmieni oceny, która jest już zakorzeniona w społeczeństwie i powstała w wyniku upolitycznienia pamięci historycznej. Jak oceniamy swoją przeszłość i jak chcemy, aby inni ją oceniali? Czy możemy porównać dwie okupacje i czy takie porównanie jest sprawiedliwe moralnie? Historyk powinien stawiać pytanie o istotę okupacji i jej skutki, nie podejmować się roli sędziego i nie wydawać upolitycznionych ocen na temat tego, która z dotychczasowych okupacji była lepsza. Ciągłe propagowanie kultury pamięci i historii, tworzenie symboli pamięci wojny, walka z pomnikami lub ich stawianie, filmy oraz dzieła historyków zabiegających o popularność, dzisiaj ożywiają i ocalają od zapomnienia te symbole i wydarzenia, które po tylu latach należałoby pozostawić w przeszłości. Nie można żyć tylko historią wojny, wiktyzacją, martyrologią oraz eksploatowaniem strachu i symboli wojny. Profesor Uniwersytetu Sztuk Stosowanych w Wiedniu Rudolf Burger zadaje uzasadnione pytanie: „Jakiemu chuliganowi, który w życiu nie przeczytał żadnej książki, przyszyłoby do głowy włożyć mundur młodego nazisty, gdyby mu nieustannie nie bębnilo o starych nazistach?”. Granica oddzielająca ostrzeżenie od agitacji jest bardzo cienka i ona już dawno została przekroczona. Ból jako prawdziwe uczucie po upływie pół wieku jest niemożliwy, jego symulowanie jest moralnym wykorzystywaniem zmarłych⁶.

Ocena historii II wojny światowej jako narzędzie walki politycznej

Litwini i inne narody bałtyckie mają bardziej bolesne doświadczenie historyczne ze Związkiem Sowieckim niż z Niemcami nazistowskimi. Polacy mieli wybór

⁶ R. Burger, *Die Irrtümer der Gedenkpoltik: Ein Plädoyer für das Vergessen*, „Europäische Rundschau” 2001, nr 2, s. 11.

między „szatanem” a „diabłem”, Litwinom było łatwiej – w 1941 r. Niemców witano jako wyzwolicieli od terroru sowieckiego. Pamięć z okresu Litwy sowieckiej dotyczą kolektywizacji, wojny partyzanckiej i wywózek była pamięcią tylko osobistą. Chociaż dla kilku pokoleń dokonano niby amputacji oficjalnej pamięci historycznej, jednak pamięć jednostkowa i zbiorowa zachowały szczegóły i wydarzenia z tamtych czasów. Po przeprowadzeniu badań na temat tego, jak narody bałtyckie i narody Rosji oceniają II wojnę światową oraz jej wyniki, chyba nie znaleźlibyśmy wielu jednakowych punktów widzenia. Posiadamy odmienne „historie”, oceny wynikające z odmiennego doświadczenia i odmiennej „polityki historycznej”. W Federacji Rosyjskiej są wydawane książki, w których tak samo, jak i w czasach sowieckich usiłuje się pokazać, że narody bałtyckie wspólnie z Rosjanami walczyły przeciwko faszyzmowi, a w wojsku sowieckim służyli żołnierze z republik bałtyckich, którzy nie tylko obronili przyszłość tych narodów, ale i uratowali „honor i sławę” i właśnie oni są bohaterami, nie zaś ci, których próbują wynieść do rangi bohaterów „nacionaliści” łotewscy, litewscy, czy estońscy. Walka o pamięć historyczną jest częścią wojny ideologicznej, w której walczy się o prawo do kontrolowanego nauczania historii w szkołach i do publikowania opracowań historycznych w Rosji oraz do kształtowania polityki pamięci. Dla przeważającej większości Rosjan zwycięstwo w II wojnie światowej jest nie tylko najważniejszym wydarzeniem historycznym XX w., lecz i najważniejszym wydarzeniem historycznym w Rosji. Większość mieszkańców Rosji historię II wojny światowej odbiera jako bohaterski, „wyzwoleńczy” pochód Armii Czerwonej, tymczasem fakty o zbrodniach wojennych dokonanych przez jej żołnierzy i masowe gwałty na kobietach (w tym Rosjankach – byłych jeńcach wojennych) na zdobytych terenach uważa się za dezinformację rozpowszechnianą przez wrogów. Dzisiejszemu społeczeństwu rosyjskiemu, które było długo kształtowane przez ideologię sowiecką, trudno jest przyznać się do jakichkolwiek ciemnych plam w historii II wojny światowej. Wojna kojarzy mu się z wyzwoleniem i zwycięstwem, w imię którego naród rosyjski złożył wielkie ofiary ludzkie i materialne. Tymczasem dla narodów bałtyckich – Litwinów, Łotyszy i Estończyków – taka wersja zakończenia II wojny światowej, a którą Kreml przez swoją politykę usiłuje narzucić jako wersję uniwersalną, jest zbyt uproszczona, zmitologizowana i nie do przyjęcia. Kreml od dawna w swojej propagandzie eksploatuje dzień 9 maja, zakończenie II wojny światowej w Rosji jest nazywane „Dniem Zwycięstwa”, podkreśla się zwycięstwo narodu rosyjskiego nad nazizmem i przemilcza się dramat, który przyniosła wojna narodom Europy Wschodniej wciągniętym w starcie reżimu nazistowskiego z reżimem sowieckim. W 2009 r. prezydent Rosji Dmitrij Miedwiediew tę datę nazwał „jubileuszem całej Europy, całej naszej planety”⁷, zaś wysoki rangą urzędnik Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rosji Michaił Demurin oświadczył, że atak przeciwko „naszemu zwycięstwu” jest atakiem przeciwko istocie patriotyzmu rosyjskiego⁸.

⁷ Выступление на III Всемирном Конгрессе российских соотечественников Президента России Дмитрия Медведева, „Балтийский Мир”, 2009, nr 6, s. 16.

⁸ М. Демурин, Прибалтика, что окрыляет, а что унижает, „Балтийский Мир” 2008, nr 1, s. 25.

Przed dziesięcioma laty, po zmianie prezydenta i kursu polityki w Rosji, wpływy tego państwa w krajach bałtyckich oraz w innych krajach „bliskiej zagranicy” zaczęto realizować na nową globalną skalę. Jeśli poziom geopolityczny zazwyczaj jest realizowany przez potęgę państw i wpływy, poziom geoeconomiczny – przez wpływy na struktury biznesowe i protegowanie biznesu związanego z Rosją, to poziom geokulturowy – źródło kształtujące naród polityczny – jest nową formą. Zaczęto go realizować przed kilkoma laty przez dążenie do łagodnego imperializmu kulturalnego, analogicznego do amerykańskiej ekspansji kulturalnej. Powstał nowy twór „chorytyka”, który oznacza obłężenie informacyjno-kulturalne. Geopolityka upolitycznia czynnik kulturowy i zjawiska, przekształcając je w elementy działań politycznych, w część *Realpolitik*, więc odnaleziono bardziej subtelny drogę – od twardej polityki do polityki kulturalnej, do rozpowszechniania geokultury przy pomocy mediów.

Zwrot w Rosji w walce przeciwko „falsyfikowaniu” historii

Za punkt przełomowy w ocenie wydarzeń historycznych można uważać rok 2000, gdy zróżnicowały się stanowiska państw bałtyckich i Rosji odnośnie interpretacji wydarzeń z lat 1939–1940 i w Rosji pojawiły się oświadczenia o tym, że nie było żadnej okupacji, zaś kraje bałtyckie dobrowolnie wybrały orientację na ZSRR, który stał się obrońcą przed agresywnymi dążeniami Niemiec nazistowskich. Takie oświadczenia można było interpretować jako reakcję na uchwalenie „Ustawy Republiki Litewskiej o odszkodowaniach za szkody wyrządzone w okresie okupacji sowieckiej”, nie zaś dążenie do dokonania rewizji działań i usprawiedliwienia Związku Sowieckiego. Jednak jak się okazało później, nastąpiły głębsze zmiany w kontekście geokulturowym. W 2000 r. w Rosji rozpoczął się powrót symboli sowieckich – postanowiono pozostawić starą melodię hymnu ZSRR do nowych słów. W 2002 r. zmieniono nazwę dnia niepodległości wprowadzonego przez Borysa Jelcyna i obchodzonego 12 czerwca. Stał się on dniem Rosji i w ten sposób symbolicznie podkreślono, że Rosja nie miała „od czego” się oddzielać i ogłaszać niepodległość. W 2003 r. wydano nowy nakaz zobowiązujący do wywieszania czerwonej flagi sowieckiej w Dniu Zwycięstwa oraz w inne dni świąt państwowych i tym sposobem dostosowano sowieckie symbole historyczne do potrzeb tradycji neoimperialnej. W 2005 r. oficjalnie ogłoszony został Dzień Jedności Narodowej, który się obchodzi 4 listopada (zastąpił on obchody rocznicy rewolucji październikowej), gdy Dymitr Pożarski w 1612 r. wypędził Dymitra Samozwańca oraz wojska polsko-litewskie z Moskwy. W 2005 r. prezydent Valdas Adamkus otrzymał zaproszenie prezydenta Rosji Władimira Putina do Moskwy na obchody 60. rocznicy zakończenia II wojny światowej. Jednocześnie Kreml rozpowszechnił oświadczenie, że Związek Sowiecki podpisał pakt Ribbentrop – Mołotow w celu zapewnienia bezpieczeństwa granic zachodnich, zaś sam pakt jest słabo związany z późniejszymi wydarzeniami w Europie Wschodniej. W 2007 r. w Rosji została założona fundacja „*Русский Мир*” („Rosyjski Świat”), której prezesem jest technolog polityczny Wiaczesław Nikonow. Jednym z celów tej fundacji jest popularyzacja języka ro-

syjskiego i kultury rosyjskiej za granicą. Ta organizacja mająca na celu ekspansję geokulturową dąży także do propagowania rosyjskiej wersji II wojny światowej i innych wydarzeń historycznych. W pismach wydawanych przez MSZ Rosji „*Русский век*” („Rosyjski Wiek”) i „*Балтийский Мир*” („Bałtycki Świat”) – pismo poświęcone rodakom mieszkającym w krajach bałtyckich i wydawane przy wsparciu Rosyjskiej Komisji Państwowej odpowiedzialnej za sprawy rodaków za granicą) poświęconych diasporze rosyjskiej, upowszechniana jest występująca w historiografii sowieckiej wizja „wyzwoleńczej” misji Armii Czerwonej. Tymczasem w prasie rosyjskiej nasilił się dyskurs na temat „dobrowolnego” wejścia państw bałtyckich w skład ZSRR w 1940 r. W maju 2009 r. został wydany dekret prezydenta Dymitra Miedwiediewa „O powołaniu komisji przy Prezydencie Federacji Rosyjskiej w celu przeciwdziałania próbom falsyfikacji historii na szkodę interesów Rosji”. Komisja miała za zadanie prowadzenie monitoringu, dokonywanie analizy ukazujących się w mediach informacji dotyczących oceny II wojny światowej, przy tym szczególną uwagę zwracała ona na kraje postsowieckie (w tym także na kraje bałtyckie). Ocena II wojny światowej w Rosji stała się podłożem do kształtowania tożsamości historycznej, która określa kierunek ustalający ciągłość historyczną między Związkiem Sowieckim a Rosją współczesną, kształtujący drogę rozwoju państwowości Rosji. Nawet rehabilitacja reżimu stalinowskiego w Rosji jest realizowana zarówno na poziomie państwowym jak i społecznym. Przed dwudziestoma laty większość przedstawicieli inteligencji w Rosji za rzecz oczywistą uważała tezę pisarza Aleksandra Sołżenicyna, że stalinizm i totalitarny system komunistyczny były tragedią nie tylko dla narodu rosyjskiego, lecz także dla wszystkich narodów Europy. W dzisiejszym dyskursie próbuje się przekonać, że zagłada milionów ludzi i niszczenie narodów było niczym w porównaniu ze wzrostem potęgi Rosji i odbudową imperium sowieckiego. Próbując zaszcześcić tę myśl oficjalna propaganda nie ukrywa, że patriotyczny liberalizm Aleksandra Sołżenicyna oraz innych myślicieli liberalnych i działalność polityków przyczyniły się do rozpadu Związku Sowieckiego i próby zastąpienia patriotyzmu rosyjskiego patriotyzmami obcymi o zachodnich wartościach.

Wojna o pamięć

Wojna o pamięć historyczną jest częścią składową wojny ideologicznej, w której się walczy o prawo do kontroli nauczania historii w szkołach oraz opracowań historycznych publikowanych w Rosji i w ten sposób kształtowania polityki pamięci. Zwycięstwo w II wojnie światowej dla absolutnej większości Rosjan jest nie tylko najważniejszym wydarzeniem historycznym XX wieku, lecz i najważniejszym wydarzeniem w historii Rosji. „Wojnę, zwycięstwo w wojnie, jej bohaterów wykorzystywali i wykorzystują wszyscy. Byłoby dziwne, gdyby było inaczej – kraj ma niewiele osiągnięć, przy tym osiągnięć niewątpliwych ważnych dla całego narodu – pisał publicysta rosyjski Piotr Wail. Nie wpływa na to nawet fala najnowszych filmów dokumentalnych: o układzie między Stalinem i Hitlerem, o strasznym chaosie panującym w pierwszych latach wojny, o okrutnych i bezsensownych masowych

ofiarach”⁹. Większość mieszkańców Rosji odbiera historię II wojny światowej jako heroiczny „wyzwoleńczy” marsz Armii Czerwonej. Tymczasem fakty o zbrodniach wojennych dokonanych przez żołnierzy Armii Czerwonej i masowych gwałtach na kobietach, o poszukiwaniu trofeów na zdobytych terytoriach są uważane za dezinformacje rozpowszechniane przez przeciwników. W końcu 2006 r. sekretariat Dumy Państwowej Federacji Rosyjskiej opracował zbiór dokumentów, w którym dowodzi się, że w latach II wojny światowej jednostki działające na Łotwie i w Estonii sformowane z miejscowych mieszkańców i należące do nazistowskich wojsk dokonały zbrodni wojennych. Nawet nie próbuje się zrozumieć, dlaczego narody, które w latach 1939–1941 doznały sowieckiego terroru i represji, powitały Niemców jako wyzwolicieli, dlaczego prawie wszystkie narody, których istnieniu zagrażały Niemcy lub bolszewicy – Finowie, Łotysze, Estończycy, Litwini, Ukraińcy, Białorusini, Słowacy, Rumuni – za największego wroga uznały bolszewicki Związek Sowiecki. Kreml nerwowo reaguje na żądanie narodów bałtyckich uznania faktu okupacji sowieckiej i tworzy własną wersję historii dla mieszkańców Rosji, rodaków w państwach bałtyckich oraz w przestrzeni międzynarodowej, a mianowicie, że „faszyści” bałtyccy i „nacjonalisci” ukraińscy podczas II wojny światowej walczyli po stronie Niemiec w składzie jednostek SS lub brali aktywny udział w zagładzie Żydów. Jakby znów powróciły czasy sowieckie, gdy w wydawnictwach nadzorowanych przez KGB wydawano książki o udzielaniu poparcia okupantom niemieckim przez „burżuazyjnych nazistów”.

Mimo, że są podobieństwa w retoryce, to jednak są istotne różnice. Propaganda ta jest rozpowszechniana w sposób o wiele bardziej subtelny i na kilku poziomach – od państwowego, gdy mówi się o „normach prawa europejskiego i narodowego oraz o ksenofobii w krajach bałtyckich”, aż do marginalnego, gdy używane są terminy zapożyczone z arsenału propagandy stalinowskiej czy goebbelsowskiej. W nowej koncepcji polityki zagranicznej Rosji twierdzi się, że Rosja powinna walczyć z objawami nazizmu, formami dyskryminacji, agresywnym nacjonalizmem i ksenofobią oraz próbą „napisania” historii na nowo. Historiografia sowiecka mająca swoje cele polityczne oraz ideologiczne ciągle trąbiła o proniemieckiej orientacji „burżuazyjnych rządów krajów bałtyckich”. Starano się udowodnić, że litewski reżim polityczny w okresie międzywojennym ideologicznie był bliski Niemcom nazistowskim. Przysłużyła się temu teza o reżimie faszystowskim na Litwie wysunięta przez I. Lemperta oraz poszukiwanie jego cech, więc oczywiste jest to, że „burżuazyjni nacjonalisci” w przeciwieństwie do tego, co stanowiło litewski interes „ludowy”, byli wrogo nastawieni wobec ZSRR. W sposób naturalny wpływają wydarzenia z czerwca 1940 r.: rabunek dokonywany przez żołnierzy sowieckich, przyjacielska pomoc sowietów i „rewolucja socjalistyczna” w krajach bałtyckich, rola „burżuazyjnych nacjonalistów” w latach okupacji hitlerowskiej podczas dokonywania mordów na „ludziach radzieckich” oraz ich sprzeciw wobec nowego ustroju tuż po wojnie. Schemat powstał po II wojnie światowej, lecz dzisiaj w Rosji powtarzane są podobne tezy, tylko używa się nowych eufemizmów – w miejsce wyrazu „ludowy” pojawia się wyraz „naród”, w miejsce „burżuazyjni nacjonalisci” – „państwo autorytarne”, zaś w miejsce „obywateli radzieckich” – zazwyczaj „Żydzi”. Upolitycznienie historii ma wyraz

⁹ П. Вайль, *Карта Родины*, Москва 2007, s. 403.

w używaniu takich terminów, jak „bałtyccy faszyci” a zamiast „Niemcy” często używa się wyrazu „naziści” lub „faszyści”, tymczasem w okresie wojny propagandyści sowieccy używali zwykłego i zrozumiałego terminu – po prostu „Niemcy”. Gdy z propagandowego dyskursu publicznego usunięto termin „Niemcy” wydaje się, że Związek Sowiecki walczył z „hitlerowcami” i „faszystami”, którym pomogli „bänderowcy” ukraińscy i „faszyści bałtyccy”. Politykom rosyjskim szczególnie się nie podoba porównanie dwóch totalitarnych reżimów – stalinowskiego i Niemiec nazistowskich, które utrwaliło się w historiografii. Badania nad zbrodniami komunistycznymi w Związku Sowieckim, doszukiwanie się podobieństw reżimów totalitarnych oraz negatywna ocena paktu Ribbentrop–Mołotow, który wpłynął na podział Europy Wschodniej, to są działania i oceny niezgodne z poglądami kształtowanymi przez politechnologów finansowanych przez Kreml. W prasie i telewizji rosyjskiej tego rodzaju propaganda historyczna jest realizowana na poziomie oddziaływania psychologicznego, jednak tendencja pozostaje ta sama: mieszkańcy państw bałtyckich podczas wojny popierali Niemców, zaś potem te niewdzięczne narody zostały „wyzwolone” przez Armię Czerwoną (podkreśla się, że w operacji wyzwolenia brały udział sowieckie dywizje: litewska, estońska oraz łotewska), tymczasem prozachodnie i *etnokratyczne*¹⁰ elity polityczne tych państw usiłują na nowo napisać historię. Wśród historyków litewskich pojawiają się tacy, którzy powtarzają stwierdzenia, że w 1940 r. czołgi rosyjskie w Kownie zostały przyjaźnie powitane przez tłumy ludzi, inteligencja cieszyła się z upadku autorytarnego reżimu Smetony, zaś członkowie marionetkowego Sejmu Ludowego głosowali za wejściem w skład Związku Sowieckiego. Aparat propagandowy Kremla akurat tego potrzebował. Tak powstawał mit o tym, że chociaż w 1940 r. rewolucji w krajach bałtyckich być może i nie było (już powstała wersja, że jakoby te reżimy autorytarne upadły pod naciskiem sił lewicy po tym, gdy Związek Sowiecki udzielił jej swojego poparcia), ale jednostki Armii Czerwonej zostały przyjaźnie powitane przez miejscowych mieszkańców. Jeden reżim (Smetony czy Ulmanisa) został zastąpiony przez inny. Poza tym istniało zagrożenie ze strony zła absolutnego – Niemiec nazistowskich i kroki poczynione przez Związek Sowiecki zapobiegły agresji ze strony Niemiec, a dzięki zwycięstwu uratowały te narody przed zagładą. Taka wersja sowiecka została opublikowana w książce autorstwa Ludmiły Worobjewej poświęconej historii Łotwy, a wydanej przez Fundację finansowaną przez Kreml¹¹.

„*Russkij Mir*” a kwestia „rodaków”

Neologizm „*Russkij Mir*” został wprowadzony stosunkowo niedawno i jeszcze się nie utrwalił, zaś fundacja pod taką nazwą nie ogranicza się jedynie do popularyzacji języka rosyjskiego w krajach postsowieckich. Niektórzy politolodzy i politechnolodzy twierdzą, że „*Russkij Mir*” pod względem swojej treści – to świat wirtualny,

¹⁰ Określenie „*etnokratyczne elity*” funkcjonuje w dyskursie rosyjskim.

¹¹ Л. Воробьева, *История Латвии от Российской империи к СССР*, Книга 1, Москва 2009.

mający pewne korelacje ze światem politycznym. Zdaniem autora doktryny „*Russkij Mir*” Piotra Szczedrowickiego, pod względem swojej formy jest ona „sieciową strukturą większych i mniejszych wspólnot mówiących i myślących w języku rosyjskim”, zaś zdaniem Wiaczesława Nikonowa – prezesa fundacji „*Russkij Fond*” – fundacja ta skupiająca specjalistów najwyższej klasy powinna stać się centrum tej organizacji sieciowej. Niektórzy politolodzy „*Russkij Mir*” rozumieją szerzej: albo nowe imperium, albo zanik i śmierć Rosyjskiego Świata. Wybór jest tylko taki. Po co trzeba tworzyć nowe imperium? Po to, by stworzyć nową rzeczywistość, ponieważ dla Rosjan nie ma miejsca we współczesnej przestrzeni. W dzisiejszym świecie jesteśmy skazani. Naszym celem jest stworzenie nowego modelu dla całej ludzkości. Ratując siebie – piszą – uratujemy wszystkich pozostałych¹². Następnie eksploatuje się idee mesjanistyczne z domieszką poglądów radykalnego geopolityka Kremla Aleksandra Dugina i politechnologa Modesta Kolerowa. Mało kogo zaskakuje agresywny i drażniący ton Kremla, gdy zaczyna się rozmowę na temat polityki wewnętrznej i zagranicznej sąsiednich państw. Być może tylko z państwami Azji Środkowej, z którymi reżim w Moskwie znajduje wiele cech wspólnych, układają się mniej lub bardziej przyjazne stosunki. Chociaż sytuacja mniejszości rosyjskiej w Uzbekistanie jest nieporównywalnie gorsza do sytuacji tej mniejszości w państwach bałtyckich, na które ciągle się wywiera presję z powodu tak zwanych „naruszeń praw człowieka”.

Wciąż rosnące ceny na ropę naftową i gaz oraz wzmocnienie struktury władzy stworzyło możliwości finansowania przez Kreml różnorodnych programów z dziedziny zachowania tożsamości przez rodaków: zakładania kanałów telewizyjnych i radiowych, wydawania pism propagandowych oraz ekspansji kulturowej w przestrzeni wirtualnej sąsiednich państw. W przestrzeni propagandowej Rosji ciągle rozpowszechnia się tezę o „dyskryminacji” rodaków, o wypychaniu osób rosyjskojęzycznych z życia politycznego i publicznego w krajach bałtyckich, o „presji” w dziedzinie oświaty itp. Taka propaganda przede wszystkim jest przeznaczona na rynek wewnętrzny. Mieszkańcom Rosji podaje się odnowione mity historyczne, wizerunek wroga, który staje się pretekstem do pobudzania nastrojów ksenofobicznych. Przez uprawianie polityki o takim charakterze dąży się do tego, aby wykonawcami polityki Rosji w państwach bałtyckich stali się rodacy, którzy nie są obywatelami Rosji. Ten eufemizm określa w sensie geopolitycznym pojęcie tak zwanej „piątej kolumny”, inaczej mówiąc manipuluje się ludźmi, którzy są podatni na wpływy ideologii szowinistycznej i nie chcą wiedzieć o tym, że otaczające ich narody mają inne doświadczenie historyczne. Na poziomie geopolitycznym „*Russkij Mir*” jest odbierany jako piąta kolumna i zapewne nie może być odbierany inaczej. Andrej Zarenkow – przewodniczący Światowej Rady Koordynacyjnej Rodaków Rosyjskich twierdzi, że „rodacy są naturalną częścią rozwoju podstaw rosyjskości – jako części cywilizacji. Wykorzystując rosyjskie produkty intelektualne (muzykę, literaturę, telewizję) zapoznajemy z nią swoich sąsiadów, możemy stać się realizatorami rozwoju przemysłowego, gospodarczego Rosji na przestrzeni zamieszkałej

¹² Ю. Громько, М. Калашников, *Лёгкое бремя империи. Зачем оно нужно России и миру?*, „Балтийский Мир” 2007, nr 4.

przez nas”¹³. Jego zdaniem „*Russkij Mir*” powinien podkreślać obchody 65. rocznicy Zwycięstwa, poparcie dla szkół rosyjskich, budowę gazociągu „Nord Stream” (!), otwieranie rosyjskich ośrodków, budowę cerkwi prawosławnych w granicach „Rosyjskiego Świata”¹⁴.

Ostatnio aktywnie dąży się do nadania językowi rosyjskiemu statusu języka państwowego. O tym mówią nie tylko politycy marginalni, lecz także Aleksandr Czepurin – dyrektor departamentu ds. współpracy z rodakami żyjącymi za granicą przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych Federacji Rosyjskiej. W rezolucji uchwalonej podczas IV Konferencji Rodaków z Krajów Bałtyckich, która odbyła się w Wilnie w listopadzie 2008 r. podkreślano konieczność nadania językowi rosyjskiemu statusu języka oficjalnego i przeciwstawienia się procesom akulturacji i asymilacji, a także próbom „napisania historii od nowa”. Moskwa nie jest zainteresowana procesem integracji rosyjskojęzycznej mniejszości w krajach bałtyckich, które należą do tak zwanego „Świata Rosyjskiego”, a zwłaszcza w procesach akulturacji. Rzeczą naturalną jest to, że integracja jest ważnym konsensusem społecznym w rozumieniu głównych wydarzeń przeszłości, kształtowaniu wspólnej mitologii historycznej, która motywuje politykę państwową i tworzy formy rytualne jednoczące państwo. Różnica w ocenie historycznej tworzy podział, który hamuje proces integracji na Łotwie czy w Estonii. Na Litwie w zasadzie takie problemy nie istnieją, lecz tutaj usiłuje się manipulować sprawami obrony praw mniejszości narodowej. Dość istotne znaczenie odgrywa w tym wsparcie finansowe ze strony Moskwy dla różnorodnych organizacji „broniących” rodaków: granty, finansowanie podróży do Moskwy czy Sankt Petersburga. Jesienią 2010 r. na seminarium zatytułowanym „II wojna światowa po upływie 65 lat: pamięć historyczna i walka polityczna”, które odbyło się na Uniwersytecie im. Immanuela Kanta w Kaliningradzie, docent Aleksandr Zołow przedstawił tezę rozpowszechnioną w oficjalnej historiografii rosyjskiej, że Litwa (jak również i inne państwa bałtyckie) była wrogo nastawiona wobec Związku Sowieckiego, była zorientowana proniemiecko, zaś sytuacja geopolityczna spowodowała, że Związek Sowiecki nie miał innego wyjścia i był zmuszony wprowadzić swoje wojska, m.in. po uzyskaniu pozwolenia od rządu Litwy.

Denis Tarasenko – zastępca redaktora tygodnika „*Литовский курьер*” („Kurier Litewski”) wydawanego na Litwie – przytoczył dziwny argument: „nikt nie strzelał” i powątpiewał w to, że w ogóle w 1940 r. dokonano okupacji Litwy, bo nie było żadnych działań wojennych między ZSRR a Republiką Litewską. A jednak, gdy Hitler zajmował Austrię czy Czechosłowację, również „nikt nie strzelał”. Ogólnie rzecz biorąc przedstawiciele Rosji, uznając pakt Ribbentrop–Mołotow i istnienie tajnego protokołu, agresję ZSRR na Polskę w 1939 r., wojnę zimową z Finlandią i okupację państw bałtyckich próbują tłumaczyć skomplikowaną sytuacją geopolityczną oraz uzasadniać upadkiem systemu wersalskiego. Mówi się, że takie były czasy. Czasy są takie, jakie sami tworzymy.

¹³ *Сотрудничество по зову сердца*, „Балтийский Мир” 2009, nr 5, s. 20.

¹⁴ А. Заренков, *Задачи публичной миссии Русского Мира*, „Балтийский Мир” 2009, nr 5, s. 72.

Summary

Politization of history: politics and memory

Observation of the growing discussion on the history and memory of the Second World War leads to an assumption that it is not aimed at finding the objective criteria of historical assessment but rather at achieving certain political gain. The ongoing cultivation of the Second World War memory stimulates these ideologized discussions. Over the last decade Russian historians and politicians have been still engaged in mythologization of the Red Armies “liberating mission” in the Baltic States in spite of the war crimes committed there by the soviet soldiers. The propaganda of Kremlin continues to use the 9th of May (The Victory Day) to stress the Russian triumph over fascism and silence the geopolitical consequences of the Communist-Nazi struggle for Eastern European nations. Evaluation of the Second World War events is differentiated and depends on experiences of particular nations and “politics of memory” carried out by governments. Over the recent decades intensive “history manufacturing” on the government level has led to the establishment of the “politics of memory” – instrumental utilization of collective memory has been aimed at promoting a mystified description of the past by means of inculcating societies with “indisputable truths”. Thus produced new “collective memory” stands in contradiction to the unique and controversial character of historical events. Artificial and ideologized narratives are what deprives them of any historicity.

Рэзюме

Палітызацыя гісторыі: палітыка і памяць

Назіранне за дыскусіяй, якая разгарнулася вакол гісторыі Другой усясветнай вайны і памяці пра яе, прыводзіць да меркавання, што яе мэтай не з’яўляецца пошук аб’ектыўных крытэрыяў ацэнкі падзеяў, але рэалізацыя канкрэтных палітычных інтарэсаў. Нястомнае культываванне памяці пра Другую усясветную вайну падтрымлівае гэтыя ідэалагізаваныя дыскусіі. У мінулае дзесяцігоддзе расейскія гісторыкі і палітыкі надалей ангажаваліся ў міфалагізацыю “вызваленчай місіі” Чырвонай Арміі ў балтыйскіх краінах, хоць гэты погляд знаходзіцца ў супярэчнасці са сведчаннямі пра ваенныя злачынствы, учыненыя там савецкімі салдатамі. Крамлёўская прапаганда надалей выкарыстоўвае 9 траўня (Дзень Перамогі), падкрэсліваючы трыумф расейцаў над фашызмам, і замоўчвае наступствы, якія для народаў Усходняй Еўропы прынесла сутыкненне камунізму з нацызмам. Ацэнкі падзеяў Другой усясветнай вайны даюцца розныя, у залежнасці ад дасведчання паасобных народаў і “гістарычнай палітыкі” дзяржаў. У апошнія дзесяцігоддзі інтэнсіўнае “канструяванне гісторыі” на дзяржаўным узроўні прывяло да кшталтавання “палітыкі памяці” – праз інструментальнае выкарыстанне калектыўнай памяці спрабуюць прадставіць міфалагізаваную версію мінулага, навязаць грамад-

ствам “неаспрэчную праўду”. Сфармаваная такім спосабам “калектыўная памяць” знаходзіцца ў спрэчнасці з непаўторным і супярэчлівым характарам гістарычных падзеяў. Штучна створаныя, ідэалагізаваныя міфы пазбаўляюць яе каштоўнай гістарычнасці.

Santrauka

Istorijos politizavimas: politika ir atmintis

Lietuvių tautos istorinių santykių su Sovietų Sąjunga patyrimas ir vertinimas yra skausmingesnis negu su nacistine Vokietija. Patyrinėję, kaip Baltijos šalių ir Rusijos gyventojai vertina Antrąjį pasaulinį karą ir jo rezultatus, vargu ar rastume daug bendrų požiūrio taškų. Istorijos įvykių vertinimų lūžio tašku galima laikyti 2000 metus, kuomet kategoriškai išsiskyrė Baltijos šalių ir Rusijos pozicijos interpretuojant 1939–1940 metų įvykius ir pasigirdo pareiškimai apie tai, kad okupacijos nebuvo, o Baltijos šalys pačios savanoriškai pasirinko orientaciją į SSSR, kuri tapo gynėja nuo agresyvių nacistinės Vokietijos siekių. Turime skirtingas vertinimo „istorijas“, išplaukiančias iš skirtingos patirties ir skirtingos „istorinės politikos“. Kaip ir Sovietų Sąjungoje, tik dabar jau Rusijoje, leidžiamuose leidiniuose siekiama parodyti, kad Baltijos tautos kartu su rusais kovojo prieš fašizmą, o sovietinėje kariuomenėje tarnavę Baltijos respublikų kariai ne tik apgynė šių tautų ateitį, bet ir išgelbėjo tų tautų „garbę ir orumą“ ir būtent, jie yra didvyriai, o ne tie, kuriuos bando iškelti latvių, lietuvių ir estų „nacionalistai“ ir Baltijos šalių „etnokratiniai“ politikai.

Karas dėl istorinės atminties yra ideologinio karo, kuriame kovojama dėl teisės kontroliuoti istorijos mokymą mokyklose ir istorinių leidinių publikavimą Rusijoje ir taip formuoti atminties politiką, sudėtinė dalis.

Į Baltijos šalių reikalavimus pripažinti sovietinę okupaciją Kremlius reaguoja formuodamas istorinę versiją savo šalies gyventojų, tėvynainių Baltijos šalyse tarpe bei tarptautinėje erdvėje, jog Baltijos „fašistai“ ir ukrainiečių „nacionalistai“ karo metu kariavo vokiečių pusėje SS junginiuose arba aktyviai dalyvavo Holokauste. Tarsi vėl būtų sugrįžę sovietiniai laikai, kai KGB kontroliuojamose leidyklose buvo štampuojamos knygos apie „buržuazinių nacionalistų“ paramą vokiečių okupantams. Nepaisant retorikos panašumų yra esminių skirtumų. Ši propaganda skleidžiama gerokai subtiliau ir keliais lygmenimis – nuo valstybinio, kai užsimenama apie „europinės ir tarptautinės teisės normas ir ksenofobiją Baltijos šalyse“, iki marginalinio, kai naudojamos terminais, paimtais iš stalininės ar gebelsinės propagandos arsenalo. Naujojoje Rusijos užsienio politikos koncepcijoje teigiama, kad Rusija turi kovoti su fašizmo pasireiškimu, diskriminacijos formomis, agresyviu nacionalizmu ir ksenofobija bei bandymu „perrašyti“ istoriją.

„Istorijos politikos“ ir „kolektyvinės atminties“ mitologemų kūrimas prieštaraus unikaliems ir kontroversiniams istoriniams įvykiams ir faktams ir kuria ideologinius mitus, pakeičiančius istoristinį požiūrį.

ALGIS KASPERAVIČIUS

Uniwersytet Wileński

**POLSKO-LITEWSKA DWUSTRONNA KOMISJA EKSPERTÓW
DO SPRAW DOSKONALENIA TREŚCI
SZKOLNYCH PODRĘCZNIKÓW HISTORII I GEOGRAFII:
DZIAŁALNOŚĆ I DOROBEK**

Dwustronne komisje do oceny wydarzeń historycznych, jak również do rozpatrywania problemów nauczania historii w szkołach są tworzone w zasadzie wtedy, gdy państwa w przeszłości łączyły bliskie więzi polityczne i kulturalne, miały one poważne konflikty albo nawet wojny. W takich okolicznościach oceny przeszłości są nieuchronnie odmienne, lecz ze względu na konieczność konstruktywnego i przyjaznego współżycia narodów nauczanie historii, zwłaszcza podręczniki szkolne, powinny wspomagać w pokonywaniu zastarzałej wrogości i istniejących mitów dziejowych, jak również błędnych stereotypów. Tak na przykład dwustronna komisja litewsko-łotewska nie miałaby sensu istnienia, ponieważ ocena wzajemnych stosunków praktycznie nie budzi żadnych zastrzeżeń. Polska w dziedzinie pracy dwustronnych komisji ma wielkie doświadczenie. Prawie natychmiast po ratyfikacji traktatu o nawiązaniu stosunków dyplomatycznych między Polską i Republiką Federalną Niemiec, w 1972 r. została powołana pierwsza dwustronna komisja. Naturalnie, iż historycy, Polacy i Niemcy, mieli o czym dyskutować i co uzgadniać.

Polska uznała niepodległość Republiki Litewskiej w sierpniu 1991 r., zostały nawiązane oficjalne kontakty również w dziedzinie oświaty. 21 lutego 1992 r. w Wilnie minister kultury i oświaty Litwy Darius Kuolys z ministrem edukacji narodowej Rzeczypospolitej Polskiej Andrzejem Stelmachowskim podpisali Protokół o utworzeniu dwustronnej komisji do rozpatrywania problemów nauczania historii. W artykule drugim Protokołu zostały sformułowane najważniejsze zadania Komisji, która powinna:

1. Wymieniać informacje o nauczaniu historii w szkołach Polski i Litwy, zapoznać się obopólnie z podręcznikami dla szkół,
2. Omawiać treść podręczników, udzielać zaleceń autorom podręczników i wydawnictwom,
3. Rozpatrywać problemy nauczania historii w polskojęzycznych szkołach Litwy oraz litewskojęzycznych szkołach Polski: formułować propozycje i zalecenia,
4. Doradzać w sprawach doskonalenia zaopatrzenia szkół w podręczniki.

W artykule trzecim ustalono, że „Każdą ze stron w Komisji reprezentuje jednokowowa liczba osób. Jedna i druga strona wyznacza własnego przewodniczącego, sekretarza i trzech członków”. Wyznaczanie historyków do pracy w Dwustronnej Komisji dla Polski nie stwarzało problemu. W latach Litwy Radzieckiej wielu historyków polskich prowadziło badania dziejów Litwy, niektórzy mieli możliwość pracowania w archiwach i bibliotekach naukowych Wilna. Przewodniczącym Komisji ze strony polskiej został Henryk Wisner, już wówczas znany historykom litewskim, między innymi dobrze mówiący po litewsku. Jeden z ekspertów Komisji – Grzegorz Błaszczyk, pracownik naukowy Uniwersytetu Poznańskiego, przygotowujący się do obrony pracy habilitacyjnej, rozumiał i czytał po litewsku. Drugi ekspert – dr Andrzej Leszek Szczepniak, pracownik Instytutu Badań Edukacyjnych Ministerstwa Edukacji Narodowej (MEN), wytrawny dydaktyk, autor wielu podręczników historii dla szkół i monografii. W 1989 r. Szczepniak wydał trzy tomy źródeł w sprawie Katynia z wprowadzeniem autorskim, jak również niewielką monografię „Wojna polsko-bolszewicka 1918–1920”. Sekretarzem Komisji została mianowana magister historii, pracownik naukowy Instytutu Badań Edukacyjnych MEN Danuta Wiśniewska.

O wiele trudniejsze zadanie miał minister Dariusz Kuolys, jeśli chodzi o mianowanie przewodniczącego Komisji ze strony litewskiej. Należało znaleźć człowieka dobrze mówiącego po polsku, komunikatywnego, stanowczego i jednocześnie takownego, obeznanego z polską historiografią Litwy. Takim człowiekiem był Juozas Tumelis – kierownik Działu Starodruków i Cymeliów Litewskiej Biblioteki Narodowej im. M. Mažvydasa. W latach radzieckich w związku z obcowaniem z dysydentami nie pozwolono mu obronić pracy naukowej. Aktywny działacz „Sąjūdisu”, przez pewien czas jego prezes, Tumelis uczestniczył już w konferencjach w Polsce, Stanach Zjednoczonych, nawet w Watykanie miał nawiązane kontakty z historykami polskimi.

Juozas Tumelis musiał wybrać ekspertów Komisji bez przesadnych wymagań: doc. dra Adomasa Butrimasa, starszego wykładowcę Uniwersytetu Wileńskiego dra Antanasa Kulakauskasa oraz doc. dr tegoż uniwersytetu Algisa Kasperavičiusa, autora niniejszego artykułu. Kulakauskas badał stosunki polsko-litewskie w XIX wieku, Butrimas opracował jeden z nowszych podręczników historii Litwy, a Kasperavičius wydał pierwszy postradziecki podręcznik historii najnowszej, który został przetłumaczony na język polski i rosyjski dla szkół odpowiednich narodowości na Litwie.

Z Tumelisem zapoznałem się latem 1991 r. w związku z międzynarodową konferencją „Między Wschodem i Zachodem” w Lublinie (18–21 czerwca). Jako przewodniczący delegacji litewskiej zaproponował mi wzięcie udziału w konferencji razem ze znanymi uczonymi litewskimi: geografem Č. Kudabą, historykiem Zigmąsem Kiaupą oraz kierownikiem wydziału nauk społecznych w Ministerstwie Kultury i Oświaty G. Duoblysem, który później został sekretarzem litewskiej części Komisji.

Na konferencji, która obradowała w pałacu Lubelskiego Towarzystwa Naukowego, miłą niespodzianką dla mnie był życzliwy stosunek historyków polskich do Litwinów. W rozmowie na przyjęciu u prezydenta miasta profesor Ryszard Kiersnowski wspominał z humorem, jak uczył się języka litewskiego w wileńskim gimnazjum Zygmunta Augusta. Kiedy w czasie obrad po swoim wystąpieniu w dyskusji przeprosiłem za słabą polszczyznę, przewodniczący profesor Andrzej Ajnenkiel do-

brotnie powiedział, że wszyscy mnie zrozumieli, a dyskusja historyków nie jest konkursem recytatorskim. Później, w latach 1998 i 2000 na zaproszenie prof. Ajnenkiela – kierownika Zespołu Dziejów Politycznych XX wieku Instytutu Historii PAN uczestniczyłem w konferencjach międzynarodowych w Warszawie, wygłaszałem referaty, które były publikowane w materiałach konferencji. Na konferencji lubelskiej w 1992 r. w rozmowie polski nauczyciel historii, człowiek już w podeszłym wieku, przypomniał bolesne wydarzenie z okresu drugiej wojny światowej i oświadczył, że chociaż stosunki polsko-litewskie wtedy były bardzo nieprzyjazne, ale Litwini w odróżnieniu od sąsiadów z Wołynia i Galicji Wschodniej nie mordowali masowo Polaków.

Minęło już wiele lat od konferencji w Lublinie, ale w nawiązaniu do dorobku Dwustronnej Komisji, jak również obecnych stosunków polsko-litewskich, należy, moim zdaniem, przedstawić oceny historyków polskich z Instytutu Pamięci Narodowej (IPN). W opracowanej przez nich historii Polski, gdzie szczególnie dużo miejsca poświęcono okresowi drugiej wojny światowej, nie znajdziemy określenia „okupacja litewska Wileńszczyzny”, natomiast takie oto zdanie: „Część województwa wileńskiego z Wilnem władze sowieckie przekazały Litwie, jednak latem następnego roku ZSRS zajął całe to państwo”¹. Stosunki polsko-litewskie w latach wojny i okupacji niemieckiej scharakteryzowane są następująco: „Po przekazaniu Litwie przez ZSRS części Wileńszczyzny w październiku 1939 r. rozpoczęto tam lituanizację nazw miejscowości, ulic, a także nazwisk. Zlikwidowano polskie stowarzyszenia i Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Szykanowano duchowieństwo i działaczy społecznych. W lipcu 1940 r. [ściślej od 15 czerwca 1940 r.] Wileńszczyzna znalazła się pod okupacją sowiecką, a rok później – niemiecką. Polacy i Litwini ze względu na niemożliwy do rozwiązania konflikt o przynależność państwową Wileńszczyzny okazywali sobie wzajemną niechęć. Podsycali ją Niemcy, którzy stworzyli oddziały policji litewskiej, uczestniczące w zwalczaniu polskiej konspiracji niepodległościowej. **W sporadycznych wypadkach prowadziło to do ataków przemocy** [wyróżnienie moje – A.K.], których ofiarą padali przede wszystkim polscy cywile”². I tylko tyle.

Co się dotyczy rzeczywistych wielkich mordów, czy nawet ludobójstwa, w książce o tym cały paragraf na 2,5 stronach: „Stosunki polsko-ukraińskie. Masowe zbrodnie na Polakach na Wołyniu i w województwach południowo-wschodnich RP” ze wstrząsającą fotografią ofiar jednego z wielu mordów UPA i dwoma zeznaniami ocalałych³. Oceny historyków z IPN są zbieżne z zaleceniami uzgodnionymi przez Dwustronną Komisję Polsko-Litewską. Żal, iż z tymi zaleceniami pozostaje w sprzeczności ogólna ocena niewątpliwie fachowego historyka, autora trójjęzycznej publikacji, opracowanej na zamówienie Ministerstwa Spraw Zagranicznych i przez nie aprobowanej⁴.

¹ A. Dziurok, M. Gałęzowski, L. Kamiński, F. Musiał, *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918–1989*, Warszawa 2010, s. 115.

² *Ibidem*, s. 180.

³ *Ibidem*, s. 178–180.

⁴ Panerai – „żmonię skerdynię” vieta [ten sam tytuł po polsku i po angielsku], Warszawa 2011.

Komisja litewska została oficjalnie utworzona rozporządzeniem ministra Dariusza Kuolysa z dnia 17 kwietnia 1992 r. Pierwsze posiedzenie Dwustronnej Komisji odbyło się w Wilnie, dokąd przybyła polska delegacja w dniach 1–2 lipca 1992 r. Było to w zasadzie wstępne spotkanie w celu wzajemnego zapoznawania się i omówienia przyszłych kierunków pracy. Nastąpiła wymiana informacji o nauczaniu historii w szkołach Polski i Litwy. Postanowiono wzajemnie recenzować szkolne podręczniki historii, oceniać je pod względem naświetlania stosunków między Polską a Litwą w szerokim pojęciu tej kwestii.

Druga narada ekspertów Dwustronnej Komisji odbyła się w Warszawie 14–18 grudnia 1992 r. w gmachu MEN. Wzięli w niej udział wszyscy członkowie obu stron. W trakcie posiedzeń wymieniano informację dotyczącą współczesnych problemów oświaty w obu państwach, szczególnie mniejszości narodowych – Litwinów w Polsce i Polaków na Litwie. W toku dyskusji praktycznie nie powstało kontrowersji, a sytuacja w zakresie oświaty Polaków na Litwie została uznana za dobrą.

Najwięcej czasu zajęło przedstawianie opinii na temat podręczników oraz dyskusje z powodu niektórych recenzji. Grzegorz Błaszczyk przedstawił obszerną i bardzo krytyczną opinię na temat książki V. Daugirdaitė-Sruogienė „Historia Litwy”. Z wieloma zarzutami musieliśmy się zgadzać. Naświetlenie stosunków polsko-litewskich w pracy wydanej początkowo na uchodźstwie (w Stanach Zjednoczonych), odzwierciedlało nastroje Litwinów w latach międzywojennych, kiedy Litwa Niepodległa miała z Polską spór w sprawie Wilna. Dyskusję nad opinią Błaszczyka zakończył sekretarz strony litewskiej, jednocześnie pracownik Ministerstwa Kultury i Oświaty Litwy, informacją, że książka V. Daugirdaitė-Sruogienė nie będzie powtórnie wydana i w miarę drukowania nowych podręczników zostanie stopniowo wycofana. Andrzej Leszek Szczęśniak zaprezentował recenzję mojego podręcznika „Historia najnowsza”, przetłumaczonego na język polski dla szkół polskich na Litwie. Recenzent przeczytał uważnie tekst i konkluzja recenzji brzmiała jako pochwała dla autora: „Treści polskie przedstawione w podręczniku są prawidłowe, w odpowiednich proporcjach do roli, jaką odgrywała Polska na arenie międzynarodowej. Nieliczne szczegółowe postulaty potwierdzają pozytywną opinię. Autorowi należą się podziękowania za rzeczowe, obiektywne i z sympatią przedstawione dzieje Polski”⁵.

W moim, i nie tylko moim, przekonaniu pierwsza polska opinia na temat podręcznika litewskiego, opinia właśnie Szczęśniaka, przyczyniła się do stworzenia przyjacielskiej atmosfery współpracy między polską i litewską stroną Komisji. Co prawda, w recenzji podręcznika „Historia 1918–1939” autorstwa tegoż Szczęśniaka strona litewska wskazała na niektóre błędy podejrzanie tendencyjne. Na przykład twierdzenie, że w latach 1918–1919 kierownictwo Litwy Niepodległej uważało, iż wszyscy mieszkańcy terytorium byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego niezależnie od języka i pochodzenia są Litwinami⁶.

⁵ A. L. Szczęśniak, Recenzja treści polskich w podręczniku litewskim „Historia najnowsza” opracowanym przez A. Kasperavičiusa. Wersja polska, Kowno 1991, s. 1 (Rękopis w posiadaniu autora artykułu).

⁶ A. L. Szczęśniak, *Historia 1918–1939*, Warszawa 1992, s. 105.

Recenzenci litewscy znajdowali tendencyjne i błędne twierdzenia w podręcznikach Szczecińskiego również później, na następnych spotkaniach Dwustronnej Komisji. Recenzenci, zresztą, mieli krytyczne uwagi prawie do wszystkich autorów podręczników, zarówno polskich jak i litewskich. Nie tyle z powodu tendencyjności, ile w związku z występującymi czasami błędami rzeczowymi. W końcowym protokole narady warszawskiej zanotowano, że „posiedzenia przebiegały w atmosferze rzeczowych dyskusji i wzajemnego zrozumienia, przedstawiane propozycje mają konstruktywny charakter”. Zaproponowano nie ograniczać się tylko do analizy podręczników, ale opracować i przedstawić do przedyskutowania na następnych posiedzeniach referaty na tematy wydarzeń i procesów łączących Polskę z Litwą, więzi politycznych i kulturalnych między obydwojema narodami.

Trzecie spotkanie Dwustronnej Komisji odbyło się w Wilnie w dniach 25–30 września 1993 r. w gmachu Ministerstwa Kultury i Oświaty Litwy. W taki sposób ustalili się porządek, w jakim miały się odbywać spotkania ekspertów: 1–2 razy do roku kolejno w Polsce i Litwie. Na naradzie w Wilnie najpierw były prezentowane i omawiane recenzje. Bardzo obszerną opinię znów przedstawił dr hab. Grzegorz Błaszczyk na temat podręcznika Arūnasa Gumuliauskasa „Litwa od utworzenia państwa do odbudowania państwa”. Zdaniem recenzenta, podręcznik Gumuliauskasa jest znacznie lepszy od książki Daugirdaitė-Sruogienė, ale również zauważył błędy faktograficzne oraz „negatywne nastawienie wobec Polaków i przedstawienie hipotez jako prawdy historycznej”.

Krótsze opinie przedstawili Adamas Butrimas i Algis Kasperavičius. Potem dwaj eksperci wygłosili swe referaty: Antanas Kulakauskas „Litewskie odrodzenie narodowe i stosunki polsko-litewskie (Geneza konfliktu litewsko-polskiego)” oraz Kasperavičius „Związki kulturalne między Litwą i Polską w XX wieku”. W nawiązaniu do nich odbyła się dyskusja. Później referaty te, nieco zmienione, były prezentowane na konferencjach, ewentualnie publikowane. Natomiast recenzje po każdym spotkaniu Komisji przekazywano do wydawnictw, które wydawały podręczniki, aby wręczyły je autorom. Naturalnie, że autorzy mieli intelektualny obowiązek uwzględnienia uzasadnionych krytycznych uwag. Jednak Dwustronna Komisja nie jest prawomocna, nie może zastosować żadnych sankcji względem wydawnictw świadomie lekceważących jej wskazówki. Pozostawało jedynie powtórzyć wykaz błędów na następnej naradzie albo zwrócić się do odpowiednich pracowników ministerstw w Polsce lub na Litwie. Zdarzało się, że niektórzy autorzy nie zwracali uwagi nawet na stanowcze zalecenie recenzenta zaproszonego przez wydawnictwo. Miałem właśnie taką „przygodę”.

W jednym z wileńskich wydawnictw został wydany podręcznik historii nowożytniej dla klasy IX szkół średnich, opracowany przez trzech autorów. Podczas czytania jego korekty zauważyłem w rozdziale o powstaniu styczniowym zdanie: „W Anglii na pomoc powstańcom zorganizowano międzynarodowy oddział ochotników, któremu jednak nie udało się wylądować na brzegu **Mierzei Kurońskiej**”⁷ [wyróżnienie moje – A.K.]. Przekreśliłem czerwonym długopisem dwa ostatnie wyrazy i napisałem, że ma być „Kurlandii” oraz wytłumaczyłem dlaczego: Mierzeja

⁷ A. Galinis, S. Jurkevičius, K. Petrauskis, *Naujujų amžių istorija. Vadovėlis IX klasei*, Vilnius 2009, s. 130.

Kurońska leży w Królestwie Pruskim i stąd do Żmudzi dostać się jest niemożliwie. Ale po otrzymaniu wydrukowanego egzemplarza osłupiały zobaczyłem znowu „Mierzęję Kurońską”. Zapytany pracownik wydawnictwa przypomniał sobie, iż oburzony autor odmówił kategorycznie dokonania zmiany, gdyż sam „wie lepiej”. Więc ochotnicy z Wyspy po pomyślnym wylądowaniu maszerowaliby na pomoc powstańcom w kierunku „nach Königsberg” albo „nach Memel”... Taki czasem jest los recenzentów, nawet gdy nie ma sporów o konflikty narodowościowe XX w.

W dyskusjach ekspertów pojawiła się sprawa określeń, czyli terminów dotyczących wydarzeń i sytuacji historycznych, które były nie do przyjęcia dla jednego lub drugiego kraju. Obie strony Komisji przedstawiły swoje argumenty i został znaleziony kompromis. Uzgodniono, aby zalecać autorom i wydawcom podręczników unikanie określeń „okupacja litewska Wilna w latach 1939–1940”, jak również „okupacja polska Wilna i Wileńszczyzny” w odniesieniu do całego okresu międzywojennego. W nowych podręcznikach coraz rzadziej spotykamy się z definicją „okupacja polska” czy „okupacja litewska”. Oczywiście, w podręcznikach pozostają stosowane nadal różne sporne sformułowania jak też nazwy. Często połączone Unią Lubelską państwo Rzeczpospolita Obojga Narodów w podręcznikach polskich jest nazywane po prostu „Polską”. Co prawda, używana niekiedy na Litwie nazwa „Respublika” też jest nieudana i nielogiczna (republika ma króla i wielkiego księcia...?!), ale wśród Polaków nie budzi ona negatywnych uczuć. Polscy eksperci również mieli swoje zastrzeżenia.

Na ten stan rzeczy zwrócono uwagę podczas czwartej narady Komisji ekspertów, która obradowała w Warszawie w dniach 9–12 maja 1994 r. Wówczas została przyjęta propozycja publikacji zaleceń dla autorów i wydawców szkolnych podręczników historii odnośnie przedstawiania dziejów Polski na Litwie i dziejów Litwy w Polsce. Niestety, uchwała ta nie została dokładnie wprowadzona w życie. Zamiast publikacji książkowej krótkie wskazówki są umieszczane w zaleceniach, które są opracowywane na podstawie recenzji. Zmiana początkowej decyzji była skutkiem obaw, że jednorazowa publikacja zostanie przez autorów i wydawców prędko zapomniana, więc celowość takiej książki może być wątpliwa.

W grudniu 1994 r. w Wilnie odbyło się jeszcze drugie spotkanie Komisji. Wtedy postanowiono przygotować listę tematów z historii Polski i Litwy, które powinni znać odpowiednio uczniowie litewscy i polscy. W toku przedstawiania recenzji strona litewska uznała polski podręcznik autorstwa A.Syty za „nie nadający się do oceny” z powodu całkowitego ignorowania Litwy, o której nie ma ani jednego słowa. A nie był to podręcznik historii starożytnej. Dr hab. Błaszczyk przedstawił obszerną i ciekawą recenzję książki nauczyciela M. Kondrotasa „Historia litewskiego narodu i państwa”. Błaszczyk podkreślił oryginalność książki, lecz wymienił wiele bezpodstawnych i niedorzecznych sformułowań. Na przykład: Polacy jakoby otruli wielkiego księcia Witolda, choć dalej Kondrotas zdementował taką wersję, nazywając ją kalumnią. Więc po co taka informacja – retorycznie pytał recenzent, który negatywnie ocenił książkę. W konsekwencji została ona odrzucona przez komisję do spraw podręczników historii przy Ministerstwie Oświaty.

W latach 1994–1997 eksperci litewscy, Butrimas, który został prorektorem Akademii Sztuk Pięknych w Wilnie i Kulakauskas, coraz rzadziej brali udział w pracach Dwustronnej Komisji. Na kolejną naradę w Warszawie 18–21 grudnia 1995 r.

przybyli tylko przewodniczący litewskiej części dr Tumelis i doc. Kasperavičius. Nawet sekretarz Duoblys po odejściu z Ministerstwa Oświaty Litwy automatycznie też wycofał się z Komisji. Szczęśliwym trafem w Warszawie odbywał wtedy staż w Instytucie Historii PAN pracownik naukowy Instytutu Historii Litwy dr Rimantas Miknys. Prof. Wisner zaprosił go na obrady formalnie jako tłumacza. Dobrze mówiący po polsku, uczestnik kilku konferencji w Polsce, dr. Miknys aktywnie włączył się do dyskusji. Na spotkaniu warszawskim zostało określone niezbędne minimum wiedzy o Litwie dla uczniów szkół w Polsce i o Polsce dla uczniów na Litwie.

W recenzowanych podręcznikach Butrimasa oraz Kasperavičiusa eksperci polscy zaproponowali coś niecoś sprecyzować i uzupełnić. Poważne zarzuty padły z powodu map w podręczniku opracowanym przez Kasperavičiusa. W dyskusji eksperci wymienili własne doświadczenia z kontaktów z wydawcami i zgodzili się, że jest niechęć tych ostatnich wobec ingerencji autorów w sprawę doboru ilustracji i map. Bardzo często autor tekstu po raz pierwszy zobaczył ilustracje i mapy już w wydrukowanym podręczniku. Autor mógł zażądać poprawienia map, albo wycofania ilustracji, dopiero w kolejnym wydaniu.

VII spotkanie Komisji Dwustronnej odbyło się w maju 1996 r. w Wilnie. Ze strony litewskiej uczestniczyli: przewodniczący Tumelis i eksperci doc. Kasperavičius oraz docent Uniwersytetu Witolda Wielkiego w Kownie Kulakauskas (po raz ostatni). Naradę w Wilnie przygotował (jako sekretarz) pracownik Ministerstwa Oświaty i Nauki Litwy Rimantas Jokimaitis, który i obecnie pełni te obowiązki. Podczas obrad sekretarze, tak samo jak eksperci, zabierają głos w dyskusjach, ich opinie się uwzględnia. Wszyscy sekretarze Komisji byli i są historykami, niektórzy, jak Piotr Unger z Polski i Jokimaitis, są autorami podręczników szkolnych.

W Wilnie eksperci również prezentowali recenzje, chociaż wyrażano rozczarowanie postawą wydawców, którzy bynajmniej nie zawsze uwzględniają zalecenia Komisji. Jeden z uczestników obrad powiedział pół żartem: „Komisja to nie urząd prewencyjnej cenzury. A szkoda”. Dr Szcześniak przedstawił recenzję książki przetłumaczonej z litewskiego dla szkół polskich na Litwie „Historia nowożytna”. Recenzent bardzo dobrze ocenił stronę merytoryczną podręcznika, udany dobór źródeł, jednak kategorycznie zaprotestował z powodu jednego zdania, dokładniej – terminu: „Z zabranych Prusom ziem polskich oraz litewskiego Zaniemia (Prusy zagarnęły te ziemie po rozbiorze Rzeczypospolitej) w 1807 r. Napoleon I utworzył wasalne Księstwo Warszawskie”⁸. Termin „wasalne” był, jego zdaniem, „niestosowny ogólnie, tym bardziej w podręczniku, poniżający Polaków”. Recenzent miał, trzeba przyznać, rację, chociaż „wasalne” pozostało w tekście przez nieuwagę.

W roku następnym w dniach 25–28 maja delegacja litewska gościła w Warszawie. Obrady toczyły się w gmachu Instytutu Badań Edukacyjnych MEN. Szczegółowo informowano się wzajemnie o problemach oświaty i nowościach w nauczaniu historii. Podczas prezentowania recenzji eksperci mieli mniej powodów do zarzutów wobec autorów i wydawców podręczników, lecz nie mogliśmy ustalić, czy to

⁸ A. Kasperavičius, S. Jegelevičius, S. Jurkevičius, *Historia nowożytna. Podręcznik dla klasy VIII*, Kaunas 1996, s. 155.

przypadek, czy już pewna pozytywna tendencja. Uzgodniono, że kolejna narada Dwustronnej Komisji odbędzie się w Wilnie w grudniu 1998 r., ale po raz pierwszy stosowna decyzja nie została zrealizowana. Sekretarz ze strony polskiej poprosił o odłożenie terminu spotkania w Wilnie.

Niebawem w Wilnie został odnowiony skład osobowy litewskiej części Komisji. Minister Oświaty i Nauki Litwy K. Platelis rozporządzeniem z dnia 1 stycznia 1998 r. ustalił następujący jej skład: przewodniczący – dr Jouzas Tumelis (kierownik Działu Starodruków i Cymeliów Litewskiej Biblioteki Narodowej im. M. Mažvydasa), sekretarz – Rimantas Jokimaitis (główny specjalista wydziału kształcenia ogólnego Ministerstwa Oświaty i Nauki), eksperci – doc. Algis Kasperavičius, dr Rimantas Miknys (kierownik działu historii XX w. Instytucie Historii Litwy), dr Elmanas Meilus (starszy pracownik naukowy działu historii Wielkiego Księstwa Litewskiego).

MEN Polski przystało na propozycję strony litewskiej zorganizowania posiedzenia Komisji od 14 do 19 czerwca 1999 r. w Wilnie. Nagle, 9 czerwca, kiedy sekretarz strony litewskiej zamówił już hotel i uporządkował sprawy finansowe, nadszedł z Warszawy list pracownika wydziału zagranicznego MEN z powiadomieniem, iż delegacja polska przybyć nie może, bez podania przyczyn. Potem długo nie udawało się otrzymać od MEN oficjalnej informacji dotyczącej dalszej współpracy. W grudniu 2000 r. Jokimaitis spotkał w Wilnie profesora Wisnera, który poinformował o sytuacji: otóż ze składu komisji został odwołany przez MEN, bez konsultacji z jej przewodniczącym, dr. Szczęśniak. Prof. Wisner wystąpił z protestem i zrezygnował z funkcji przewodniczącego, jak też z Komisji w ogóle⁹. Naturalnie, MEN ma prawo zmiany składu komisji, ale wyglądało, że w tym przypadku odwołanie było skutkiem nacisków zewnętrznych. W marcu 1999 r. w „Gazecie Wyborczej” został wydrukowany ogromny artykuł z druzgocącą krytyką podręczników Andrzeja Leszka Szczęśniaka, które „czynią z polskich obsesji, mitów i urazów przedmiot nauki szkolnej”¹⁰. Również w tymże dzienniku był zamieszczony „List otwarty” polskich intelektualistów i artystów z żądaniem wycofania podręczników Szczęśniaka ze szkół w związku z „treściami antysemitycznymi i antykapitalistycznymi”. W polskiej Wikipedii znajdujemy zdanie: „Podręczniki jego autorstwa z lat 90. były krytykowane za błędy merytoryczne i antysemitką wymowę”¹¹. Nadmienię, że podczas spotkań Komisji Dwustronnej nigdy nie słyszeliśmy z ust dr. Szczęśniaka wypowiedzi antysemitycznych.

W Polsce dostrzeżono, że Komisja polsko-litewska jakby przestała istnieć. Pierwszy ambasador Polski w Wilnie, polityk i działacz społeczny, Jan Widacki, z pewnym opóźnieniem, bo na początku 2004 r., w tygodniku „Polityka” krytycznie oceniając stosunki między Polską i Litwą, m.in. zauważył: „wydaje się, że zamarła działalność wspólnej komisji podręcznikowej”. W odpowiedzi prof. Adam Suchoński informował, że od listopada 2002 r. znowu systematycznie odbywają się

⁹ Oficjalne pismo R. Jokimaitisa do Ministra Oświaty i Nauki Republiki Litewskiej (kopia w posiadaniu autora).

¹⁰ A. Bikont, M. Kruczkowska, *Nadal reprezentuje opcję polską*, „Gazeta Wyborcza”, 6–7 III 1999.

¹¹ http://pl.wikipedia.org/wiki/Andrzej_Leszek_Szczęśniak.

spotkania w przyjaznej atmosferze, a z uchwałami można zapoznać się na stronach internetowych ministerstwa (MENiS)¹². Rzeczywiście, po długim zwlekaniu, w 2002 r. powołano polską część komisji w nowym składzie. Jej przewodniczącym został Adam Suchoński – profesor zwyczajny Uniwersytetu Opolskiego, doktor habilitowany, wybitny specjalista dydaktyki, uczestnik wielu konferencji międzynarodowych oraz Międzynarodowego Stowarzyszenia Dydaktyków Historii. Ekspertami zostali mianowani doktorzy habilitowani, profesorowie Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie – Mieczysław Jackiewicz i Bohdan Łukaszewicz. Pierwszy z nich doskonale mówi po litewsku, jest wybitnym znawcą literatury litewskiej, a w latach 1998–2002 był konsulem generalnym w Wilnie. Obaj profesorowie są wilnianami, lecz wbrew obawom niektórych historyków litewskich okoliczność ta nie miała ujemnego wpływu na działalność Komisji. Wpływ był raczej pozytywny. Podczas obrad panowała koleżeńska atmosfera. Profesor Suchoński z satysfakcją zauważył, że po raz pierwszy uczestniczy w spotkaniach międzynarodowych, gdzie nie jest potrzebny tłumacz. Sekretarzem polskiej części w latach 2002–2006 był doświadczony specjalista z MEN dr Piotr Unger (a od 2007 r. sekretarze strony polskiej ciągle się zmieniali). W 2003 r. został włączony jako ekspert dr Aleksander Srebrakowski z Uniwersytetu Wrocławskiego oraz geograf dr Mariusz Kowalski z Warszawy.

Nowy przewodniczący strony polskiej wprowadził nowy porządek – organizowanie narad poza Warszawą. W 2003 r. posiedzenie Komisji odbyło się w Sulejówku, w pobliżu Warszawy, w 2005 r. – w Niwkach pod Opolem (w Centrum Doskonalenia Nauczycieli). Później narady odbywały się w miastach uniwersyteckich: w 2007 r. w Toruniu, w 2009 r. w Olsztynie i w 2011 r. w Lublinie. Taki porządek umożliwiał stronie litewskiej zapoznanie się bliżej z Polską. W Opolu i Olsztynie Dwustronna Komisja w pełnym składzie została przyjęta przez rektorów uniwersytetów, o jej działalności przychylnie informowała lokalna prasa¹³.

Z komisji litewskiej na początku 2008 r. w związku z problemami zdrowotnymi wycofał się długoletni przewodniczący dr Tumelis. Nowym przewodniczącym został mianowany dotychczasowy ekspert, zastępca dyrektora do spraw naukowych Instytutu Historii Litwy (od końca 2008 r. dyrektor) dr Rimantas Miknys. Skład komisji litewskiej uzupełnili pracownik Centrum Rozwoju Oświaty dr Linas Jašinauskas i geograf, profesor Uniwersytetu Pedagogicznego w Wilnie dr Algirdas Stanaitis. Włączenie geografów z Polski i Litwy w skład ekspertów nastąpiło w wyniku decyzji o recenzowaniu również podręczników geografii pod względem treści dotyczących obu państw w celu ewentualnego przygotowania zaleceń dla autorów i wydawnictw. W związku z tym nazwa Komisji została zmieniona na Polsko-Litewską Dwustronną Komisję Ekspertów ds. Podręczników Historii i Geografii.

Spotkania Komisji na Litwie odbywały się w latach 2002, 2004 i 2008 w Wilnie, ale już w 2006 r. – w Druskiennikach, w 2010 r. – w Kiejdanach, w 2012 r. – w Birżach. W trakcie posiedzeń były prezentowane i omawiane recenzje pod-

¹² A. Suchoński, *Komisja działa*, „Polityka”, 8 V 2004, s. 37.

¹³ *Profesorowie będą zmieniać podręczniki*, „Nowa Trybuna Opolska”, 16 V 20005, s. 4; S. Brzozowski, *Jagiello pogodzony z Witoldem* [Interview z dr. R. Miknysem], „Gazeta Olsztyńska”, 21 V 2009, s. 1–2.

ręczników historii oraz geografii, w których nadal dostrzegano niemało błędów. Jednak zauważano wyraźny postęp w rozpatrywaniu stosunków polsko-litewskich, nie było już obraźliwych ocen i oskarżeń. Pozostawał, co prawda, problem używania niektórych pojęć, w atlasach historycznych zdarza się zauważyć czasem napisy na mapach: „okupowane przez Polskę” albo „okupacja litewska”. Jednocześnie należy zaznaczyć, iż ostatecznie zostały uzgodnione tematy z historii Polski i historii Litwy, w których muszą minimalnie orientować się uczniowie polscy i litewscy. Ustalono również wykaz wybitnych osobistości obu krajów, opracowano zwięzłą informację o nich dla szkół w obu krajach.

W 2007 r. w Toruniu obrady komisji odbyły się w Ogólnopolskim Centrum Doskonalenia Nauczycieli Historii, które wspomniał zorganizował Antoni Stark, prezes miejscowego oddziału Stowarzyszenia Oświatowców Polskich. Tematem przewodnim spotkania było nauczanie historii i geografii na terenach mieszanych etnicznie. Odpowiedni referat wygłosił znawca przedmiotu prof. Suchoński. W 2009 r. w Olsztynie podczas kolejnego posiedzenia odbyła się merytoryczna dyskusja w kwestii opracowania wspólnego polsko-litewskiego podręcznika historii. Sprawa napisania takiego podręcznika była poruszana już wcześniej. W toku dyskusji doszliśmy do wniosku, iż realizacja tej idei wymaga czasu i – co najważniejsze – porozumienia nie tylko między historykami Polski i Litwy, ale również pomiędzy historykami każdego państwa oddzielnie.

Pracą Dwustronnej Komisji interesowały się: Ministerstwo Edukacji Narodowej Polski i Ministerstwo Oświaty i Nauki Litwy. Oba ministerstwa przede wszystkim przeznaczały środki na jej funkcjonowanie, ale kierownictwo ministerstw nie unikało kontaktów osobistych. W 2008 r. w Sulejówku w końcowym posiedzeniu uczestniczyła wiceminister edukacji narodowej i sportu, w maju 2004 r. w Wilnie Komisja w pełnym składzie została przyjęta przez ministra oświaty i nauki Litwy Algirdasa Monkevičiusa. Tematyka jej prac spotkała się z wielkim zainteresowaniem ministra.

Jednym z kierunków pracy ekspertów jest recenzowanie podręczników dla szkół polskich na Litwie i litewskich w Polsce. Szczególnie chodzi o jakość tłumaczenia, z którą nie zawsze jest dobrze. Strona polska niejednokrotnie zwracała uwagę na niezadowalającą jakość tłumaczenia podręczników historii i geografii dla uczniów mniejszości polskiej na Litwie. Komisja przyjęła w tej sprawie odpowiednią uchwałę. Przedmiotem obrad był również ogólny stan oświaty litewskiej w Polsce i polskiej na Litwie. Zostały przyjęte zalecenia dotyczące poprawy tego stanu.

Podczas posiedzeń Komisji były też wygłaszane referaty na tematy historii obu krajów i dydaktyki historii (Adam Suchoński, Algis Kasperavičius, Rimantas Miknys). wykłady mieli również znani historycy zaproszeni z Polski i Litwy: prof. dr hab. Krzysztof Tarka (w Opolu), dr Česlovas Laurinavičius (w Druskiennikach), dr Dariusz Przybytek i prof. dr hab. Janusz Rulka (w Toruniu), którego referat pt. „Świadomość historyczna młodzieży polskiej” został wysłuchany ze szczególnym zainteresowaniem. W Wilnie wykłady mieli prof. dr Alfredas Bumblauskas oraz mgr Tadeusz Baryła, w Olsztynie – prof. dr Zigmantas Kiaupa.

Działalność Polsko-Litewskiej Dwustronnej Komisji ekspertów w sposób istotny sprzyja wychowaniu młodego pokolenia obu państw w duchu wzajemnego zrozumienia i przyjaźni. Oczywiście, praca w Komisji rozszerza również intelektualny

widnokraż jej członków, zarówno w sferze zawodowej jak też poznawczej w odniesieniu do sąsiedniego kraju.

Summary

Polish-Lithuanian Bilateral Experts Commission for History and Geography Textbooks – activity and accomplishments

The Polish-Lithuanian Bilateral Experts Commission for History and Geography Textbooks was established on the basis of the protocol signed on the 21st of February 1992 in Vilnius by the then-Lithuanian Minister of Education and Science D. Kuolys and Polish Minister of National Education A. Stelmachowski. Each of the contracting parties is represented in the commission by a chairman, secretary and essentially equal number of experts. The first conferences of the commission were held in Vilnius and Warsaw in 1992. Their objective was to mark out the course and methods of the institution's activity. Conclusion was reached that the most urgent goals were to review history textbooks (this operation was already started in Warsaw) and create recommendations for publishers and authors which would help eliminate factual errors, as well as contents unfavourable or offensive to any of the parties. The conferences of the commission are being held annually (except for the 1998–2001 period), successively in Lithuania and Poland, in an atmosphere of mutual understanding – fundamental for essential discussion. Since 2004 the commission has also reviewed geography textbooks. The greatest emphasis is being placed on reviewing history and geography textbooks intended for minority high schools students – Lithuanian in Poland and Polish in Lithuania. As a result of the commission's longstanding efforts, frequency of occurrence of factual errors, harmful stereotypes and evaluations of Lithuanian and Polish national heroes in school textbooks has decreased. During the commission conferences the possibility of publishing a collaborative Polish-Lithuanian history textbook was also discussed. However this idea did not find a more general support among historians in neither of the countries. In deed such a project seems not easy a task to finalise under the present-day conditions.

Рэзюме

Польска-летувіская двухбаковая камісія экспертаў у справе падручнікаў гісторыі і геаграфіі: дейнасць і даробак

Камісія была створаная на аснове пратаколу, падпісанага ў Вільні 21 лютага 1992 г. міністрам асветы Летувы Д.Куолісам і польскім міністрам нацыянальнай адукацыі А. Стэльмахоўскім. Кожны з бакоў мае свайго старшыню, сакратара і, у прынцыпе, аднолькавую колькасць экспертаў. Першыя нарады,

на якіх былі вызначаны кірункі і метады працы, адбыліся ў 1992 г. у Вільні і Варшаве. Было вырашана перш за ўсё рэцэнзаваць падручнікі (у Варшаве гэтая праца была ўжо пачатая), апрацаваць рэкамендацыі выдаўцам і аўтарам з мэтай выдалення непрыхільных тэкстаў і абразлівых для другога народу ацэнак, таксама фактычных памылак. Нарады Двухбаковай камісіі адбываюцца штогод, за выключэннем 1998–2001 г., па чарзе ў Літве і ў Польшчы у атмасферы ўзаемаразумення і плённых дыскусій. Ад 2004 г. Камісія рэцэнзуе падручнікі геаграфіі і асабліва падручнікі гісторыі і геаграфіі для сярэдніх школаў меншасцяў: польскай у Летуве і летувіскай у Польшчы. У выніку шматгадовай працы Камісіі у падручніках гісторыі і геаграфіі абедзвюх краінаў усё радзей трапляюцца фактычныя памылкі, састарэлыя стэрэатыпы і забабоны ў ацэнках выбітных асобаў Польшчы і Летувы. У абрадах Двухбаковай камісіі абмяркоўвалася справа выдання супольнага падручніка гісторыі, падрыхтаванага польскімі і летувіскімі навукоўцамі, але яна не атрымала істотнай падтрымкі сярод гісторыкаў абедзвюх дзяржаў. Сапраўды, задума агульнага падручніка не можа быць ралізаваная лёгка, а тым больш, хутка.

Santrauka

Dvišalės Lenkijos-Lietuvos istorijos ir geografijos vadovėlių vertinimo ekspertų komisijos veikla ir jos rezultatai

1992 m. vasario 21 d. Vilniuje Lietuvos ir Lenkijos švietimo ministrai pasirašė susitarimą dėl dvišalės komisijos sudarymo. Pagal jį kiekviena iš šalių skyrė pirmininką, sekretorių ir daugumą vienodą skaičių narių-ekspertų. Pirmieji komisijos posėdžiai vyko jau 1992 metais Vilniuje ir Varšuvoje. Juose susitarta dėl darbo kryptių: recenzuoti vadovėlius Lenkijos ir Lietuvos istorijos faktų pateikimo bei vertinimo požiūriu, teikti rekomendacijas leidykloms ir autoriams, tikslu išvengti faktinių klaidų ir negatyvių stereotipų kartojimo: kontroliuoti mažumų (lenkų Lietuvoje ir lietuvių Lenkijoje) mokyklų aprūpinimą istorijos vadovėliais ir tų vadovėlių turiniu. Dvišalės komisijos posėdžiai vyksta kasmet, išskyrus 1998–2001 m. laikotarpį, paeiliui Lenkijoje ir Lietuvoje, dalykinių diskusijų atmosferoje. Nuo 2004 metų komisija recenzuoja taip pat geografijos vadovėlius ir formuluoja atitinkamas rekomendacijas. Dvišalės komisijos ilgametės veiklos išdavoje Lenkijos ir Lietuvos istorijos bei geografijos vadovėliuose retai bepasitaiko klaidingų faktų, užgaulių stereotipų ir nepagrįstai negatyvių vienos ar kitos šalies įžymių istorinių asmenybių vertinimų. Komisijos veikla prisideda prie abiejų šalių moksleivių ugdymo savitarpio supratimo dvasioje. Posėdžiuose komisijos nariai nagrinėjo idėją, kad Lenkijos ir Lietuvos istorikai parengtų bendrą vadovėlį, bet ji nesulaukė platesnio pritarimo, nes iš tikrųjų nėra lengvai ir tuo labiau greitai įgyvendinama.

ŹRÓDŁA I MATERIAŁY

MIECZYŚLAW WRZOSEK

Warszawa

O UKRYWANIU ŻYDÓW WE WSI DĄBRÓWKA STANY W LATACH 1942–1944

Niniejsze uwagi dotyczą lat 1942–1944, ale wymagają naświetlenia pewnych okoliczności dotyczących okresu znacznie wcześniejszego. Na zachód od powiatowego miasta Siedlce znajduje się grupa dawnych osad szlacheckich, a ich nazwy poprzedza miano „Dąbrówka”. Są to mianowicie Dąbrówka Wyłazy, Dąbrówka Stara, Dąbrówka Nowa, Dąbrówka Niwka, Dąbrówka Ług i najdalej na zachód wysunięta Dąbrówka Stany. Po uwłaszczeniu chłopów mieszkających na obszarze Królestwa Polskiego, zaznaczał się stopniowy zanik szlacheckiego charakteru niektórych wymienionych tu miejscowości, ale te zmiany nie zachodziły w sposób równomierny.

Swój szlachecki charakter najdłużej zachowywała Dąbrówka Niwka. W tej najmniejszej „Dąbrówce” wszystkie gospodarstwa rolne należały do takich rodzin, jak Jastrzębscy, Krasnodębscy, Oklińscy, Radzikowscy, Świerczewscy i Zalescy. Najzamożniejszymi mieszkańcami Niwki byli natomiast Obłozowie. Ich gospodarstwo w opracowaniach związanych z dziejami Armii Krajowej bywa wymieniane nawet jako majątek ziemski¹. Stosowanie takiego określenia prezentuje się jednak raczej jako nieco przesadny zabieg stylistyczny². Wprawdzie to gospodarstwo miało prawie 50 hektarów ziemi ornej i rybny staw, ale przepisami reformy rolnej nie zostało objęte, bo jako właściciele występowali dwaj bracia, mianowicie Lucjan Obłoz i Eugeniusz Obłoz. Zaścianki od Niwki znacznie większe, czyli Wyłazy oraz obie Dąbrówki (Stara i Nowa) były już natomiast zamieszkiwane częściowo przez osoby pochodzenia włościańskiego.

Jeszcze wyraźniejszy zanik szlacheckiego charakteru zaznaczył się w Dąbrówce Ług, oddalonej 11 kilometrów na południowy zachód od Siedlec i usytuowanej przy szosie garwolińskiej, w odległości jednego kilometra od centralnego osiedla gminnego, to znaczy od Skórca. Jako największa osada gminy Skórzec występowała natomiast do niedawna Dąbrówka Stany – osada wymieniona w tytule niniejszego opracowania – to moja rodzinna wieś.

¹ Zob. H. Piskunowicz, *ZWZ-AK w powiecie siedleckim 1939–1945*, Siedlce 1992, s. 5.

² M. Wrzosek, *O Armii Krajowej w powiecie siedleckim*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2005, nr 2, s. 199.

W drugiej połowie lat trzydziestych XX w. Dąbrówka Stany miała około pięćuset mieszkańców i nie była już jednolitym zaściankiem szlacheckim. Upamiętniła mi się natomiast jako wieś duża i zamieszkiwana przez mieszaną ludność szlachecko-włościańską z nieznaczną domieszką Żydów. Nie wiele więcej niż połowę mieszkańców stanowili ci, którzy wywodzili się z rodziny o rodowodzie szlacheckim, czyli z takich rodzin, jak: Chojeccy, Dąbrowscy Dziewulscy, Izdebscy, Jastrzębscy Kacproscy, Mrozowscy, Olszewscy, Rajewscy, Strzalińscy, Szymańscy, Świderscy, Trojanowscy, Wrzaskowie, Zemłowie, Zwierzyńscy i Żukowscy. Z moich ustaleń demograficznych wynika, że pod koniec lat trzydziestych XX w. w środowisku mieszkańców o rodowodzie szlacheckim liczenie dominowali Jastrzębscy. Były to osoby dysponujące tym właśnie nazwiskiem i należące do piętnastu rodzin, tylko częściowo ze sobą spokrewnionych. Podobna uwaga dotyczy również rodzin innych rodowodów. Pod względem liczebnym plasowali się następnie Izdebscy (siedem rodzin), Dąbrowscy (sześć rodzin), Chojeccy (pięć rodzin), Olszewscy (cztery rodziny), Świderscy (cztery rodziny) i Wrzaskowie (trzy rodziny). Reszta rodów była zaś reprezentowana przez jedną, albo dwie rodziny.

W środowisku włościańskim pod względem liczebnym dominowali natomiast Cabajowie, a ród ten był reprezentowany przez siedem spokrewnionych ze sobą rodzin. W odniesieniu do włościańskiej społeczności Dąbrówki Stanów wypada stwierdzić, że o jej liczebności zdecydowały osoby należące tylko do jednej rodziny, albo do dwóch rodzin mających takie same nazwiska, ale ze sobą nawet nie spokrewnionych. Członkowie kilku rodzin mieli nazwiska niezbyt ładne i zdecydowali się na ich częściową zmianę. Po takiej zmianie, polegającej na usunięciu z nazwiska ostatniej litery i dodaniu w zamian końcówki „iński”, pojawiła się rodzina Kupińskich, a po sąsiedzku mieszkał nadal rodzony brat i odziedziczonygo nazwiska nie zmieniał. Na żadną zmianę nie zdecydowali się również osoby należące do pięciu zamożnych rodzin, których członkowie używali nazwiska „Sitarz”. Jeden z nich, Marian Sitarz, ożenił się jednak ze szlachcianką z rodu Zowsików stał się najzamożniejszym mieszkańcem osady. Jego naśladowcami było potem kilku młodych włościan i w Dąbrówce Stanach zaczęły się pojawiać nowe mieszane małżeństwa szlachecko-włościańskie.

W Dąbrówce Stanach osiedliło się też sześć rodzin żydowskich. Osoby należące do tych rodzin przez mieszkańców wsi były wymieniane najczęściej po imieniu, co sprawiło, że ich nazwiska umknęły z pamięci, a zachowała się informacja dotycząca nazwiska tylko jednej żydowskiej rodziny. Chodzi mianowicie o właścicieli sklepu spożywczego i małej mleczarni, czyli o rodzinę Mosze Zylbersztajna³. Wiadomo jednak, że w naszej wsi mieszkali ponadto: właściciel młyna motorowego, szklarz Lejba, szewc Noe wymieniany jako „Noje”, krawiec Jojna i kowal Erszko.

Nasza wieś była typową ulicówką zamieszkiwaną po obydwu stronach drogi, prowadzącej na zachód z gminnej wsi Skórzec przez Dąbrówkę Stany, a rozwidlającej się na zachodnich krańcach naszego osiedla ku wsi Kłodzie i w kierunku północnym, to znaczy do Czarniejewa. Wewnętrzna ulica Dąbrówki Stanów miała ponad kilometr długości. Ta jej część środkowa, która była zasiedlona od strony pół-

³ Pisownia jego nazwiska nie jest mi znana i nie wykluczam, że podpisywał się jako Sielberstein.

nocnej, rozpoczynała się mniej więcej w tym miejscu, gdzie stały blisko siebie dwa drewniane domy. Wschodnią połowę jednego, mającego ściany z dwóch warstw desek, między którymi znajdowało się suche igliwie sosnowe, zajmowała trzyosobowa rodzina wdowy Marii Zabłockiej, a w części zachodniej mieszkała kilkuosobowa rodzina szklarza Lejby. Od strony zachodniej, w odległości niezbyt dużej, stał właśnie dom drugi, zbudowany z bali sosnowych. Był dość spory i zwrócony szczytem ku ulicy. Należał do Mosze Zylbersztajna, który był ojcem sześciorga dorosłych osób, w tym trzech córek (jedna z nich miała na imię Ryfka) oraz trzech synów: Dawida, Szulima i Jankiela.

W bezpośrednim zachodnim sąsiedztwie Zylbersztajnow przez kilkadziesiąt lat mieszkała natomiast rodzina mojego dziadka po kądzieli, to znaczy Władysława Dąbrowskiego, który był mężem Marii z Wieckich. Dziadkowie mieli siedmioro dzieci, w tym sześć córek: Aleksandrę, Michalinę, Feliksę, Albinę (moja Mama), Marię i Józefę oraz młodszego od nich jedyne go syna Stanisława, który w czasie niemieckiej okupacji ukrywał Żyda, mianowicie Szulima Zylbersztajna.

Współżycie obydwu rodzin (Dąbrowskich i Zylbersztajnow) układało się tak życzliwie, że stosunki między tymi rodzinami można określić jako wzorowe i dobro-sąsiedzkie. W 1925 r. zmarł mój dziadek Władysław Dąbrowski, a po jego śmierci dorastający syn Stanisław wyprowadził się z centrum wsi na północno-wschodnie krańce pól, czyli o jakieś dwa kilometry od zwartych zabudowań wiejskich. Wraz z synem Stanisławem przeniosła się tam również babcia Maria, a także dwie starsze od niego siostry, czyli Michalina i Maria. W domostwie po dziadku zamieszkali natomiast moi rodzice, czyli Czesław i Albina Wrzaskowie. Uczynili to w 1931 r. i wówczas my staliśmy się sąsiadami Zylbersztajnow. Ja kończyłem wówczas pierwszy rok mojego życia. Stosunki z tą żydowską rodziną układały się nam również bardzo dobrze.

W 1936 r. Mosze Zylbersztajn, którego dobrze pamiętam, zlikwidował swój sklep i mleczarnię, sprzedał swoją zagrodę i wraz z najmłodszymi dziećmi (starsze dzieci Zylbersztajna mieszkali w Warszawie) przeniósł się do wsi Bojmie, położonej przy szosie Warszawa – Siedlce, oddalonej o jakieś pięć kilometrów na wschód od Kałuszyna. Po trzech latach, jak wiadomo, wybuchła druga wojna światowa, a po trzech kolejnych latach nastąpiły we wsi Dąbrówka Stany te wydarzenia, w których wuj Stanisław Dąbrowski odegrał istotną rolę. To zaś, co czynił, stanowi zasadniczy przedmiot tych moich wspomnień. Na uwagę zasługuje ponadto postępowanie Aleksandra Potyry, który mieszkał na wschodnich krańcach zwartej zabudowy we wsi Dąbrówce Stanach.

Otóż pewnej jesiennej nocy 1942 r. do okna kuchni w domu wuja Stanisława Dąbrowskiego ktoś delikatnie zapukał. Wuj się obudził, podszedł ostrożnie do okna i zobaczył przez szybę, że pod tym oknem stoi jakiś człowiek. Przeraził się, bo był ojcem czworga dzieci w wieku od sześciu do jednego roku. Jego domostwo było zaś usytuowane dwa kilometry od zwartej zabudowy wiejskiej i znajdowało się na prawdziwym odludziu, a w okolicy grasowały bandy rabunkowe. Otworzył jednak okienny lufcik i zapytał ścisłym głosem: „Kto to”? W odpowiedzi usłyszał: „To ja, Szulim Zylbersztajn. Stachu! Jestem głodny. Siedzę w twojej stodole”. Na to wuj: „To zaczekaj, podam ci coś do jedzenia”. Ukroił trzy duże kromki chleba i podał je przez otwarty lufcik. Szulim biorąc podany chleb jednak szepnął: „Stachu, ja nie

jestem sam, nas jest kilkoro”. Wuj polecił mu wrócić do stodoły, a po upływie kilku minut zaniósł tam duży bochnem wiejskiego chleba pieczonego w prostokątnych formach blaszanych, a także bańkę mleka z wieczornego udoju i dwa fajansowe kubki. Przekazując Szulimowi te skromne zapasy jedzenia zauważył, że na klepisku pokrytym rozścieloną słomą leżało rzeczywiście kilka osób. Rankiem następnego dnia zajął do stodoły i stwierdził ze zdumieniem, że klepisko było puste i dość dokładnie uprzątnięte.

Potem upłynęło kilka miesięcy, ale nikt się nie pojawiał. Nadeszły wreszcie wakacje szkolne 1943 roku i wuj zapytał mnie, czy bym nie zechciał wystąpić w roli bezpłatnego pasterza dwóch krów i jałówki na pobliskim pastwisku. Nie odmówiłem, ponieważ jego dzieci do tej roli jeszcze się nie nadawały. Sypiałem w stodole na suchym, pachnącym sianie. Pewnego dnia zostałem obudzony przez wuję jak zwykle, czyli prawie o świcie. Umyłem się przy studni i stanawszy przy progu obory czekałem na wypuszczenie krów, ponieważ nie ukończyłem jeszcze dojenia ostatniej z nich. W pewnym momencie obejrzałem się w prawo i zauważyłem, że przy kwadratowym otworze wiodącym na strych stoi drewniana drabina, której nigdy tam nie widziałem. Zacząłem się więc wspinać, na tę drabinę, ale wuj zostawił wiadro koło dojenej krowy i dawszy susa chwycił mnie w pól, a jednocześnie delikatnie tłumaczył: „Nie wspinaj się po tej drabinie, bo spadniesz, a zresztą tam jest dużo kurzu”. Uznałem, że ma rację. Dałem się przekonać, a wuj odstawił drabinę, zakończył dojenie krów i pognał je na pastwisko. To wydarzenie intrygowało mnie przez kilka dni, ale jego wyjaśnienie nastąpiło dopiero po działaniach wojennych 1944 r. Pamiętam, że na moje pytanie o co wtedy chodziło wuj odpowiedział dobitnie: „Tam na strychu ukrywał się wówczas Szulim Zylbersztajn”.

Wyjaśnił ponadto, że Szulim miał zabezpieczoną możliwość ucieczki, ponieważ mógł się wydostawać ze strychu nad oborą przez dziurę po desce oderwanej w szczytowej, prostopadłej ścianie dachu, a drabinę po wejściu na strych wciągał za sobą. Przebywał tam przez dobrych kilka miesięcy. Zachowywał się jednak tak ostrożnie, że o jego pobycie nie wiedziała nawet rodzina siostry Michaliny, która mieszkała w drugiej połowie domu, ale miała budynki gospodarcze od strony południowej, a gumna wuja Stanisława były usytuowane na północ od wspólnego domu.

W kilka dni po opanowaniu obszarów południowego Podlasia przez wojska sowieckie, czyli w trzeciej dekadzie lipca 1944 r., na podwórku wuja Stanisława pojawili się dwaj zbiedzeni Zylbersztajnowie. Byli to Szulim (rówieśnik wuja) i młodszy od nich Jankiel. Ogolili się, umyli, najedli i odpoczęli, a następnie udali się w kierunku Siedlec. Wspominali wówczas, że najdłużej przebywali w bunkrze leśnym na północ od wsi Bojmie. Po wojnie Szulim Zylbersztajn wyemigrował do Izraela. Przebywał wówczas koło Jaffy (obecnie Tel-Awiv) i pracował w kibucu. Po upływie kilku lat wuj Stanisław otrzymał od niego list zawierający gorące podziękowania za udzieloną pomoc. Wuj był tak wzruszony tym podziękowaniem, że ten cenny list pokazywał różnym osobom ze swojej dalszej rodziny i czynił to tak długo, aż któryś nieodpowiedzialny czytelnik zagubił ten ważny dokument.

Zachodzi teraz konieczność wyjaśnienia jaką rolę w ukrywaniu Żydów odegrał Aleksander Potyra. Był to człowiek ubogi, ponieważ dysponował tylko niewielką działką ziemi, na której założył sad i ogródek warzywny. Żył samotnie jako tak zwany stary kawaler. Pomimo swojej skromnej egzystencji zdecydował się na ukry-

wanie kilkunastoletniego Żyda, który był synem szewca Noego. Nazwisko Noego, jak to już zaznaczyłem, nie jest mi znane. Wiem natomiast dokładnie, że Aleksander Potyra doprowadził do chrztu ukrywanego i wystarał się w kancelarii parafialnej o wyrobienie dla niego antydatowanej metryki chrztu, wystawionej na nazwisko Chrościcki. Nie znam natomiast imienia, jakie wówczas uzyskał i nie dysponuję informacją o tym, czy na tej podstawie uzyskał potem dowód osobisty (tak zwana *Kennkarta*). Po wojnie udał się do Łosic i niebawem został powiatowym sekretarzem Polskiej Partii Robotniczej (PPR)⁴.

⁴ Ustalenia związane z ukrywaniem Szulima Zylbersztajna opieram na wspomnieniach własnych i na relacjach, których udzielili mi synowie wuja Stanisława, to znaczy inżynier górnictwa Władysław Dąbrowski i technik hutnictwa Antoni Dąbrowski.

УЗНАГАРОДА ІМЯ ЮЗАФА ЯДКОЎСКАГА
ГОД 2013

Камітэт па прысваенню *Узнагароды імя Юзафа Ядкоўскага* абвешчае конкурс на 2013 год у трох намінацыях:

- навуковыя даследаванні па гісторыі Горадні і рэгіёну
- папулярныя гістарычнай і культурнай спадчыны Гарадзеншчыны
- актыўная дзейнасць у галіне сацыяльнай экалогіі горада і чалавека, г.зн. спрыянне паляпшэнню прыроднага, гісторыка-культурнага і сацыяльнага асяроддзя ў горадзе і рэгіёне

У конкурсе могуць удзельнічаць як асобы, так і арганізацыі.

Плануецца ўручэнне ганаровых дыпламаў і каштоўных падарункаў у лістападзе гэтага году. Адпаведна да **25 кастрычніка 2013 г.** трэба прадставіць у Камітэт па прысваенню *Узнагароды* публікацыі, фото- і відэа-матэрыялы, дакументальна пацверджанае апісанне грамадскіх акцый ды іншыя матэрыялы, якія б дакладна адлюстравалі зробленае.

Камітэт складаецца з вядомых прадстаўнікоў навуковай і творчай інтэлігенцыі горада, рэспублікі і замежжа.

Ад імя Камітэту
Алесь Смялянчук
(ales.ramuma@gmail.com)

АЛЕСЬ СМАЛЯНЧУК

Гродно

ДАКУМЕНТЫ ВІЛЕНСКАГА БЕЛАРУСКАГА МУЗЕЯ ІМЯ ІВАНА ЛУЦКЕВІЧА Ў ФОНДАХ ЛІТОЎСКАГА ЦЭНТРАЛЬНАГА ДЗЯРЖАЎНАГА АРХІВА

У мінулым годзе Вільня зноў нагадала пра сябе як пра вельмі важны асяродак беларускай гісторыі. У Літоўскім Цэнтральным Дзяржаўным архіве (ЛЦДА) былі знойдзеныя каштоўныя дакументы, якія датычаць гісторыі беларускага Адраджэння першай паловы XX ст. Сёння можна з упэўненасцю казаць, што ў рукі даследчыкаў трапіла вялікая частка матэрыялаў з архіва Беларускага музея імя Івана Луцкевіча.

Падобна на тое, што пасля закрыцця Беларускага музея ў 1945 г. пры вырашэнню лёсу ягоных экспанатаў і дакументаў іх частка, якая між іншым датычыла гісторыі “Нашай Нівы”, Беларускай Народнай рэспублікі, Беларускай Сялянска-работніцкай Грамады, Таварыства беларускай школы, Беларускага навуковага таварыства, самога Музея ды іншых арганізацый, была надзейна схаваная ў адным з пакояў літоўскага архіва. Зразумела, што гэта не магло адбыцца без санкцыі савецкіх спецслужбаў.

Вяртанне гэтых дакументаў даследчыкам адбылося дзякуючы ініцыятыве дырэктара Інстытута гісторыі Літвы д-р Рімантаса Мікніса, якую падтрымаў дырэктар ЛЦДА д-р Далюс Жыжыс. Архівістка Людміла Фунікава выканаласнаўную працу па сістэматызацыі, апісанню і каталагізацыі гістарычных дакументаў. Падчас гэтай вельмі няпростай працэдуры кансультацыйную дапамогу аказвалі беларускія гісторыкі Юры Юркевіч, Андрэй Вашкевіч, Алесь Смалянчук, Андрэй Чарнякевіч, Вольга Іванова, Алесь Пашкевіч. Ю. Юркевіч разам з Л. Фунікавай падрыхтавалі адмысловую выставу дакументаў “Невядомае БНР”, адкрыццё якой адбылося ў будынку ЛЦДА 24 сакавіка 2012 г.

Аднак, вялікай зацікаўленасці з боку беларускіх гісторыкаў гэтая падзея чамусьці не выклікала. Прынамсі сёння нельга казаць пра масавы наплыў даследчыкаў з Беларусі ў Вільню дзеля вывучэння без перабольшвання ўнікальных дакументаў.

“У рэдакцыю як да сонца”

Кароткі агляд распачну з матэрыялаў рэдакцый беларускіх газет (фонд 368). Найбольшую цікавасць выклікаюць дакументы рэдакцыі “Нашай

Нівы”. Захавалася частка яе архіва за 1909 г., якая дазваляе аднавіць свайго роду “штодзённае жыццё” рэдакцыі. Сярод матэрыялаў перапіскі знаходзяцца два лісты Максіма Багдановіча з просьбай даслаць яму пэўныя нумары “Нашай Нівы”. Варта асаблівай увагі перапіска з шматлікімі “агентамі” газеты, якая дазваляе ўявіць геаграфію яе распаўсюду і ўплываў. Дарэчы, найбольш адрасатаў захаванай перапіскі пражывала ў Мінскай губ. Даволі шмат лістоў прыходзіла з Віленшчыны і Гарадзеншчыны. Сустрэкаюцца таксама лісты з Ковенскай і Віцебскай губ., Данскай вобл., з Яраслаўля (Генадзь Васільевіч Багдановіч) і нават з Уладзівастоку.

Фабіян Шантыр (Слупак), даючы згоду быць “агентам” газеты, заўважаў: “Маю вялікую надзею, што кожны чалавек, прачытаўшы шчырыя словы Вашэй газеты, на роднай мове, аднаўдзе вяліку ахоту для адраджэння гэтай мовы у родным краі. Я ж прылажу усе сілы, каб Ваша вяліка-патрэбная праца і ў нашым углу пусціла свае караня, вырасла і расцвяла цудным цвятком надзеі”. Антон Лявіцкі (Ядвігін Ш.) паведамляў пра свой прыезд у Вільню і зрабіў прыпіску: “У рэдакцыю як да сонца”. А гарадзенец Павел Аляксук пазначыў свой зваротны адрас наступным чынам: *Belaru?, Hrodno...*

Шанс на больш ґрунтоўнае знаёмства з “агентамі” і падпісчыкамі газеты даюць захаваныя адпаведныя алфавітныя спісы.

Сваіх даследчыкаў чакаюць таксама дакументы рэдакцый рускамоўнай “Вечерней газеты” (1912–1914), якую патаемна рэдагаваў Антон Луцкевіч, газетаў “Гоман” (1916–1918), “Беларускія ведамасці” (1921), “Народная справа” (1926–1927), часопісаў “Крывіч” (1925–1926) і “Хрысціянская думка” (1926–1929) ды інш.

“На моцы ухвалы Рады Беларускае Народнае Рэспублікі...”

У 1998 г. выйшаў з друку двухтомнік *Архіваў БНР*, дзе была апублікаваная значная частка дакументаў фонду 582 (“Рада міністраў Беларускай Народнай рэспублікі”) ЛЦДА. Укладальнік Сяргей Шупа зрабіў надзвычай важную справу для ўсіх даследчыкаў гісторыі беларускай дзяржаўнасці. Але, зразумела, што гэтым праблема выяўлення і вывучэння дакументаў першай беларускай дзяржавы ў XX ст. не была закрытая. Частка матэрыялаў дзейнасці БНР захоўваецца ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь (фонд 325), частка лічыцца страчанай.

Знойдзеныя ў Вільні дакументы па гісторыі БНР утварылі вопіс 2 фонду 582. Яны здольныя запоўніць пэўныя лакуны крыніцавай базы даследавання існавання Беларускай Народнай рэспублікі. У прыватнасці, гэта дакументы асабістага архіва Антона Луцкевіча за перыяд з верасня 1918 па чэрвень 1920 г., у т.л. ягоны дыпламатычны пашпарт, выдадзены ў Горадні ў красавіку 1919 г. дзеля ўдзелу ў Парыжскай мірнай канферэнцыі; матэрыялы, якія дазваляюць больш дэталёва рэканструяваць карціну расколу беларускага руху ў снежні 1919 г. і ўтварэння Найвышэйшай Рады БНР на чале з А. Луцкевічам; пратаколы сходаў гэтай Рады (1919–1920); шматлікія (120 аркушаў!) пасведчанні, анкеты і спісы служачых Народнага сакратарыяту і сямроў Рады БНР; дакументы, звязаныя з перамовамі з Цэнтральнай Радай УНР і ўрадам гетмана Скарападскага наконт ўсталявання бела-

руска-ўкраінскай мяжы і развіцця стасункаў паміж двума рэспублікамі. Захаваліся таксама пратаколы сустрэчаў дэлегацыі Канвенту старэйшынаў Рады БНР (Я. Лёсік, А. Смоліч, А. Аўсянік, М. Шыло, Я. Мамонька, А. Прушынскі, кс. Абрантовіч) з Юзафам Пілсудскім і камісарам “Цывільнага ўпраўлення Усходнімі землямі” Ежы Асмалоўскім 19 верасня 1919 г.

Вялікую каштоўнасць таксама маюць дакументы дзейнасці Беларускай вайскавай камісіі, Беларускага прэс-бюро ў Капенгагене (1920), матэрыялы фінансавай дзейнасці Рады БНР ды інш.

“Мудрай прамовы мёд залацісты, / поўныя соты / мне даспадобы...”

Радкі М.Багдановіча, вынесеныя ў падзагалолак, сталі эпіграфам кнігі пратаколаў пасяджэнняў Беларускага навуковага таварыства (БНТ), якое ўзнікла ў апошні дзень працы Віленскай Беларускай канферэнцыі (студзень 1918 г.). Матэрыялы БНТ і звязанага з ім Беларускага музея імя Івана Луцкевіча дапоўнілі фонд 281 (“Беларускі музей імя І.Луцкевіча”, вопіс 2). Не будзе перабольшваннем сцвярджэнне, што дакументы гэтага фонду разам з матэрыяламі Аддзела рукапісаў Бібліятэкі імя Урублеўскіх Акадэміі навук Літвы і Беларускага Дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва (фонд 3) ствараюць рэальную магчымасць грунтоўнага даследавання як дзейнасці БНТ, так і Беларускага музея. На жаль, па сённяшні дзень гэтыя выключна важныя і цікавыя старонкі Адраджэння не атрымалі належнага навуковага асвятлення.

Дзякуючы віленскім знаходкам, нарэшце, з’явілася магчымасць аналізу рознабаковай дзейнасці БНТ, шырокіх навуковых кантактаў Таварыства з даследчыкамі з БССР (Этнаграфічная кафедра Інбелкульту), Украіны (Украінскі навуковы інстытут у Берліне), Польшчы (Кафедра этналогіі Універсітэту Ст.Баторыя, Габрэйскі навуковы інстытут у Вільні), Чэхаславакіі, Нямеччыны ды інш. Шмат цікавай інфармацыі могуць даць адозвы і звароты, пратаколы агульных сходаў, планы дзейнасці БНТ, тэксты навуковых артыкулаў, спісы сяброў. Дарэчы, нават павярхоўнае знаёмства з матэрыяламі сведчыць пра высокі навуковы ўзровень даследаванняў сяброў БНТ, асабліва, у галіне этнаграфіі, мовазнаўства і гісторыі.

Дакументы, што датычаць дзейнасці Беларускага музея, дазваляюць зазірнуць у яго гісторыю падчас Другой сусветнай вайны (напр., Даведка пра арганізацыю музея і колькасць яго экспанатаў ад 18 снежня 1940 г.).

У гэты ж фонд трапілі асабістыя дакументы Івана і Антона Луцкевічаў, у т.л. рукапіс манаграфіі апошняга па гісторыі беларускага руху (93 аркушы, 1916?), лісты Юліяны Мэнке (Вітан-Дубейкаўскай), якая суправаджала Івана Луцкевіча ў яго апошнім падарожжы ў Закапанэ, матэрыялы Віленскай Беларускай канферэнцыі (1918), дакументы Цэнтральнай Беларускай рады Віленшчыны і Гарадзеншчыны (1919–1920).

“...у цяперашні час можэ быць лягчэй... ісці разам адным шляхам для паднясення культуры і асветы ў нашым гаротным народзе”
(Янка Лось з Косаўшчыны. 3 ліста ў ТБШ. 1936 г.)

У асобным фондзе (ф. 365) змешчаныя дакументы Беларускай Сялянска-работніцкай Грамады (БСРГ) і беларускіх пасольскіх клубаў 20 – пачатку

30-х гг. У прыватнасці, гэта спісы гурткоў БСРГ, перапіска яе Цэнтральнага сакратарыату, партыйныя білеты і пасведчанні. Асабліваю цікавасць уяўляюць матэрыялы дзейнасці гурткоў Грамады, якія дазваляюць зразумець яе рэальныя ўплывы. Захаваліся дакументы пра дзейнасць гурткоў Пінскага, Валожынскага, Ваўкавыскага, Вілейскага, Нясвіжскага, Лунінецкага, Лідскага, Гарадзенскага, Берасцейскага паветаў ды інш. Невядомым шляхам у былы архіў Беларускага музея імя І.Луцкевіча трапілі рэчавыя доказы “віны” грамадоўцаў, у т.л. датычныя асобы С. Рак-Міхайлоўскага, а таксама Фабіяна Акінчыца і Радаслава Астроўскага.

Матэрыялы дзейнасці пасольскіх клубаў уключаюць дакументы выбарчых кампаній, заявы паслоў, тэксты прамоваў (Б. Тарашкевіч ды інш.), пратаколы сходаў Беларускага пасольскага клуба (1922–1924), просьбы і скаргі беларускіх выбаршчыкаў, адказы польскіх урадавых установаў на інтэрпеляцыі беларускіх паслоў БСРГ. Даволі шмат матэрыялаў адлюстроўваюць дзейнасць пасольскага клуба “Змаганьне”, у прыватнасці, гэта лісты Паўла Валашына і Браніслава Тарашкевіча, перапіска з акруговымі выбарчымі камітэтамі (1930), дакументы дзейнасці пасла Паўла Крынчыка, артыкулы карэспандэнтаў клуба “Змаганьне”.

Таксама зараз з’явілася магчымасць грунтоўнага даследавання дзейнасці Грамады беларускай моладзі ў Вільні (1919–1920) (ф. 372), Беларускага кааператыўнага банка (ф. 375), Беларускага Інстытуту гаспадаркі і культуры (1926–1936), Беларускага выдавецкага таварыства, Таварыства дапамогі ахвярам сусветнай вайны (1914–1918), Таварыства беларускай школы (1919–1938) (усе ф. 361). Асабліва шмат захавалася дакументаў пра дзейнасць ТБШ. У прыватнасці, гэта спісы жыхароў, якія патрабавалі навучання па-беларуску для сваіх дзяцей, дакументы пра адкрыццё беларускіх школ, дзейнасць гурткоў ТБШ і спісы іх сяброў, пратэсты беларусаў супраць закрыцця школаў, а таксама пратаколы пасяджэнняў Галоўнай управы ТБШ і агульных сходаў. Даследчыкі маюць рэдкую магчымасць пазнаёміцца з лістамі, якія з розных рэгіёнаў ішлі ў Галоўную управу ТБШ і адлюстроўвалі настроі і пажаданні яго шараговых сяброў...

Гэты агляд “віленскіх скарбаў” вельмі павярхоўны, але спадзяюся, што ён усё ж такі заахваціць беларускіх гісторыкаў да больш актыўнай даследчай працы ў архівах Вільні.

P.S. Падчас прагляду гэтых матэрыялаў узнікла ідэя падрыхтаваць адмысловы Даведнік па знойдзеных дакументах. Дырэктар Далос Жыжыс падтрымаў гэтую ідэю і паабяцаў дапамогу. Даведнік, які б уключаў не толькі апісанне асноўных фондаў “беларускіх матэрыялаў”, але таксама публікацыю найбольш цікавых дакументаў, можна было б зрабіць на працягу гэтага году і выдаць да 95-годдзя абвяшчэння БНР. Яго ёсць каму зрабіць, патрэбныя толькі фондатар і выдавец...

ARTYKUŁY RECENZYJNE, RECENZJE I ZAPISKI

Michaił Dołbielów, Darius Staliūnas, *Obratnaja unija: iz istorii otnoszenii mieždu katolicyzmom i prawosławiem w Rossijskoj imperii 1840–1873* [Odwrotna unia: z historii stosunków pomiędzy katolicyzmem i prawosławiem w Imperium Rosyjskim 1840–1873], Wilnius 2010, s. 274.

Po upadku Związku Radzieckiego wśród historyków rosyjskich wzrosło zainteresowanie życiem religijnym mieszkańców byłego Cesarstwa Rosyjskiego. Opublikowano szereg rozpraw na temat zasad funkcjonowania poszczególnych wyznań i realizowanej wobec nich polityki. Omawiana praca wpisuje się w ów nurt historiografii i przybliża czytelnikowi nieznane dotychczas aspekty polityki władz carskich wobec Kościoła katolickiego. Jej autorzy od wielu lat analizują dokumenty dotyczące relacji zachodzących między carską biurokracją a wyznawcami poszczególnych religii na wschodnich obszarach byłej Rzeczypospolitej. W dotychczasowej literaturze historycznej niewiele jest opracowań, które omawiałyby w sposób wszechstronny zasady polityki władz carskich wobec Kościoła katolickiego na ziemiach zaboru rosyjskiego. Dlatego też ze szczególną uwagą należy odnotować wyniki badań w/w autorów, którzy w zdecydowany sposób podkreślają znaczenie prawosławia w procesie totalnej rusyfikacji tych ziem.

Obratnaja unija to historia wzajemnych stosunków zachodzących między Kościołem katolickim a prawosławną Cerkwią w latach 1840–1873. Chronologiczne cezury pracy wyznaczają dwie ważne daty: ostateczna likwidacja grekokatolickiej Cerkwii i włączenie w 1839 r. jej wyznawców do prawosławia oraz rok 1873 – zaniechanie prac nad przygotowaniem ambitnych projektów zjednoczenia w Rosji Kościoła katolickiego z prawosławną Cerkwią, tzw. „*obratnoj unii*”. Niniejsze opracowanie rozszerza zasygnalizowaną problematykę i koryguje niektóre z dotychczasowych ustaleń. Przybliża czytelnikowi okoliczności, w których formułowano i realizowano projekty złączenia katolicyzmu z prawosławiem, a także wskazuje autorów tych projektów, starając się dociec i zrozumieć motywy ich działalności. Prezentowane ustalenia są wszechstronnie udokumentowane w oparciu o źródła archiwalne i szeroko przytaczaną literaturę przedmiotu.

Praca składa się z dwóch podstawowych części: a) wstępu, który jest rozbudowanym rejestrem, omawiającym zawartość dołączonych dokumentów, okoliczności ich powstania ze wskazaniem ich autorów, b) dokumentów, w których sformułowano podstawowe założenia „*obratnoj unii*”. Publikowane dokumenty zostały zaopatrzone w metryczki, z których dowiadujemy się o miejscu ich przechowywania, stanie zachowania, dekretacjach wskazujących jaką drogę służbową mogły przejść,

nanoszonych przez adresatów uwagach. Do niektórych z nich dołączono fotokopie tytułowych stron ich oryginałów. Rosyjskojęzyczną publikację autorzy uzupełnili streszczeniem w języku litewskim i angielskim.

Problem likwidacji katolicyzmu na obszarze zachodnich guberni Cesarstwa Rosyjskiego autorzy analizują w kontekście polityki religijnej caratu, który jedynie prawosławie traktował jako religię panującą i stanowiącą jednocześnie jeden z filarów władzy państwowej. Stosunek do katolicyzmu, jako dominującego wyznania mieszkańców byłej Rzeczypospolitej, był kształtowany w kontekście udziału katolików w polskich powstaniach narodowych. W katolicyzmie widziano podporę polskości, czynnik zarówno uniemożliwiający rychłą asymilację mieszkańców tych ziem, jaki i destabilizujący życie polityczne. Analizując nastroje ludności, ich religijną i kulturową odrębność, władze rosyjskie doszły do przekonania, że likwidacja tych różnic, przezwyciężenie wrogości i zrusyfikowanie mieszkańców ziem oderwanych od Rzeczypospolitej nie będzie możliwa bez osłabienia, a w przyszłości zupełnej likwidacji Kościoła katolickiego. Ograniczenie liczby katolickiego duchowieństwa, poddanie go kontroli władz państwowych oraz ograniczenie liczby jego wyznawców poprzez stopniowe włączenie ich w struktury prawosławnej Cerkwii miało przyczynić się do zmiany nastrojów społecznych i ukształtowania lojalistycznych postaw. Autorzy omawianej pracy starają się zapoznać czytelnika z tym, jak realizowano ów zamysł i jakie zgłaszano projekty, które miały uskutecznić ów proces. Stwierdzają, że likwidację Kościoła katolickiego władze rosyjskie prowadziły konsekwentnie i w metodyczny sposób. Już caryca Katarzyna II rozpoczęła nawracanie unitów. Po upadku powstania listopadowego program likwidacji Cerkwii unickiej kontynuował jej wnuk – Mikołaj I. W 1831 r. przystąpiono do tzw. „oczyszczania unii” z łacińskiej obrzędowości, by ostatecznie w 1839 r. włączyć ok. 1,5 mln greko-katolików w struktury prawosławnej Cerkwii. Należy zauważyć, że to zjednoczenie dokonane zostało na zasadzie nakazów administracyjnych z pominięciem prac duszpasterskich prawosławnego duchowieństwa. Autorzy podkreślają rolę, jaką odegrało unickie duchowieństwo w likwidacji swego wyznania. To trzech biskupów unickich (J. Siemaszko, B. Łużyński, A. Zubko) w połockiej katedrze ogłosiło akt połączenia unii z prawosławiem. W ślad za swymi hierarchami poszło duchowieństwo parafialne. Spośród ok. 2000 unickich księży i 342 bazylianów aż 1305 dobrowolnie przyjęło prawosławie, pociągając za sobą wiernych. Opierających się usunięto z parafii i zastąpiono prawosławnymi popami. Unickie świątynie zamieniono na prawosławne cerkwie, zlikwidowano zakon bazylianów. Oporny lud spacyfikowali Kozacy biciem i rekwizycjami. Głoszono, że zjednoczenie to powrót unitów do starożytnej wiary ich przodków.

Po likwidacji unii, która stanowiła bufor między katolicyzmem a prawosławiem, prawosławne duchowieństwo (w szczególności hierarchowie wywodzący się z byłego Kościoła unickiego) uznało, że nadszedł czas, by również katolików zamieszkujących kresowe ziemie byłej Rzeczypospolitej przyłączyć do prawosławia. Już w 1840 r. pojawiły się pierwsze projekty „*obratnoj unii*”. Ich autorem był dawny unicki biskup – A. Zubko. W piśmie adresowanym do oberprokuratora Świętego Synodu hr N. A. Protasowa stwierdził, że wśród miejscowych katolików są widoczne pozytywne nastroje i otwartość na dialog o zjednoczeniu z prawosławiem. Sugero-

wał, że gdyby katolikom pozostawić łacinę jako język liturgiczny oraz niesprzeczne z prawosławiem obrzędy, szaty liturgiczne, modlitwy to zarówno hierarchowie, niższe duchowieństwo, jak i parafianie nie sprzeciwialiby się zbliżeniu z prawosławiem. Po latach, gdy oswoją się z prawosławną obrzędowością i całkowicie uniezależnią od Rzymu, przyswoją „zasady obywatelskiego myślenia”, bez sprzeciwu przyłączą się do prawosławia. Inną koncepcję forsowali carscy biurokraci, którzy proponowali włączenie katolików do prawosławia metodą stosowaną wobec unitów.

Wobec istniejących dylematów w 1842 r. za przyzwoleniem cara Mikołaja powołano dwie komisje (katolicką i prawosławną), które miały zastanowić się nad sposobem zjednoczenia i zaproponować zasady rozstrzygania kwestii dogmatycznych. Komisje te, jak stwierdzają autorzy, pracowały przez kilkanaście lat, lecz nie wypracowały pożądaných projektów, zwłaszcza, iż stanowisko Petersburga wobec katolicyzmu ulegało zmianom. Car znał projekty, akceptował podstawowy cel – zjednoczenie Kościołów. Jednakże szukając zbliżenia z katolicką Europą, nakazał zachować w tajemnicy jej podstawowe założenia jako inicjatywę, do zrealizowania której można będzie powrócić w stosownym czasie. Widmo likwidacji Kościoła katolickiego w Rosji zostało odsunięte na kilkanaście lat. Jednakże po upadku powstania styczniowego, w którym wzięło udział także wielu duchownych katolickich, reanimowano idee zjednoczenia katolicyzmu z prawosławiem. U rosyjskich biurokratów powszechne były objawy antykatolickiej fobii. Kościół katolicki postrzegali oni jako zorganizowaną wrogą siłę, zagrażającą rosyjskiej racji stanu. Walkę z Kościołem uznano za istotny element rusyfikacji.

Zakrojoną na wielką skalę akcję rusyfikacyjną rozpoczął generalny gubernator wileński – Michaił Murawiew. Posiadając nadzwyczajne pełnomocnictwa, stosował niebywałe środki terroru. Walka z polskością przybrała tu niespotykane gdzie indziej rozmiary. Polskość i katolicyzm na Wileńszczyźnie traktowano jako sojusz zbuntowanego antyrosyjskiego żywiołu. Katolicyzm był wyróżnikiem polskości. Odnosiło się to także do przedstawicieli innych narodowości, których postrzegano jako niebezpiecznych Polaków (jeśli wyznawali religię katolicką). Odpowiadało to rusyfikacyjnym posunięciom władzy, która jedynie prawosławnych uważała za Rosjan. W tych okolicznościach, już w 1864 r., prawosławni hierarchowie na czele z arcybiskupem A. Zubko, wystąpili z inicjatywą zjednoczenia obu obrządków. Przedłożyli oni generalnemu gubernatorowi Murawiewowi projekt powołania bractwa religijnego: „Religijno-politycznej wspólnoty dla rozpowszechniania prawosławia”. Bractwo miało zbliżyć wyznawców obu religii i w perspektywie ułatwić zjednoczenie. Projekt nie uzyskał akceptacji Murawiewa, który podobnie jak większość rosyjskich biurokratów widział możliwość szybkiej likwidacji Kościoła katolickiego w trybie administracyjnym, tak jak to przeprowadzono w 1839 r. likwidując unię. Władza była przekonana, że nie duchowieństwo (jak to było w przypadku unii), lecz uwłaszczonego chłop będzie czynnikiem decydującym w realizacji unijnego programu. Wierzano, że wdzięczny chłop, a nie buntowniczo nastawiony szlachcic, będzie stanowił bazę, na której władza zrealizuje swoje projekty.

Program przyłączania Kościoła katolickiego do prawosławnej Cerkwii wywołał zainteresowanie w tutejszych kręgach opiniotwórczych. W 1865 r. arcybiskup Zubko wraz z grupą byłych duchownych unickich, którzy po odstąpieniu od swej wiary otrzymali wysokie godności w prawosławnej Cerkwii, przysłał do władz gu-

bernialnych pismo ze sformułowanym programem stopniowej likwidacji Kościoła katolickiego w zachodnich guberniach imperium.

Dołbiełow i Staliunas są przeświadczeni, że jedną z osób współuczestniczących w jego opracowaniu był przywódca ziemiaństwa guberni mińskiej – Eustachy Prószyński. Cieszył się on zaufaniem władz, gdyż w 1863 r. ogłosili list otwarty do szlachty ziem kresowych byłej Rzeczypospolitej, w którym nawoływał do wyrzeczenia się idei odbudowy dawnej Polski i wzywał do zachowania spokoju. W przygotowaniu w/w projektu uczestniczył także redaktor wileńskiego „Wiernika” – Adam Honory Kirkor. Sformułował on teorię o litewskiej kulturowo-regionalnej jedności z narodem rosyjskim i jego kulturą. Wyrażone przez nich lojalistyczne postawy oraz przedkładane projekty unii religijnej autorzy oceniają jako następstwo rodzącej się świadomości lokalnej, kiedy to miejscowe społeczeństwo poddane surowym represjom, samodzielnie poszukiwało dróg wyjścia, wpisania się w istniejącą rzeczywistość. Świadczą o tym opinie, w których przewartościowano ocenę wspólnych dziejów społeczeństw wchodzących w skład Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Ówczesną sytuację postrzegano jako następstwo błędnej polityki z poprzednich stuleci, a rosyjskie panowanie oceniano jako wynik dziejowej konieczności. Mimo krytycznego spojrzenia na przeszłość, współautorzy projektów „odwrotnej unii” swój tok myślenia wyprowadzali z myśli politycznej byłej Rzeczypospolitej, gdzie dialog kulturowo-religijny prowadził do zbliżenia, a w konsekwencji do zjednoczenia. Dlatego też przykład unii brzeskiej z 1596 r. wskazywany jest jako skuteczna metoda religijnego zjednoczenia.

Projekt abp Zubko zakładał zjednoczenie religijne jako proces rozłożony na lata. W pierwszej kolejności proponował oderwanie Kościoła katolickiego od Rzymu, ustanowienie niezależnej od papieża katolickiej hierarchii i podporządkowanie jej instytucji rządowej jaką był Święty Synod. Ponadto projektowano zniesienie celibatu i wprowadzenie do liturgii języka rosyjskiego. Powodzenie owego projektu, zdaniem autorów, było uzależnione od postaw ziemiaństwa, które po reformach uwłaszczeniowych przeżywało kryzys, oraz części gallikańsko nastawionego duchowieństwa. Opowiadano się za zorganizowaniem misjonarskiej kampanii na szczeblu parafii, którą poprowadziliby ziemianie i księża. Sugerowano, by w stosunku do włościan stosować zachęty materialne, natomiast wśród ziemiaństwa zainicjować akcję zbierania podpisów osób deklarujących wolę zjednoczenia z prawosławiem. Tak projektowana unia miała być mechanicznym włączeniem katolików do prawosławnej Cerkwi. Murawiew interesował się projektem i rozważał możliwość oderwania miejscowego kościoła od Rzymu. Jednakże przeważały głosy prawosławnych fundamentalistów, którzy duchownych wywodzących się ze środowisk unickich traktowali podejrzliwie, jako skażonych polonizmami i oderwanych od wielkoruskich norm i tradycji. Również carscy burokraci nie widzieli potrzeby zawierania z katolicyzmem żadnych kompromisów. Nowa unia – według rusofobów – mogła umożliwić przenikanie do prawosławia obcych wpływów i wzmocnić podziały między byłymi katolikami i prawosławnymi.

Podzielając ów punkt widzenia, następca Murawiewa gen. gubernator Konstantin Kaufman, kontynuował politykę nawracania katolików poprzez zastosowanie okrutnych represji. Skalę i metody stosowanej przez administrację Kaufmana prze-

mocy omawia załączony do niniejszej publikacji dokument *Rzeczywiste położenie północno-zachodnich guberni*. Jego autorstwo jest anonimowe. Jednakże Dołbiew i Staliunas z dużym prawdopodobieństwem przypisują go wymienionym już wcześniej tamtejszym działaczom: Kirkorowi i Pruszyńskiemu. Jego tekst wskazuje, że władza, jako główny cel stawiała całkowitą rusyfikację, a unia religijna miała stanowić jedynie narzędzie do jej realizacji. Metody prowadzące do zjednoczenia kościołów określała władza państwowa. Kaufman podległy sobie aparat widział jako najskuteczniejsze narzędzie nawracania katolików. Nakazał wprowadzenie do liturgii katolickiej języka rosyjskiego i w barbarzyński sposób zmuszał księży do posłuszeństwa. Chłopów, bez ich zgody i wiedzy, zapisywano całymi wioskami na prawosławie, a opornych karano. Nawróconych nagradzano niewielkimi nadziałami ziemi, przydziałem materiałów budowlanych, bądź premiami pieniężnymi. Kiedy memoriał dotarł do cara Aleksandra II, ten odwołał Kaufmana ze stanowiska gubernatora wileńskiego. Nie oznaczało to, że car nie akceptował założeń tej polityki. W 1866 r. unieważnił on konkordat ze Stolicą Apostolską. W tym też roku podpisał ukaz o przyspieszonym trybie rozwiązywania katolickich parafii i zamykania kościołów. Niepokoiły go jedynie metody, które nie przynosiły efektów. Kilkadziesiąt tysięcy nawróconych na prawosławie, wobec 2 mln pozostających przy swej wierze katolików, świadczyło o bankructwie stosowanej polityki.

Mimo represyjnej polityki władz, miejscowe środowiska uparcie lansowały koncepcje unii religijnej. Skupieni wokół abp Zubko autorzy koncepcji zjednoczeniowych swe pomysły zawarli w dwóch dokumentach, które zostały włączone do omawianej publikacji. Zatytułowano je: *Jak wyjść z nienormalnego położenia w zachodnich guberniach* (1865) i *Jeszcze o unii* (1866). Te dwa dokumenty zawierają główne zasady projektowanej unii i wskazują powody, dla których jest niezbędna ich realizacja. Wg autorów unia religijna jest konieczna, gdyż depolonizacja i całkowite zruszczenie tych ziem nie będzie możliwe bez likwidacji Kościoła katolickiego. Każdy katolik niezależnie od społecznej przynależności, to separatysta i potencjalny buntownik. Uważali też, że chłopska świadomość narodowa jeszcze się nie uformowała, lecz za kilkanaście lat za sprawą katolickich księży chłop – katolik spolonizuje się i stanie w sojuszu z ziemianinem – Polakiem. Dlatego sądzili, że rychle zrealizowanie unii spowoduje uniknięcie w przyszłości narodowych problemów i zagwarantuje spokój, ład i porządek na tych ziemiach.

Poszukując optymalnych sposobów zjednoczenia Kościołów, zarzucili optymistyczne projekty abp Zubka z 1864 r., stwierdzając, że mechaniczne przepisywanie na prawosławie całych katolickich parafii może szkodzić sprawie: rodzić wrogość do cerkwi i herezję. Dlatego postulowali, by unia łączyła cele religijne i społeczno-polityczne. Deklarujących przychylną wobec projektu nagradzać materialnie, a duchowieństwo obdarzać orderami, stanowiskami i przeniesieniami na bogate parafie. Opornych księży należało karać, degradować, pozbawiać parafii, a nawet wydalać za granicę, natomiast papieństwo pozbawić prawa do ingerowania w sprawy Kościoła katolickiego w Rosji. Katolicy winni podlegać władzy duchowej ustanowionej przez cara. Uwzględniając doświadczenia unii brzeskiej z 1596 r. zalecano, by na wstępnym etapie nie poruszać spraw dogmatycznych i pozostawić dotychczasową liturgię,

wierząc, że różnice w przyszłości będą się stopniowo zacierać. Do realizacji tego pomysłu proponowano wybrać spośród katolików świeckich i duchownych radę, która przygotuje grunt do zjednoczenia. W pierwszej kolejności powinna ona powołać niezależnych od Watykanu i w pełni lojalnych władzy biskupów oraz określić relacje katolików z prawosławnymi.

Rada winna ustanowić dla katolików niezależną od Rzymu kolektywną władzę na kształt prawosławnego Świętego Synodu, której przewodniczyłby katolicki arcybiskup podległy oberprokuratorowi. Działania te w perspektywie doprowadziłyby do likwidacji kościołów i eliminacji wiernego Rzymowi duchowieństwa, co umożliwiłoby powstanie Ogólnorosyjskiej Katolicko-Prawosławnej Cerkwi. Zalecano jednocześnie reformę systemu kształcenia kapłanów w seminariach duchownych, nauczania niektórych przedmiotów w języku rosyjskim i wprowadzenie języka cerkiewnosłowiańskiego.

Autorzy projektów zdawali sobie sprawę z problemów związanych z powołaniem nowej konfesji, zalecali ostrożność w zakresie omawiania problemów dogmatycznych, dążenie do przezwycięzania obopólnej wrogości. Postulowano, by duchowieństwo obojga wyznań organizowało wspólne nabożeństwa, procesje, wzajemne odwiedzanie świątyń. Bractwa religijne, które tak ważną rolę pełniły w życiu duchowym obu wspólnot, miały być organizowane od nowa i funkcjonować wg zasad ewangelicznej miłości, aby zbliżyć do siebie wyznawców. W następstwie owego zbliżenia w liturgii katolickiej wzrosłaby obecność języka rosyjskiego i cerkiewnosłowiańskiego, które stopniowo wypierałyby łacinę i język polski. Władze carskie nie przywiązywały większej uwagi do zgłaszanych projektów. Proponowana metoda była zupełnie obca rosyjskiej myśli politycznej. Po upadku powstania styczniowego władza nie widziała potrzeby dialogu z buntującymi się Polakami. W jej mniemaniu terror był najprostszą i najskuteczniejszą metodą do zaprowadzenia porządku i likwidacji katolicyzmu.

Prawda ta rychło dotarła do twórców unijnych projektów, którzy zorientowali się, iż zgłaszane przez nich propozycje w aktualnej sytuacji są całkowitą utopią i dlatego postanowili zainteresować międzynarodową opinię publiczną losami Kościoła katolickiego w Rosji. W 1873 r. Iwan Martynow – rosyjski emigrant, katolik – opublikował w Paryżu broszurę *Nowy plan likwidacji kościoła łacińskiego w Rosji*. Przedmowę, przetłumaczoną z jęz. francuskiego na rosyjski, zawierającą główne założenia owego planu, Dołbiełow i Staliunas dołączyli do prezentowanej publikacji. Na Zachodzie opublikowane projekty zrozumiano jako próbę likwidacji Kościoła katolickiego w Rosji. Podobnie oceniało je społeczeństwo polskie. Natomiast w guberniach zachodnich Imperium, po odwołaniu Kaufmana, nowy gen. gubernator E. T. Baranow prowadził nieco łagodniejszą politykę nawracania katolików. Nie widział potrzeby stosowania tak okrutnych metod. Kościół grekokatolicki był całkowicie zlikwidowany, a rzymskokatolicki ubezwłasnowolniony. Tak więc w końcu lat 60. XIX w. temat unii dla wileńskiej administracji nie istniał. Uznano, że nie należy do niego powracać i przypominać. Carat przygotowywał ofensywę przeciwko katolicyzmowi w Królestwie Polskim. Doświadczenia, które biurokracja rosyjska zdobyła walcząc z katolicyzmem w guberniach zachodnich były wykorzystane w walce z Kościołem na ziemiach polskich. Pierwszą ofiarą była Cerkiew unicka. Jej likwidację rozpoczęto, podobnie

jak na Litwie i Białorusi, od oczyszczania z łacińskich naleciałości, by ostatecznie w 1875 r. zniszczyć, a wiernych włączyć do prawosławia. Opór unitów z Podlasia i Chełmszczyzny uniemożliwił realizację tych planów. Ukaz tolerancyjny cara Mikołaja II z 29 kwietnia 1905 r. oddalał widmo likwidacji katolicyzmu w Cesarstwie Rosyjskim.

Publikacja w istotny sposób poszerza wiedzę o sytuacji społeczno-politycznej mieszkańców zachodnich guberni Imperium Rosyjskiego. Dostarcza wielu informacji o życiu religijnym mieszkańców, pokazuje skalę represji jakiej byli poddawani Polacy z tych ziem. Pozwala dostrzec i ocenić rolę jaką pełnił Kościół katolicki w zachowaniu jego przedrozbiorowego oblicza. Zaborca trafnie dostrzegał jego rolę i wielkość i dlatego główny ciężar represji kierował przeciwko wyznawcom religii katolickiej. Myśl wyrażona w jednym z załączonych dokumentów jasno wyraża niepokój o rezultaty działań katolickiego duchowieństwa w procesie kształtowania świadomości narodowej wśród chłopstwa wyznającego katolicyzm.

Powstanie styczniowe pobudziło procesy narodotwórcze także wśród Litwinów, Białorusinów i Ukraińców. Autorzy, mimo iż zasygnalizowali problem, to jednak nie rozwinęli zagadnienia, ograniczając się do kwestii świadomości lokalnej. Wydaje się, że powiązanie problematyki społeczno-politycznej, a w szczególności reformy uwłaszczeniowej z dokonującymi się zmianami w życiu politycznym i religijnym, ułatwiłoby zrozumienie mechanizmów prowadzących do zmiany etnicznego charakteru mieszkańców tych ziem.

Kolejnym problemem, od wyjaśnienia którego uchylili się autorzy publikacji, to postawy unickiego duchowieństwa, które bez większego oporu porzuciło swą wiarę i gorliwie nawracało na prawosławie swych współwyznawców. Niektórzy z byłych unickich hierarchów, uzyskawszy wysokie stanowiska w prawosławnej Cerkwi, nie poprzestali na krzewieniu prawosławia wśród unitów, lecz formułowali projekty ostatecznego zlikwidowania Kościoła katolickiego. Zastanawiające są motywy, którymi się kierowali. Czy ich nienawiść do katolicyzmu wynikała z uprzedzeń do katolickiego duchowieństwa, które w lekceważący sposób odnosiło się do unickich kapłanów, czy też z charakteru wychowania, najpierw w kolegiach jezuickich, a potem w prowadzonych przez jezuitów seminariach duchownych? Czy zakonów, wywdzięczając się Rosji za możliwość istnienia, mimo kasaty przez papieża Klemensa XIV w 1773 r., kształtował lojalistyczne postawy swych wychowanków?

Podsumowując, należy podkreślić pionierski charakter pracy, która omawia jeden z mało znanych projektów likwidacji Kościoła katolickiego na ziemiach zaboru rosyjskiego, tzw. „odwrotnej unii”, tj. połączenia katolików z wyznawcami prawosławia. Włączając do publikacji niedostępne polskiemu badaczowi dokumenty, autorzy w istotny sposób poszerzyli bazę źródłową, umożliwiającą lepsze poznanie sytuacji rosyjskiej polityki religijnej. Mimo iż praca posiada charakter zespołowy, autorom udało się ujednolicić własne sądy i przedłożyć czytelnikowi w jasnej i logicznej formie rezultaty swej pracy.

Mankamentem publikacji są drobne niedociągnięcia redakcyjne: brak bibliografii, która w zwartej formie prezentowałaby wykorzystaną w opracowaniu literaturę oraz wykazu stosowanych skrótów.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos kraštovaizdis. Mokslinių straipsnių rinkinys. Skiriama profesorės Jūratės Kiaupienės 65-mečiui [Krajobraz historyczny Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wybór artykułów naukowych. Ofiarowane prof. Jūratė Kiaupienė z okazji 65. rocznicy urodzin], oprac. Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012, s. 768.

Książka dedykowana jest prof. Jūratė Kiaupienė z okazji 65. rocznicy jej urodzin. Publikacja ma trzy części: w eseju wstępnym prof. Egidijus Aleksandravičius przedstawia biografię naukową prof. Kiaupienė; druga zawiera bibliografię jej prac naukowych z lat 2007–2011 (oprac. Agnė Railaitė), a trzecia – artykuły. W tej części znajdują się teksty naukowe 29 historyków z sześciu państw – Litwy, Polski, Wielkiej Brytanii, Niemiec, Łotwy, Rosji – reprezentujących różne szkoły badań historycznych, opierających się na różnych metodach i różnych podejściach teoretycznych. Malują one obraz polityczny, społeczny i kulturalny średniowiecznego i nowożytnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, metaforycznie nazywany krajobrazem. Ze względu na to, że krajobraz historyczny łączy człowieka, kulturę i przyrodę, pozwala pokazać zamieszkałe przez ludzi miejsca na wsi i w mieście jako współdziałające przestrzenie, stwarza warunki do mówienia o tym, jak kontakty ludzi z otaczającą ich przyrodą formują światopogląd i stosunek do niego, autorzy artykułów starają się nie rozrywać narracji historycznej na osobne bloki: gospodarki, społeczeństwa, polityki, kultury duchowej i materialnej, ale omawiają procesy, które zmieniły przestrzeń geopolityczną, gospodarczą i mentalną Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Artykuły naukowe są podzielone na cztery rozdziały: I – „Ród, dynastia, stan, naród, państwo” (autorzy: A. Dubonis, R. Petrauskas, A. Bues, V. Jankauskas, J. Jurkiewicz, L. Korczak, A. Urbanavičius), II – „Litwa w krajobrazie politycznym Europy” (M. Sirutavičius, A. Filiuškinas, R. Kamuntavičius, E. Meilus, M. Jakovleva), III – „Krajobraz konfesyjny” (S. C. Rowell, V. Kamuntavičienė, I. Lukšaitė, U. Augustyniak, R. Butterwick), IV – „Krajobraz kulturalny”, który zawiera podrozdziały „Kultura prawna” (E. Rimša, R. Ragauskienė, G. Lesmaitis, I. Valikonytė, D. Viliamas, R. Jurgaitis, T. Bairašauskaitė) i „Przestrzenie piśmiennictwa” (A. B. Zakrzewski, M. Čiurinskas, M. Ślusarska, A. Nikžentaitis, J. Sarcevičienė).

Każdy artykuł zawiera streszczenie w języku angielskim, artykuły obcojęzyczne (angielskie, rosyjskie, polskie, niemieckie) są podane z streszczeniami litewskimi. Na końcu każdego jest też wykaz wykorzystanych źródeł i literatury. Książka zawiera indeksy osób i miejscowości.

Ramunė Šmigelskytė-Stukienė

Zigmantas Kiaupa, Lietuvos istorija. T. VII. Trumpas Lietuvos istorijos XVIII amžius. D. 1 [Historia Litwy, t. VII, Krótki wiek XVIII w historii Litwy, cz. I], Vilnius: Baltos lankos, 2012, s. 510.

„Krótki wiek XVIII w historii Litwy” to lata od roku 1733 (początek panowania Augusta III i rozpoczęcie zasadniczych przemian życia społecznego) do roku 1795

(upadek państwa). Książka podzielona na dwie niezależne części, obejmujące historię Wielkiego Księstwa Litewskiego i „Małej Litwy”. Zgodnie z koncepcją syntezy „Historii Litwy”, także w tomie VII starano się utrzymać najogólniejsze cechy struktury książek tej serii, czyli porządek: krajobraz historyczny – społeczeństwo i władza – emanacja państwa: Pierwsza część poświęcona jest właśnie pierwszemu składnikowi – krajobrazowi.

Książka zaczyna się rozdziałem „Europa, region, Republika, Litwa”, celem którego jest wprowadzenie czytelnika w kontekst europejski XVIII w., pokazując miejsce zajmowane w nim przez państwo litewskie. W tej części najwięcej miejsca zajmuje historia Europy Zachodniej, trochę mniej – państwa Europy Wschodniej. W rozdziale drugim, opisując przestrzeń państwa litewskiego, dużo uwagi poświęcono jakościowym przemianom osławiania tej przestrzeni: kartografowaniu kraju i poszczególnych jego części, rozpowszechnianiu literatury geograficznej, modernizacji dróg lądowych i wodnych, wprowadzeniu regularnej komunikacji pocztowej, zmianie podziału administracyjno-terytorialnego itd. Osobny podrozdział poświęcony jest kwestii stolicy państwa.

W rozdziale trzecim szczegółowo opisano krajobraz kulturalny Litwy w przestrzeni wsi (wsie i dwory) i miast, wpływ działalności ludzkiej na otaczającą przyrodę, powstałe w XVIII w. przemiany jakościowe i ilościowe w budowie i wyposażeniu kompleksów dworów, planowaniu miast i miasteczek. Pokazano parametry ilościowe i jakościowe sieci miast i miasteczek, najwięcej uwagi poświęcając ich stanowi urbanistycznemu i jego rozwojowi. W końcu rozdziału są omówione posiadłości jako składniki ustroju państwowego i ich różnorodność.

W kolejnym rozdziale naświetlono procesy demograficzne w XVIII w., po raz pierwszy kompleksowo wprowadzono do obiegu naukowego materiał statystyczny z drugiej połowy XVIII w. Dużo miejsca zajmuje przedstawienie innych narodów zamieszkałych w państwie litewskim (miejscowi Rusini/Białorusini, dawno zamieszkał Żydzi, Karaimi, Tatarzy, Polacy, Rosjanie, Niemcy i inni), pokazano ich różnorodność i szczegółowe cechy każdego z nich. Omówiono strukturę wyznaniową państwa litewskiego, organizację kościołów chrześcijańskich (biskupstwa, parafie, wierni, duchowieństwo) oraz rozpowszechnienie przestrzenne, etniczne i społeczne poszczególnych konfesji.

W ostatnim rozdziale wszechstronnie przedstawiono osiemnastowieczną „Małą Litwę”. Najwięcej uwagi poświęcono wszechstronnemu oświeceniu życia „Małolitwinów” w państwie pruskim, skutkom wielkiej dżumy XVIII w. i ich zwalczaniu oraz spowodowanej tymi procesami zmianie stanu społecznego „Małolitwinów”, rozpowszechnianiu piśmiennictwa litewskojęzycznego i jego twórcom, sile podtrzymania litewkości i powstałemu niebezpieczeństwu germanizacji. „Małolitwini” są pojmowani jako „subetnos”, jako część narodu litewskiego, żyjąca w innych niż jego większość warunkach politycznych, społecznych i kulturalnych i mająca osobliwe cechy.

Olga Mastianica, *Pravėrus namų duris: moterų švietimas Lietuvoje XVIII a. pabaigoje – XX a. Pradžioje* [Przez uchylone drzwi domu: edukacja kobiet na Litwie koniec XVIII – początek XX w.], Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2012, s. 344.

W ostatnich dziesięcioleciach zainteresowanie historią kobiet na Litwie w „długim wieku XIX” staje się coraz większe. Z ukazujących się prac naukowych dowiadujemy się nie tylko o obecności w publicznym dyskursie połowy XIX – początku XX w. zagadnienia konstruowania roli społecznej kobiety, lecz też możemy znaleźć odpowiedź na pytanie, jak na ten proces oddziaływało szerzenie się na Litwie pozytywizmu, nacjonalizmu, liberalizmu, socjalizmu oraz ruchu chrześcijańsko-demokratycznego (szerzej zob. praca doktorska Jurgity Miknyte, *Moters socialinio vaidmens konstravimas viešajame diskurse XIX vidurio – XX a. pradžios Lietuvoje* – Konstruowanie roli społecznej kobiety na Litwie, druga połowa XIX w. – początek XX w.), Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2009) W litewskiej historiografii stawiane są również pytania, jaki wpływ na budowanie tożsamości kobiet miało kształtowanie się modernizującego się społeczeństwa, jak pojawienie się i ugruntowanie tej tożsamości, jako podmiotu życia publicznego, oddziaływało na świadomość organizatorów przestrzeni publicznej, na zrzeszanie się w odpowiednich formach samorealizacji kobiet (szerzej zob. praca doktorska Ramune Bleizgiene, *Moters tapatybės problema XIX a. pabaigos – XX a. pradžios moterų kūryboje* – Problem tożsamości kobiety w twórczości kobiet w końcu XIX w. – początku XX w., Vilnius: LLTI leidykla, 2009). Badacze tematu przekształceń rodziny również formułują tezy dotyczące szczególnych zadań stawianych w rodzinie przed kobietą w drugiej połowie XIX w. Należałoby zwrócić uwagę na to, iż edukacja i wykształcenie w warunkach modernizacji stały się również swoistym środkiem integracji różnych grup społecznych, w tym także i kobiecych, umożliwiającym im zmianę swego statusu, podjęcie nowej aktywności społecznej, konstruowanie nowych stosunków społecznych, które z kolei kształtowały odmienną tożsamość osoby i kierunki jej samorealizacji. W historiografii różnych krajów europejskich spotykane są różne kierunki badań edukacji kobiet w „długim wieku XIX”. Na przykład są analizowane źródła kształtowania się i wyrażania poglądów na zmiany w edukacji kobiet w oparciu o opinię publiczną. Są badane kwestie zorganizowania i rozwoju systemu edukacji, gdzie szczególnie zwraca się uwagę na możliwości kształcenia zawodowego jako na jeden ze wskaźników ukazujących zmianę społecznej roli kobiety. Badane są powiązania między edukacją domową a instytucjonalną, próbuje się określić miejsce wykształcenia w systemie wartości kobiet różnych pokoleń i pochodzących z różnych warstw społecznych.

Olga Mastianica koncentruje uwagę na konsekwentnej rekonstrukcji obrazu kształtowania się i rozwoju systemu edukacyjnego kobiet na Litwie w wieku XIX. Jest oczywiste, iż to tylko jeden z kierunków badań, na podstawie którego można jedynie po części mówić o zmianie aktywności społecznej kobiet, ich samopozostawaniu i autoprezentacji. Mastianica, oceniając możliwości kształcenia kobiet na Litwie od końca XVIII do początku XX w., stwierdza, że rozwój systemu edukacji tej grupy nie odzwierciedlał jednoznacznie zmiany postaw społeczeństwa w sprawie roli społecznej kobiet. Na Litwie, tak jak i w Królestwie Polskim, system edukacji

był dziedziną również kontrolowaną przez władze rosyjskie, której te władze wyznaczały określone miejsce w skali prowadzonej polityki narodowościowej. Toteż analiza tylko samego systemu nie pozwala na wszechstronną charakterystykę przemian zachodzących w poglądach społeczeństwa na kształcenie kobiet i mówienia o tym, jak nadanie nowego znaczenia edukacji kobiet pod względem społecznym, kulturowym i narodowym oddziaływało na system nauczania oraz na jego treść.

Recenzowana praca składa się z kilku części. W pierwszej dokonano próby zbadania problemu edukacji kobiet w dyskursie publicznym, stawiając pytanie, jakie treści były istotne dla społeczeństwa w tej kwestii, jak i dlaczego dokonywała się ich zmiana, jaka była reakcja na działania władz względem edukacji kobiet, w jaki sposób dążono do ochrony uznawanych przez nie wartości. Po drugie, starano się zbadać politykę władz rosyjskich względem edukacji kobiet, określić jej rolę w kształtowaniu się polityki narodowej na Litwie. W celu lepszego poznania postawy społeczeństwa oraz polityki władz rosyjskich w kwestii edukacji kobiet dokonano analizy rozwoju nie tylko oficjalnego systemu edukacji, lecz również alternatywnego oraz treści nauczania. Postawiono pytanie, jak poprzez edukację kobieta mogła się angażować w życiu społecznym, wychodzić poza obręb przestrzeni prywatnej i aktywnie uczestniczyć w kształtowaniu nowoczesnych społeczeństw i nowoczesnych narodów.

Autorka wykorzystała w pracy periodyki, publicystykę, literaturę piękną, oficjalne dokumenty reglamentujące kształtowanie się systemu powszechnej i zawodowej edukacji kobiet oraz zasady jego funkcjonowania, materiały obrazujące wzajemne komunikowanie się władz centralnych i lokalnych, zbiory rękopisów z Litwy, Białorusi, Polski i Rosji.

*Algimantas Katilius
Instytut Historii Litwy*

Kunigas Mackevičius kaip istorinė asmenybė. Biografijos kontūrai [Książd Mackiewicz jako postać historyczna. Rys biograficzny], oprac. I. Šenavičienė, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012, s. 246.

Książd Antoni Mackiewicz (1828–1863) był jednym dowódców powstania styczniowego na Litwie. Poświęcony jemu rękopis, którego autor nie jest znany, a jedynie na końcu zapisana data 14 sierpnia 1864 r., przechowywany jest w Bibliotece Narodowej w Warszawie, został wydany przez Instytut Historii Litwy. Publikacja zawiera wstęp, przedmowę, faksymile rękopisu w języku polskim oraz jego tłumaczenie na język litewski i komentarze, listę wykorzystanych źródeł, bibliografię, spis ilustracji, indeksy osób i miejscowości, streszczenia w języku polskim i angielskim.

Badacze dotychczas poglądy Mackiewicza na przyczyny powstania styczniowego oceniali opierając się na jedynym źródle – jego zeznaniach i listach do rosyjskiej komisji śledczej po jego aresztowaniu, ale zaczęto wątpić o szczerość zawartych tam twierdzeń. Opublikowany rękopis jest szczególnie wartościowym źródłem ze

względu na osobę autora, który twierdzi, że walczył w jednym oddziale z ks. Mackiewiczem, blisko z nim obcował, był świadkiem jego rozmów i dlatego w rękopisie referuje nie swoje myśli, ale Mackiewicza.

We wstępie publikacji historyk Ieva Šenavičienė identyfikuje autora rękopisu, datę i okoliczności jego napisania. Konstatuje, że „Ksiądz Mackiewicz” to utwór dowódcy powstańców litewskich Antoniego Medekszy (1845–1912), napisany w latach 1900–1904 na podstawie przeżyć osobistych i wspomnień członka oddziału Mackiewicza – Rutkowskiego. Pochodzący z Kupiszek porucznik zapasu armii rosyjskiej Rutkowski naprawdę miał duży autorytet w oddziale i został później jego dowódcą, a w połowie sierpnia 1864 r. (według kalendarza juliańskiego) emigrował do Paryża. Jest możliwe, że w rękopisie Rutkowski jest narratorem utworu Medekszy, a w dodatku mówi słowami Mackiewicza. Medeksza jako znak wspólnego autorstwa na końcu rękopisu podaje datę, kiedy Rutkowski wycofał się z oddziału.

Rękopis napisany jest pięknym literackim stylem – autor korzysta z metafor, stosuje wstawki historyczne, filozoficzne, poetyckie. W pierwszej jego części są opisane wydarzenia polityczne w Królestwie Polskim i Litwie w przededniu powstania styczniowego, omówiona postawa różnych warstw społecznych, przedstawiona jest unikalna biografia Mackiewicza, pokazane jego stosunki z chłopami, władzą kościelną, poglądy polityczne. Druga część poświęcona powstaniu na Litwie i walkom z udziałem tytułowego bohatera – jego poglądom na taktykę powstania, wojnę partyzancką, w końcu wycofanie się z oddziału i śmierć.

Rękopis potwierdza wcześniejszą myśl badaczki, że motyw uczestnictwa A. Mackiewicza w powstaniu – walka o restytucję Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Taki motyw jest więcej wiarygodny niż tylko społeczny i religijny, który on wykladał w zeznaniach i listach do śledczych. Źródło umożliwia inaczej spojrzeć na realie Powstania Styczniowego na Litwie i korygować wątpliwe oblicze historyczne.

Virgilijus Pugačiauskas

Na chwałę Niebios. Słownik biograficzny duchownych i osób konsekrowanych spoczywających na cmentarzu farnym w Białymstoku, red. ks. Adam Szot, Białystok 2012, s. 238. Białostockie Studia Historyczno-Kościelne, t. IX.

Zwyczaj grzebania zwłok polegający na składaniu ciał wewnątrz grobów czy jam spotykamy już wśród chrześcijan pierwszych wieków, którzy chowali swoich zmarłych na cmentarzach obok pogan. W czasach średniowiecza zaczęto grzebać osoby zasłużone w kościołach, a na dziedzińcach kościelnych pozostałych zmarłych. Z uchwał wielu synodów polskich zwłaszcza wczesnej doby nowożytnej przebija troska biskupów o utrzymanie należytego porządku na cmentarzach¹. Od połowy

¹ Szerzej na ten temat J. Dziobek-Romański, *Prawo grzebalne w Galicji (1772–1918). Zarys problematyki*, „Studia i materiały z dziejów Polski południowo-wschodniej”, t. 1, red. Z. Budzyński, Rzeszów 2003, s. 137.

XVIII w. w całej Europie pojawiały się głosy postulujące konieczność zamknięcia wszystkich cmentarzy przykościelnych i przeniesienia ich poza obręb murów żywo-łowo rozwijających się miast. Wynikało to z ich zatłoczenia, płytkich pochówków, złych warunków sanitarnych, co mogło zagrażać wybuchem epidemii. Idee budowy cmentarzy pozamiejskich na ziemiach polskich zaczęły być realizowane u schyłku tego stulecia i w następnym². Wspominam o tym dlatego, że na ogół o cmentarzach pamiętamy przeważnie w początkach listopada każdego roku, choć swoim pustym obszarem zaznaczają one stałą obecność w topografii wszystkich większych miast i osiedli. Co więcej, przy wyraźnym prymacie zawodowych badaczy preferujących źródła archiwalne, udział w naszej wiedzy, zarówno źródłowej jak i poza źródłowej, zabytków cmentarnych maleje. Tymczasem rola cmentarzy jest bardzo ważna nie tylko jako znaku pewnej kultury, ale jako jednego z ważnych źródeł poznania własnej przeszłości.

Dlatego z uznaniem należy odnotować fakt ukazania się zbiorowej pracy zatytułowanej *Na chwałę Niebios*, pod redakcją ks. dr Adama Szota, będącej słownikiem biograficznym duchownych i osób konsekrowanych spoczywających na cmentarzu farnym w Białymstoku, która ukazała się jako tom IX ceniowej serii Białostockie Studia Historyczno-Kościelne. W zamyśle ośmiu autorów, *Słownik biograficzny* „...ma stanowić swego rodzaju przewodnik po farnej nekropolii. Zwłaszcza może być przydatny dla tych, którzy idąc na ten największy białostocki cmentarz pragną nie tylko otoczyć modlitwą zmarłych, ale także zapoznać się z ich życiorysami i dokonaniem” (s. 12).

Sam *Słownik biograficzny* ma bardzo przystępny układ treści. Poprzedza go wstęp pióra redaktora naukowego tomu, w którym czytelnik znajdzie krótki rys historyczny cmentarzy białostockich i dokładniejszy cmentarza farnego, a którego inicjatorem budowy był wielce zasłużony dla miasta ksiądz Wilhelm Szwarz, proboszcz i dziekan białostocki.

Przypomnijmy, że pozamiejski cmentarz białostockiej parafii pw. NMP, zlokalizowany przy drodze do wsi Bagnówka i do Supraśla, został wybudowany w niecały rok od uzyskania zezwolenia rosyjskich władz państwowych i otwarty 15 kwietnia 1887 r. Podstawowy zręb treści stanowi 112 biogramów ujętych w dwóch grupach: księży diecezjalni i zgromadzenia zakonne, każdorazowo zestawionych alfabetycznie. W części przybliżającej zmarłych i pochowanych ze zgromadzeń zakonnych czytelnik napotyka najpierw biogramy: *szarytek* (Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo), *misjonarek Świętej Rodziny* (Zgromadzenie Sióstr Misjonarek Świętej Rodziny), *służek* (Zgromadzenie Sióstr Służek Najświętszej Maryi Panny Niepokalanej SNMPN), *pasterzanek* (Zgromadzenie Sióstr Służebnic Matki Dobrego Pasterza SMDP), a następnie zgromadzeń męskich: sług Maryi „braciszków” (Zgromadzenie Braci Sług Maryi Niepokalanej SMI), jednego kapucyna oraz

² W 1783 r. został poświęcony nowo założony cmentarz dla parafii św. Krzyża w Warszawie na gruntach folwarku przy ul. Nowogrodzkiej, ale dopiero od 1788 r. zyskał on uznanie w oczach parafian, po uroczystym pochówku bpa smoleńskiego Gabryela Wodzyńskiego. Podobnie nowe i już podmiejskie cmentarze powstały wiosną 1792 r. w Grodnie (parafii farniej), a także w Krakowie i Wilnie (zob. C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 427n).

nazwiska niektórych członkiń Stowarzyszenia Pracownic św. Franciszka w Białymstoku nazywanych serafitkami.

Wprawdzie autorami większości biogramów są redaktor naukowy tomu ks. Adam Szot (60) i Danuta Wielgut (35), ale sześć biogramów napisała także s. Dorota Duszyk MSF, cztery – ks. Zbigniew Rostkowski, trzy – s. Teresa Chomiczewska SNMPN, dwa – ks. Tadeusz Krahel i po jednym Marta Wróbel i Józef Sosnowski.

Nie jest moim celem szczegółowe omawianie życiorysów ponad setki duchownych i osób konsekrowanych, ale raczej zwrócenie uwagi na losy kapłanów, których posługa duszpasterska niejednokrotnie splatała się z ogromnym zaangażowaniem o utrzymanie powierzonych im placówek kościelnych i staraniem o życie duchowe parafian. Uważny czytelnik bez trudu dostrzeże także tragiczne losy kapłanów jak np. ks. Izidora Słuczko (1871–1950), zesłanego na Syberię na początku XX w., a po powrocie systematycznie inwigilowanego przez władze carskie czy ks. Władysława Rusznickiego (1862–1948), prześladowanego za swoją postawę i poglądy zarówno przez władze carskie (otrzymał zakaz wszelkich posług kapłańskich na terenie północno-zachodniej Rosji), jak i bolszewików (kilkakrotne zesłania do pracy w łagrach). W życiorysach niektórych duchownych godzi się odnotować służbę wojskową, jak miało to miejsce w przypadku ks. Mieczysława Paszkiewicza (1900–1987), żołnierza Armii Krajowej o pseudonimie „Ignacy” i uczestnika powstania warszawskiego oraz ks. Pawła Sargiewicza (1902–1967), który po opuszczeniu łagru w ramach amnestii dla Polaków na mocy układu Sikorski-Majski, wstąpił do armii gen. Andersa i jako kapelan wraz z innymi żołnierzami przeszedł cały szlak bojowy z Rosji przez Bliski Wschód do Włoch i Anglii.

Zamieszczone biogramy przywołują nie tylko osobistości świata kapłańskiego jak np. wspomnianego już ks. Wilhelma Szwarca (1837–1915), budowniczego obecnej katedry NMP; ks. Cezarego Potockiego (1935–1990), kanclerza Kurii Arcybiskupiej od 1976 r. aż do śmierci, ale wśród nich nie brak także sylwetek nazwijmy to „zwyczajnych” proboszczów i wikariuszy. Z całą pewnością wielu białostoczan znajdzie życiorysy duchownych, których spotkali na swojej drodze. Także i ja chciałbym wspomnieć osobę, która zapadła przed 40-laty głęboko w sercu, z racji swojej postawy kapłańskiej, nieprzeciętnej energii i kultury słowa. Mam tutaj na myśli mojego prefekta ks. Henryka Szlegiera (1930–1995), który uczył mnie religii w I klasie II LO.

Blisko połowę objętości *Słownika biograficznego* zajmują życiorysy siostr zakonnych czterech zgromadzeń, zakonników ze Zgromadzenia Sług Maryi Niepokalanej, a także krótka, z braku źródeł, informacja o pochówkach w jednym z kwartałów cmentarnych kobiet ze Stowarzyszenia Pracownic św. Franciszka prowadzących życie według reguły III Zakonu św. Franciszka. Biogramy wielu z nich ukazują przede wszystkim ogromne poświęcenie na rzecz innych codzienną pracą poprzez dziesiątki lat, jakże często bardzo ciężką i nie mniej odpowiedzialną.

Na rynku wydawniczym pojawiło się opracowanie wprawdzie nie aż tak wielkie pod względem objętości, ale które ze względu na swoją zawartość z całą pewnością powinno znaleźć się w bibliotekach domowych wszystkich zainteresowanych przeszłością, i tą dalszą i tą bliższą, nie tylko Kościoła lokalnego. Dodajmy na

zakończenie, że odszukanie przez zainteresowanych wszystkich miejsc pochówków ułatwia zamieszczony w słowniku plan cmentarza.

Cezary Kukło

Instytut Historii i Nauk Politycznych UwB

Vyskupo Antano Baranausko anketa dvasininkams (1898 m.) [Ankieta biskupa Antanasa Baranauskasa dla duchowieństwa], oprac. Algimantas Katilius, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012, s. 816.

W czasie kształtowania się nowoczesnego narodu litewskiego występowały różne procesy nie tylko w samym społeczeństwie, lecz także w poszczególnych jego instytucjach. Jedną z takich instytucji był Kościół katolicki. Jednym z podstawowych zadań modernizującego się społeczeństwa wobec Kościoła była kwestia językowa – w jakim języku mają być odprawiane nabożeństwa paraliturgiczne oraz głoszone kazania. Problem językowy najbardziej dotyczył mieszanych parafii, zamieszkałych przez Polaków i Litwinów lub tak zwanych parafii pogranicza, przez które przebiegała granica etniczna. Kwestia języka nabożeństw paraliturgicznych i kazań była w większej lub mniejszej skali aktualna dla wszystkich diecezji litewskich. Przedmiotem tej publikacji jest diecezja sejneńska.

Książka składa się z trzech części. W pierwszej zamieszczony jest artykuł Algimantasa Katiliusa „Język nabożeństw paraliturgicznych i kazań w kościołach diecezji sejneńskiej w wieku XIX – pocz. XX w.”, w którym dokonano obszernej analizy zagadnienia używania języka litewskiego i polskiego podczas nabożeństw paraliturgicznych i kazań w mieszanych parafiach diecezji sejneńskiej, zawiera ona również analizę stanowiska hierarchów diecezji, poglądów duchowieństwa parafialnego oraz reakcji władz cywilnych. W drugiej części są publikowane w języku oryginalnym, czyli polskim, teksty odpowiedzi duchowieństwa parafialnego na pytania zawarte w ankiecie biskupa Antanasa Baranauskasa, w trzeciej – zamieszczono tłumaczenia tych odpowiedzi na język litewski.

Biskup sejneński Antanas Baranauskas tuż po przejęciu diecezji zatroszczył się o znormalizowanie zaistniałej w parafiach sytuacji dotyczącej sprawy języka nabożeństw paraliturgicznych i kazań. W 1898 r. przygotował ankietę i za pośrednictwem dziekanów rozesłał ją do parafii. Jej celem było wyjaśnienie sytuacji oraz zebranie informacji z parafii. Ankieta miała dostarczyć biskupowi nie tylko informacji na temat używanego podczas nabożeństw paraliturgicznych i kazań języka, lecz również o obrzędach liturgicznych w kościołach. Ankieta zawierała ogółem 13 punktów, na które księża mieli udzielić odpowiedzi: 1. Porządek Mszy św. w dni powszednie, niedziele, w okresie zwykłym, adwencie, wielkim poście, w święta, 2. Części Mszy św. z mszału, brewiarza, rytuału, kancjonału, kantyczek modlitewników, język większości parafian (litewski, polski), suma (co jest śpiewanie, w jakim języku), 3. Części nabożeństw w ciągu dnia: pierwsze nieszpory, liturgia godzin (kiedy, w jakim języku), suma (co jest śpiewane, w jakim języku), kazania, drugie nieszpory, kompleta, 4. Ubiór kapłana. 5. Sposób postępowania, 6. Wystawienie Przenajświęt-

szego Sakramentu, 7. Procesje (co jest śpiewane i w jakim języku), 8. Relikwie (jakie są w kościele), 9. Pogrzeb: uroczysty, skromny, kiedy bez kapłana (co jest śpiewane, w jakim języku), 10. Ślub: uroczysty, komu udzielony, rodzaj i wysokość opłat, 11. Publiczne nabożeństwa wiernych (kiedy i co odmawiają lub śpiewają sami wierni, w jakim języku; kiedy z chórem, księdzem, księdzem i chórem); różaniec, koronka, nowenny, litanie (jakie, kiedy i w jakim języku); Droga Krzyżowa (kiedy, jak, z kapłanem, czy bez kapłana), Gorzkie żale, nabożeństwa majowe, czerwcowe, różańcowe (w jakim języku, kiedy, jak), 12. Nauczanie: a) wiernych (kazania, homilie, systematyczne wykłady katechizmu (kiedy, w jakim języku), b) dzieci (pierwsza spowiedź, pierwsza komunია święta: kiedy, w jakim języku), c) przypadkowe (podczas pogrzebów, ślubów, chrztów, sakramentu chorych), d) pocierz – poranny, wieczorny, itp., e) rekolekcje, 13. Kolęda i jej przebieg (jakie są zadawane podczas niej pytania, udzielane pouczenia, stawiane żądania), status animarum, spowiedź wielkanocna, wiadomości podstaw wiary, kontrola nad publicznymi obyczajami i najczęściej występującymi uchybieniami.

Tekst ankiety przygotowanej przez buskupa Antanasa Baranauskasa oraz odpowiedzi z parafii są obecne przechowywane w Archiwum Diecezjalnym w Łomży. Znajduje się tam 67 odpowiedzi z 65 parafii (dwie odpowiedzi pochodzą z tej samej parafii, a jedna z nieustalonej), co stanowiło nieco więcej niż połowę istniejących wówczas w diecezji sejneńskiej. Z polskiej części diecezji są to parafie: Przerośl, Smolany, Bakalarzewo, Szczebra, Augustów, Jaminy, Bargłów, Sztabin, Janówka, Sylwanowce, Rydzewo, Wąsosz, Szczuczyn, Radziłów, Grajewo, Rajgród, Lachowo, Niedźwiadna, Białaszewo, Lipniki, Turośl, Mały Płock, Burzyn, Raczek, Suwałki, Kaletnik, Jeleniewo, Berżniki, Słucz.

Ankieta jest unikalnym, interdyscyplinarnym źródłem, które nie ma odpowiedników. Jej rezultaty dają bogaty i różnorodny materiał przydatny nie tylko do badania historii Kościoła (np. tradycji liturgii, ewangelizacji, nabożeństw), ale i w opracowaniach etnologów, socjologów, muzykologów. Odpowiedzi te ujawniają też oczywiste wyzwania do modernizacji ustroju Kościoła katolickiego – w kontekście tradycji używania języka polskiego w diecezji sejneńskiej – w praktyce liturgicznej zaczyna się umacnianie języka litewskiego.

Olga Mastianica

Andrzej Borka, *Miascowyja organy dziaŕžaunaga kirawannia u Zachadniaj Bielarusi (1921–1939 gg.) [Terytorialne organy władzy państwowej i samorządowej w Zachodniej Białorusi (1919–1939)], Grodno 2011, s. 139.*

Książka Andrzeja Borki jest świadectwem nowych tendencji w historiografii białoruskiej dotyczącej XX w., która interesuje się nie tylko ruchem komunistycznym czy białoruskim, nie tylko podejmuje tematykę dotyczącą działalności organizacji społecznych, kulturalnych i dobroczynnych, ale także funkcjonowania terytorialnych władz państwowych i samorządowych. Autor we wstępie zwraca uwagę

na aktualność tematyki, gdyż proces tworzenia białoruskiej narodowej państwowości i rozwój „instytucji demokratycznych” wymaga poznania doświadczeń, zwłaszcza w dziedzinie funkcjonowania organów samorządu terytorialnego. Praca dotyczy „Zachodniej Białorusi”, ale autor nigdzie nie precyzuje tego obszaru – z treści wynika, że obejmuje on trzy województwa (wileńskie, nowogródzkie, poleskie) i dwa powiaty z woj. białostockiego (grodzieński i wołkowyski).

Po rozdziale pierwszym poświęconym kwestiom metodologicznym i omówieniu bazy źródłowej pracy, w kolejnych rozdziałach Borka analizuje działalność gmin wiejskich i miejskich, władz I instancji i samorządu powiatowego oraz władz administracyjnych II instancji i samorządu wojewódzkiego, a w zasadzie jego surrogatu.

W pracy dominują omówienia różnych aktów ustawodawczych dotyczących terytorialnych władz administracyjnych i samorządowych, często w znacznym stopniu powtarzające się w kolejnych rozdziałach, zbyt dużo miejsca poświęca się zjawiskom marginalnym (np. pijaństwo wójtów) lub raczej tylko teoretycznym (kwestia składania przysięgi przez kandydata na sołtysa wyznania ewangelickiego w sytuacji, kiedy odpowiednie teksty przygotowano tylko dla katolików i prawosławnych) lub przypadki wybierania na sołtysa nie najlepszego kandydata, ale tego na którym miejscowa społeczność chciała się zemścić (s. 28?!). Zbyt jednostronnie ocenia też autor rolę władz samorządowych i stosunek do nich mieszkańców, którzy – pomimo różnych ograniczeń nakładanych przez państwo na samorządy – traktowali je jednak dosyć poważnie. Świadczy o tym choćby wysoka frekwencja w wyborach do rad miejskich, a tego wątku akurat Borka w ogóle nie podejmuje. Autor w działalności samorządu doszukuje się tylko słabości, a działalność wszystkich władz terytorialnych przedstawia głównie jako usilne działanie na rzecz polonizacji (a mogłoby być bardzo ciekawy wątek walki samorządu gminnego o możliwości używania języka białoruskiego). W konsekwencji czasami wpada we własne pułapki, bo np. pisze, że polskie władze właśnie ze względów narodowościowych nie odważyły się utworzyć w „Białorusi Zachodniej” prawdziwych organów samorządu na szczeblu województwa (s. 109), tymczasem takie organy nie powstały także w województwach centralnych. Trudno też zgodzić się z generalną oceną, że władze samorządowe miały charakter jedynie dekoracyjny, a ich posiedzenia często nie odbywały się z powodu braku frekwencji. Tymczasem, niekiedy bojkotowanie obrad przez mniejszościowe grupy radnych było skuteczną metodą walki o realizację własnych postulatów.

Na tym tle mało istotne wydają się pomyłki faktograficzne jak zamiana płci doc. Jeleny Paszkowicz z Brześcia (s. 8), co jest efektem nagminnego posługiwania się jedynie inicjałami imion autorów; czy podanie, że posłem w 1938 r. wybrano Alfonsa Żukiela z Mołodeczna (s. 82). W aneksie znalazły się tabele statystyczne dotyczące narodowości sołtysów, wójtów, sekretarzy gmin, składu rad i zarządów gmin w różnych jednostkach administracyjnych na omawianym obszarze. Tradycyjnie brak indeksu nazwisk i miejscowości. Nakład 100 egzemplarzy.

Jan Jerzy Milewski

Wolga Kowal, *Uzajemasuwiazi biełaruskaj i ukraińskiej dyjaspar u miżwajenny pieryjad* [Współpraca diaspory białoruskiej i ukraińskiej w okresie międzywojennym], Minsk 2012, s. 313.

Książka składa się z trzech rozdziałów. W pierwszym omawiana jest historiografia dotycząca tematu i źródła, które wykorzystała Autorka. Ich wykaz jest zamieszczony w końcowej części pracy i zajmuje aż około trzydziestu stron. Po części spowodowane to jest manierą wymieniania w przypadku źródeł archiwalnych nie tylko wykorzystanych zespołów, ale i poszczególnych teczek, natomiast w przypadku prasy i czasopism – pojedynczych numerów. W sytuacji podawania w przypisach na dole każdej strony większości tych informacji, nie ma to chyba racji bytu. Niemniej baza źródłowa na jakiej oparła się Autorka jest imponująca (wykorzystała też archiwa ukraińskie i polskie). Ponadto rozdział pierwszy uzupełnia część, też charakterystyczna dla historiografii białoruskiej, poświęcona metodologii i omówieniu stosowanej terminologii.

W rozdziale drugim scharakteryzowane jest formowanie się w okresie międzywojennym emigracji ekonomicznej z Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy oraz roli w życiu diaspor emigracji politycznej. Zasadniczą część książki stanowi ostatni rozdział – trzeci, choć jest nieco krótszy od drugiego. W rozdziale tym, poświęconym współpracy emigrantów białoruskich i ukraińskich, Kowal zajmuje się takimi zagadnieniami jak: odzwierciedlenie związków diaspory białoruskiej i ukraińskiej na łamach czasopism oraz we wspomnieniach, współpracą studencką, naukową i kulturalną oraz prywatnymi związkami pomiędzy tymi dwoma grupami emigrantów.

Trzeba przyznać, że Autorce nie całkiem udało się wyzwolić ze stereotypów myślenia sowieckiego. Przykładem jest traktowanie emigracji głównie jako zjawiska politycznego a nie ekonomicznego. Wielokrotnie pisze też o akcjach emigrantów przeciwko dyskryminowaniu Białorusinów i Ukraińców na ziemiach wschodnich wchodzących w skład Polski. Natomiast ani słowem nie wspomina o tym, czy emigracja w jakiś sposób reagowała na zbrodnie popełniane wobec tych narodów w ZSRR. Nawet, jeśli nie pisano o tym w gazetach emigracyjnych – o czym nie wiem – to powinna postawić pytanie: dlaczego tak było? Trudno też zgodzić się ze stwierdzeniem, że polscy urzędnicy na ziemiach wschodnich uczestniczyli w reklamowaniu towarzystw okrętowych i werbowaniu tamtejszej ludności do ciężkiej i słabo opłacanej pracy na innych kontynentach (s. 266). Są to tezy nieco naiwne. Autorce nie udało się więc ustrzec tego, przed czym sama ostrzegała: że dokumenty z okresu międzywojennego są jednostronne oraz subiektywne i dlatego wymagają od badaczy głębokiej wiedzy i krytycznej analizy. Natomiast w pełni trzeba się zgodzić z opinią Wolgi Kowal, że trzeba przywrócić dzieje emigracji dziedzictwu narodowemu.

W aneksie zamieszczono tabele statystyczne dotyczące emigracji z Polski w okresie międzywojennym z uwzględnieniem poszczególnych lat oraz wyodrębnieniem województw wschodnich. Tradycyjnie, jak w większości książek białoruskich, nie ma indeksu nazwisk i miejscowości. Nakład też jest tradycyjny – 100 egzemplarzy.

Jan Jerzy Milewski

***Stosunki etniczne podczas wojny i okupacji. Białystok i Wilno 1939–1941 – 1944/45*, red. E. Dmitrów, J. Tauber, Białystok 2011, s. 436.**

Prezentowana książka składa się z artykułów historyków z Litwy, Niemiec i Polski, którzy podjęli próbę scharakteryzowania postaw wielonarodowościowego społeczeństwa województwa wileńskiego i białostockiego podczas okupacji. Publikacja jest efektem pięcioletniego projektu badawczego realizowanego przez trzy ośrodki naukowe: Instytut Kultury i Historii Niemców w Północno-Wschodniej Europie w Lüneburgu, Litewski Instytut Historii w Wilnie oraz Uniwersytet w Białymstoku.

Książka podzielona została na cztery części, poprzedzone wstępem Edmunda Dmitrów i Joachima Taubera. Wprowadzenie do zasadniczej tematyki książki stanowi rozdział I zatytułowany *Przed wojną*, w którym białostocki historyk dr Jan Jerzy Milewski przedstawił wzajemne relacje zamieszkujących województwa białostockie i wileńskie Polaków, Białorusinów, Litwinów i Żydów w dwudziestolecie poprzedzającym wybuch II wojny światowej. Stosunki panujące między tymi grupami Autor ukazał na tle polityki narodowościowej prowadzonej przez rządy II Rzeczypospolitej.

Artykuły dotyczące stosunków etnicznych na Wileńszczyźnie i Białostocczyźnie podczas II wojny światowej tworzą dwa rozdziały. Pierwszy z nich nosi tytuł *Okupacja i panowanie*. Zgrupowane w nim teksty koncentrują się na polityce okupacyjnej władz radzieckich i niemieckich, co Redaktorzy książki określili *perspektywą „od góry”*. Rozdział otwiera artykuł litewskiego historyka dr Česlovasa Laurinavičiusa. Autor, w dużej mierze w oparciu o materiały zgromadzone w Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym, przedstawił ewolucję polityki narodowościowej na Wileńszczyźnie w kontekście nie tylko uwarunkowań wewnętrznych, ale również zmieniającej się sytuacji międzynarodowej. Kolejny tekst obrazuje wpływ wkroczenia Sowietów oraz prowadzonej przez nich polityki na relacje polsko-białoruskie i polsko-żydowskie na Białostocczyźnie. Jego autorem jest polski badacz dr hab. Daniel Boćkowski. Prof. dr hab. Frank Golczewski z Uniwersytetu w Hamburgu, skoncentrował się natomiast na zmieniającej się sytuacji ludności żydowskiej w Białymstoku podczas okupacji sowieckiej oraz niemieckiej; w obiektywny sposób starał się wyjaśnić przyczyny polsko-żydowskich antagonizmów. Kolejne dwa artykuły dotyczą niemieckiej polityki okupacyjnej oraz stosunków etnicznych w Wilnie w latach 1941–1944. Ich autorami są: dr Joachim Tauber z Nordost-Institut w Lüneburgu. Drugi artykuł napisał litewski historyk z Centrum Badania Ludobójstwa i Oporu Mieszkańców Litwy dr Arūnas Bubnys. Obaj historycy dostrzegli, iż niemiecki okupant wykorzystywał panujące w Wilnie spory między poszczególnymi grupami narodowościowymi do pozyskiwania przychylności którejś z nich. Zwieńczeniem tej części książki jest tekst dr Kartina Stolla z Niemieckiego Instytutu Historycznego w Warszawie. Dotyczy on polityki Niemców wobec Żydów w Białymstoku. Praca w dużej mierze powstała w oparciu o materiały procesowe wytworzone podczas postępowania przed Sądem Krajowym w Bielefeld przeciwko nazistom, oskarżonym m.in. o udział w deportacjach Żydów z Białegostoku, Grodna, Zambrowa i Prużan do obozów zagłady.

Drugiej część artykułów dotyczących tytułowej tematyki książki została nadana nazwa: *Doświadczenia – postrzeganie – opór*. Redaktorzy zawarte w niej teksty określili perspektywą „od dołu”, gdyż ukazują, w jaki sposób polityka okupacyjna oraz panujące w czasie wojny stosunki etniczne były odbierane i oceniane przez Białorusinów, Litwinów, Polaków i Żydów. Pierwszy z sześciu artykułów omawia okoliczności powstania oraz działalność podziemia litewskiego, żydowskiego, sowieckiego i polskiego na Wileńszczyźnie w latach 1941–1944. Porusza też problem relacji panujących między poszczególnymi grupami partyzanckimi oraz wpływu ich aktywności na stosunki narodowościowe w tym regionie. Autorem tej pracy jest dr Romas Zizas reprezentujący Instytut Historii Litwy. Dr Krzysztof Buchowski z Uniwersytetu w Białymstoku przedstawił pełne napięcie i konfliktów stosunki między największymi grupami etnicznymi w Wilnie – Polakami, Litwinami i Żydami od 1939 r. do 1944 r. Dr hab. Bożena Szaynok z Uniwersytetu Wrocławskiego w artykule zatytułowanym *Stosunki etniczne w cieniu zagłady* podjęła próbę wyjaśnienia przyczyn niechęci, jak też obojętności Polaków wobec Żydów w czasie II wojny światowej. Następny artykuł koncentruje się na sytuacji Żydów pod okupacją sowiecką oraz niemiecką w pierwszych latach wojny. Dr hab. Andrzej Żbikowski (Uniwersytet Warszawski oraz Żydowski Instytut Historyczny) polemizuje w nim z poglądem mówiącym o awansie społecznym, jakiego doznali Żydzi w czasie okupacji sowieckiej. Dr Felix Ackermann z Europejskiego Uniwersytetu Humanistycznego w Wilnie jest autorem artykułu pt. *Druga wojna światowa i jej następstwa w Grodnie z perspektywy lokalnej*. Podważony w nim został pogląd mówiący o tym, iż wyznacznikiem pozycji w hierarchii społecznej podczas II wojny światowej była wyłącznie reprezentowana narodowość. Tę część książki wieńczy artykuł dr hab. Edmunda Dmitrów z Uniwersytetu w Białymstoku, który zajął się problemem postrzegania okupantów przez mieszkańców Białostocczyzny. Zauważył w nim, iż pozycja okupanta w tworzonej przez społeczność lokalną hierarchii wrogości zależała nie tylko od prowadzonej przez niego polityki, ale też zestawienia jej z działaniami poprzedników. Duże znaczenie miało również porównanie własnego położenia z położeniem członków innych grup narodowych. Dr hab. E. Dmitrów doszedł do wniosku, iż polityka okupantów wyzwoliła, hamowane do tej pory, antagonizmy między grupami narodowościowymi zamieszkującymi te ziemie.

Na ostatnią, czwartą część książki, zatytułowaną *Epilog wojny i początki epoki powojennej* składają się trzy artykuły. Dr hab. Jacek Piotrowski z Uniwersytetu Wrocławskiego przedstawił koncepcje ułożenia stosunków etnicznych na ziemiach Rzeczypospolitej opracowywane w środowisku polskich władz na uchodźstwie. Białostocki historyk prof. dr hab. Eugeniusz Mironowicz skoncentrował się na sytuacji Białorusinów i Litwinów w Polsce w pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej. Autor omówił politykę narodowościową władz komunistycznych, która ewoluowała od zakwestionowania istnienia w Polsce mniejszości narodowych do uznania potrzeby spełnienia ich kulturalnych i oświatowych potrzeb. Książkę kończy artykuł dr Mindaugas Pociusa z Instytutu Historii Litwy, którego celem było scharakteryzowanie polityki narodowościowej reżimu komunistycznego na Litwie w latach 1944–1953. Tekst powstał w oparciu o materiały pochodzące z litewskich archiwów oraz najnowszą historiografię dotyczącą tego problemu.

Prezentowana książka dostarcza wielu interesujących informacji na temat stosunków etnicznych na Białostocczyźnie i Wileńszczyźnie przed, w trakcie i po zakończeniu II wojny światowej. Praca międzynarodowego zespołu pokazuje też różnice w sposobie patrzenia na te same wydarzenia przez Białorusinów, Litwinów, Niemców, Polaków i Żydów. W publikacji nie znalazł się niestety punkt widzenia prezentowany przez jeszcze jednego uczestnika omawianych wydarzeń, jakim byli Rosjanie. Nie umniejsza to jednak wielkiej wartości poznawczej, jaką wnosi ona do wiedzy historycznej.

Anna Włodarczyk
Uniwersytet w Białymstoku

***„Расскажу вам о войне...” Вторая мировая и Великая Отечественная войны в учебниках и сознании школьников славянских стран*, red. Т. С. Гузенкова и др., Москва 2012, с. 431 [„*Opowieść o wojnie...*” *Druga wojna światowa i wielka wojna ojczyźniana w podręcznikach i świadomości uczniów krajów słowiańskich*, red. T. S. Guzienkowa i in., Moskwa 2012, s. 431].**

Książka została przygotowana przez zespół pracowników Rosyjskiego Instytutu Badań Strategicznych. Jego dyrektor gen. lejtnant dr Leonid Reszetnikow w słowie do czytelników stwierdził, że jednym z następstw rozpadu bloku socjalistycznego stało się dążenie do dyskredytowania roli ZSRR (Rosji) w II wojnie światowej. Takim szczególnym obszarem, który jest odbiciem zarówno dominujących poglądów w oficjalnej historiografii, jak i stosunków pomiędzy państwami, są podręczniki do nauczania historii. We wstępie główny redaktor Tamara Guzienkowa dokonała podziału podręczników krajach Wspólnoty Państw Niepodległych i byłego bloku socjalistycznego na trzy grupy: 1) bliskie tradycyjnemu (dotychczasowemu) podejściu, 2) podręczniki, które są przetworzoną wersją poprzednich, 3) radykalnie zmienione. W grupie pierwszej znalazła się Białoruś (pada określenie, że tamtejszą wersję podręcznikowej historii można zakwalifikować do typu „późnosowieckiego”), a w trzeciej – określanej też jako nacjonalistyczna – w grupie sześciu państw znalazła się Polska (ponadto kraje bałtyckie, Gruzja i Ukraina).

Podręcznikom polskim poświęcono najwięcej miejsca – ponad pięćdziesiąt stron. Już tytuł tej części, której autorką jest prof. Oksana Pietrowskaja, brzmi radykalnie: „Koncepcja dwóch wrogów”. I temu tytułowi odpowiada treść artykułu, z którego dowiadujemy się, że „polskie podręczniki jednoznacznie uznają ZSRR za wroga i opierając się na funkcjonujących w polskim społeczeństwie stereotypach kształtują obraz tego kraju, jego przywódców i kierownictwa oraz przenoszą go z przeszłości na współczesność” (s. 136). Żeby było jednoznacznie autorka dodaje, że w polskiej tradycji dominuje etnocentryzm, mesjanizm i martyrologia, a podręczniki szkolne kultywują tę głęboką tradycję polskiej kultury. To są oceny z którymi można polemizować, ale Pietrowskaja zwraca też uwagę na pewne rozbieżności faktyczne pomiędzy podręcznikami np. w kwestii liczby deportowanych obywateli

polskich w latach 1940–1941 w głąb ZSRR (podaje się od 400 tys. do 1,5 mln). Tekst ten, poza wnioskami które muszą wyciągnąć autorzy podręczników, powinien wywołać dużą dyskusję pomiędzy historykami rosyjskimi i polskimi. Najlepiej na forum dwustronnej komisji podręcznikowej, ale taka już nie istnieje (choć problemy pozostały). Na Polsko-Rosyjską Komisję do Spraw Łatwych – jak ostatnio zaczęto określać Komisję do Spraw Trudnych – raczej nie można liczyć.

Jan Jerzy Milewski

Vitalija Stravinskienė, *Tarp gimtinės ir tėvynės: Lietuvos SSR gyventojų repatriacija į Lenkiją [Między ojcowizną a Ojczyzną. Repatriacja ludności z Litewskiej SRR do Polski] (1944–1947, 1955–1959 m.)*, Vilnius 2011, s. 510.

Vitalija Stravinskienė – pracownica Instytutu Historii Litwy – jest znana w Polsce m.in. z artykułów zamieszczanych w „Biuletynie Historii Pogranicza”. Recenzowana praca stanowi jakby syntezę jej dotychczasowych badań. Książka poświęcona jest przesiedleniom ludności polskiej z Litwy do Polski po II wojnie światowej. W tytule pojawia się słowo repatriacja, na które bardzo uczulona jest większość polskich historyków i część opinii publicznej, którzy uważają, że trzeba używać terminu ekspatriacja. Stravinskienė próbuje się odnieść do tego problemu, a nawet słowo „repatriacja” łągodzi w jakiś sposób innymi elementami tytułu (*Między ojcowizną a Ojczyzną* – czy jak tłumaczą inni: *Między krajem rodzinnym i Ojczyzną*). Tu warto przypomnieć, że w układach dotyczących przesiedleń używany był termin „ewakuacja”, natomiast określenie repatriacja było utrwalane przez lata także w Polsce poprzez takie pojęcia jak „repatrianci” czy w nazwach instytucji np. „Państwowy Urząd Repatriacyjny”. Książka poza krótką przedmową i wstępem składa się z trzech głównych rozdziałów. W pierwszym autorka charakteryzuje ludność narodowości polskiej na Litwie w latach 1944–1959, odwołując się także do danych statystycznych z 1942 r., aczkolwiek całkowicie pomija statystyki sprzed 1939 r. W rozdziale drugim pisze o pierwszej „ewakuacji” z lat 1944–1947, w trakcie której do Polski wyjechało około 180–190 tys. obywateli polskich (w tym 10 tys. Żydów). Rozdział trzeci poświęcony jest przesiedleniom z lat 1955–1959. Następnie są dwa bardzo krótkie rozdziały (choć w książce nie ma ani ich numeracji, ani nie używa się tego terminu): „Skutki emigracji” i „Wnioski”, które stanowią swego rodzaju podsumowanie. Do kolejnych części książki powrócę później.

Autorka podkreśla fakt scentralizowania procesów decyzyjnych w kwestii przesiedleń (czyli dominację władz najwyższych ZSRR), ale z drugiej strony zwraca uwagę na wpływ sytuacji wewnętrznej w poszczególnych republikach (siła napięć międzyetnicznych, postawa podziemia itp.). Podkreśla również, że stosunek władz miejscowych na Litwie do kwestii ewakuacji był bardziej liberalny niż w innych republikach, których problem ten dotyczył w równie dużym stopniu. Jeżeli jednak przyjrzymy się danym statystycznym dotyczącym pierwszej fali przesiedleń, to nie ma wielkiej różnicy pomiędzy Litwą, skąd wyjechało do końca 1947 r. 50 proc.

zarejestrowanych (ale z samego Wilna – 80–85 proc.) a Białorusią – wyjechało 43 proc. Autorka też chyba nie w pełni odpowiada na pytanie kto forsował ewakuację Polaków z Wilna (gdzie im nie stwarzano przeszkód) a hamował wyjazdy ze wsi z innych powiatów Wileńszczyzny. Czy byli to przede wszystkim Sowietci, czy Litwini? A może nastąpiła zbieżność taktyki, choć cele były inne? Stravinskiene pisze, że nie sprawdziły się nadzieje na migrację wewnętrzną – liczone, że do Wilna przesiedli się około 20 tys. Litwinów, tymczasem przybyło ich tylko około 2 tys. (osiedlaniu nie sprzyjała wówczas trudna sytuacja ekonomiczna w mieście). Dlatego stworzono możliwości zamieszkania tam ludności z innych republik (głównie z Białorusi i Rosji), co było zgodne z koncepcjami sowieckimi, by z Wilna stworzyć miasto wielonarodowościowe, ale inne w swoim składzie etnicznym niż poprzednio. Główną przyczyną drastycznego ograniczenia możliwości wyjazdu z prowincji, była ogromna rozbieżność, co do ilości oczekiwanych Litwinów, którzy przybędą z Polski: liczone na 10–15 tys., tymczasem było to tylko 14 osób.

Warto przypomnieć, że prawo przesiedlenia do Polski mieli jedynie przedwojenni obywatele RP narodowości polskiej i żydowskiej. Tymczasem wiele osób innych narodowości, które miały za sobą bagaż doświadczeń sowieckich, starało się przy pomocy różnych zabiegów opuścić granice ZSRR. Tu warto przytoczyć fragmenty zamieszczonej w aneksie bardzo interesującej odezwę do Litwinów wyostosowanej 16 marca 1945 r. przez litewskiego przewodniczącego do spraw ewakuacji w rejonie Nowe Święciany: „Nasi bracia Polacy z którymi myśmy wspólnie urosliśmy i żyliśmy opuszczają nas. [...] Bracia Polacy prawidłowo postępują, że wyjeżdżają, aby odstawić swoją ojczyznę, którą beczelnie zniszczyli okupanci – Niemcy. [...] Jednakże zauważono, że oszustnym sposobem masownie zapisują się obywatele narodowości litewskiej, jakby to unikając od wywiezienia na Sybir po wywiezieniu Polaków do Polski, tak są oni błędnie namówieni złej woli ludźmi (prowokatorów). To kłamstwo i prowokacja. [...] Nikt lojalnych Litwinów nie będzie wywozić a ponieważ ich brakuje w swojej Radzieckiej Litwie. [...] Litwini bierzcie przykłady z wyjeżdżających braci Polaków, którzy pozostawiają swój cały majątek i wyjeżdżają do swojej Ojczyzny Polski, ażeby ją odbudować” (s. 398)¹.

Nie jesteśmy w pełni przekonani przez Autorkę, dlaczego w drugiej turze przesiedleń (1955–1959) z Litwy wyjechało tylko około 50 tys. obywateli polskich, choć – jak podkreśla ona – praktyka miejscowych władz była bardziej liberalna i zgodę na wyjazd uzyskało ponad 90 proc. chętnych. Trochę rozczarowują też końcowe fragmenty podstawowej części książki: omówienie skutków przesiedleń i samo podsumowanie. Jedną z głównych konsekwencji, która chyba nadal jest odczuwalna, to pozbawienie Polaków własnej inteligencji i napływ do polskich enklaw inteligencji nie znającej języka litewskiego. Spowodowało to odizolowanie Polaków od życia LSRR i zamknięcie się w ramach własnej wspólnoty.

Do książki w aneksie załączono 22 interesujące źródła – niektóre w dwóch wersjach językowych: litewskiej i polskiej lub rosyjskiej i litewskiej. Jedno z nich we

¹ Publikowana w załączniku nr 6 odezwa jest zarówno w wersji językowej litewskiej jak i polskiej. Zapewne oryginał był w języku litewskim, nie wiemy jednak czy wersja polska pochodzi również z archiwum. Natomiast, jeśli powstała ona w trakcie przygotowywania książki do druku, to redakcji należą się słowa przygany.

fragmentach już cytowałem. Ponadto są to protokoły z posiedzeń Biura KC WKP(b) Litwy dotyczące problematyki książki, instrukcje w sprawie ewakuacji i sprawozdania z jej przebiegu, informacje na ten temat przedstawiane najwyższym władzom ZSRR, układ o terminach i trybie repatriacji z 25 marca 1957 r., statystyki przesiedleń w latach 1957–1959 według grup wiekowych i społecznych. Cenne są dokumenty dotyczące kwestii kulturalnych: podziękowanie dyrektora Archiwum Akt Dawnych w Krakowie dla Oddziału Kultury Głównego Pełnomocnika Rządu RP ds. ewakuacyjnych w Wilnie za wydatną pomoc w przewiezieniu z Archiwum m. Wilna rzadkich wydawnictw archiwalnych (jest wykaz obejmujący 24 pozycje) oraz sprawozdanie tegoż Oddziału (Wydziału?) Kultury z 4 kwietnia 1946 r. z wydatkowania 50 tys. rubli na zakup książek, archiwaliów, dzieł sztuki itp. od ewakuującej się ludności ze względu na plany skompletowania biblioteki „wilnianów i lithuaniców”. Wspominam o tym także w kontekście uwagi Autorki w innym miejscu, że w początkowym okresie władze litewskie w niedostateczny sposób kontrolowały wywóz zabytków kultury. Natomiast wydaje się, że niepotrzebnie publikowany jest protokół komisji z 26 grudnia 1944 r. o szkodach wyrządzonych przez okupanta niemieckiego w Republikańskim Muzeum Sztuki w Wilnie.

Książka oparta jest na bogatej bazie źródłowej (również z wykorzystaniem archiwów polskich) i obszernej literaturze, której wykaz zajmuje kilkanaście stron. Zamieszczono także streszczenie w jęz. angielskim i polskim, spis ilustracji w kilku językach, indeks osób i miejscowości. Warto byłoby zastanowić się nad wydaniem tej książki w jęz. polskim.

Jan Jerzy Milewski

„Śmierci się z nas nikt nie boi”. Listy kapłanów archidiecezji wileńskiej z ZSRR. Wybór źródeł, wstęp, wybór i oprac. ks. Adam Szot, Waldemar F. Wilczewski, Białystok 2012, s. 416.

Autorzy – ks. dr Adam Szot z Archidiecezjalnego Wyższego Seminarium Duchownego oraz dr Waldemar F. Wilczewski z Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej w Białymstoku – wybrali i opracowali wyjątkowo cenne źródła, rzucające nowe światło na pełną dramatyzmu historię Kościoła katolickiego w XX w. Wydawaloby się, że dzisiaj wiadomo prawie wszystko o działaniu systemu radzieckiego zmierzającego do ograniczenia i następnie wyrugowania Kościołów z życia publicznego i życia poszczególnych ludzi. Autorzy z Polski, Litwy i Białorusi niejednokrotnie poruszali zagadnienia z tym związane, publikowali dokumenty ówczesnych urzędów d.s. religii, śledzili losy poszczególnych kapłanów itd. Historycy z Białegostoku dokonali jednak pewnego rodzaju odkrycia – potrafili ukazać te same dzieje przez korespondencje prywatną i służbową kapłanów, którzy w wyniku zmian geopolitycznych znaleźli się za „żelazną kurtyną”, w obcej i wrogiej im rzeczywistości. W świetle tych dokumentów, pochodzących z archiwów polskich (archiwa: Archidiecezjalne, Kurii Metropolitalnej i Instytutu Pamięci Narodowej w Białymstoku) i litewskich (Litewskie Centralne Archiwum Państwowe i Litewskie Archiwum Spe-

cialne w Wilnie), a także Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk poznajemy niezbadane dotąd aspekty ich życia, które w większości nie były znane nawet ich kolegom – mieszkańcom Polski.

Dzięki listom, mimo zastosowanej czasem przez księży konspiracji, mimo nie-domawiania czy słownego szyfrowania treści, można wyłonić główne problemy ich nurtujące i martwiące. Z krótkich relacji wynika, że mimo braków materialnych, które nie pozwalały na godnie sprawowanie funkcji, mimo olbrzymiej presji administracyjnej i ideologicznej, gotowi byli do końca trwać na swych stanowiskach, a każdy wyjazd kolegi do Polski traktowali jako „dezercję”. Zmartwienia ich są innego wymiaru. Odcięci od Kościoła powszechnego, ograniczeni w działaniu i kontaktach, proszą kolegów z Polski nie o chleb czy pieniądze, proszą o „narzędzia pracy”: księgi liturgiczne, nowe przepisy w prawie kościelnym, dewocjonalia itd. Ubolewają nad tym, że mimo ich starań postępuje zanik wiary, że siły zewnętrzne usiłują poróżnić kapłanów, że nie ma dopływu nowych pracowników na niwę Pańską. Przy tym wszystkim całkowicie obcy jest im strach, obawa przed śmiercią, bo po działaniach wojennych, powojennych aresztowaniach i drastycznych przeżyciach w obozach pracy: „śmierci się nikt z nich nie boi”. Odczuwają natomiast smutek z innego powodu – boją się odejść i pozostawić swoją „owczarnię” na pastwę losu, bowiem każdy, kolejny pogrzeb kapłana staje się na tych terenach „pogrzebem parafii”.

Lektura tej wyjątkowo interesującej publikacji pomaga odczuć atmosferę w jakiej żyli i pracowali duchowni w ZSRS, ścigani i gnębieni jedynie za wierność Bogu i swemu powołaniu. Uważne przestudiowanie zawartych w książce tekstów daje możliwość spojrzenia na dzieje XX wieku przez pryzmat współczesnych kapłanów i sprzyja głębszemu zrozumieniu tamtej dramatycznej epoki.

Larysa Michajlik
Grodno

Личность в истории: героическое и трагическое, red. М. Чесновский и др., Брест 2012, с. 288 [*Jednostka w historii: heroizm i tragizm*, red. M. Czesnowski i in., Brześć 2012, s. 288].

Książka zawiera materiały z międzynarodowej konferencji naukowej organizowanej pod tym tytułem już po raz piąty. Tym razem konferencja, która odbyła się w dniach 23–24 listopada 2011 r., zorganizowana była dla uczczenia dwudziestolecia istnienia Wydziału Historii Państwowego Uniwersytetu w Brześciu. Okolicznościowy referat na ten temat wygłosił Aleksander Wabiszczewicz, który przez pewien czas pełnił funkcję dziekana tego wydziału. Jednak w tytule jego wystąpienia wkraść się przykry błąd (powtórzony także w spisie treści) – tekst traktuje o Wydziale na początku XXI wieku, tymczasem w tytule napisano o „początku XX wieku”. Wypadałoby też, żeby rocznicowy artykuł otwierał całą książkę, tymczasem jest on dopiero piąty, bo wszystkie teksty ułożono alfabetycznie – według nazwisk autorów. Zainteresowania autorów są bardzo rozległe w czasie (od starożytności po współ-

czesność) i przestrzeni (od Japonii na zachód po Argentynę), choć – co zrozumiałe – najwięcej tekstów dotyczy wieku XX i Białorusi. Jakość artykułów jest bardzo zróżnicowana: jedne oparte są na kilku książkach, inne – na solidnej bazie źródłowej. Wszystkie ze względu na wymagania wydawców są bardzo krótkie. Być może to było przyczyną, że artykuł A. Denisowa o wybitnych działaczach krajoznawczych w sowieckiej Białorusi w latach dwudziestych i trzydziestych nie obejmuje tej ostatniej dekady, a chciałoby się poznać ich los właśnie w tych latach. Wśród autorów z różnych krajów są także studenci. Ale nawet jeśli Ł. Ławrenjenka, autor artykułu na temat społeczno-ekonomicznego położenia robotników przemysłowych w Zachodniej Białorusi w okresie światowego kryzysu gospodarczego, jest studentem, to nie znajduję dla niego usprawiedliwienia. Niektórych fragmentów tego tekstu nie powstydziałaby się sowiecka literatura propagandowa z lat czterdziestych i początku pięćdziesiątych, na którą zresztą powołuje się on z całą powagą. W zbiorze jest dużo interesujących, choć ze względu na ograniczenia objętościowe, przyczynkarskich tekstów. Wymienię przykładowo artykuły: W. Marczuka o zachodniobiałoruskich emigrantach w Argentynie w okresie międzywojennym, J. Paszkowicz o związkach losów mieszkańców Ziemi Brzeskiej z manewrami wojskowymi na poligonie tockim w 1954 r. kiedy to sprawdzano możliwości działania wojska tuż po autentycznej eksplozji bomby atomowej (autorka umiejętnie wykorzystuje „historię mówioną”, choć powinna po nią sięgnąć jeszcze odważniej), A. Czerniakiewicza o ministrze BNR Ładnowie i P. Szewielewa (z pogranicza historii i prawa) na temat problemu wyboru formy zawarcia małżeństwa w sowieckiej Białorusi w latach dwudziestych, który pokazuje jak wiele jeszcze pozostało do zbadania jeśli chodzi o problematykę społeczną. Ogółem w książce znajdują się 63 krótkie artykuły, a wydrukowana została w nakładzie 60 egzemplarzy, choć głównym redaktorem jest sam rektor Uniwersytetu. Może warto byłoby, żeby następnym razem wydawcy znaleźli też inny (niż alfabetyczny) klucz do ułożenia struktury wewnętrznej publikacji.

Jan Jerzy Milewski

Marius Ščavinskas, Kryžius ir kalavijas. Krikščioniškųjų misijų sklaida Baltijos jūros regione X–XIII amžiais [Krzyż i miecz. Rozpowszechnienie misji chrześcijańskich w regionie Morza Bałtyckiego w X–XIII w.], Vilnius: Baltos lankos, 2012, s. 280.

W monografii analizowany jest proces chrystianizacji plemion bałtyckich od pierwszych misji z końca X w. aż do wieku XIII. Po raz pierwszy w historiografii litewskiej przedstawiono szeroki kontekst procesu chrystianizacji krajów Europy Środkowej i Skandynawii. W książce postawiono pytanie, jakie formy przymusu były stosowane w czasie chrztu plemion bałtyckich i dlaczego ten przymus nie można utożsamiać z wojnami krzyżowymi. Jednym z najważniejszych problemów w monografii jest kwestia zmiany polityki misyjnej w epoce wojen krzyżowych, zmiana metod pracy misjonarzy, proporcje środków pokojowych i wojennych. Po analizie licznych źródeł archeologicznych i pisemnych autor stawia tezę, że misje

prowadzone na ziemiach plemion bałtyckich i w Nowej Europie były podobne, a misjonarze stosowali wszystkie trzy metody misyjne: misje słowem (Wortmission), misje działaniem (Tatmission) i misje mieczem (Schwertmission). Z badań wynika, że teoria misyjna wczesnego średniowiecza prawie nie zmieniła się w późniejszych latach, nawet i w czasie wojen krzyżowych.

Ramunė Šmigelskytė-Stukienė

Dangiras Mačiulis, Rimvydas Petrauskas, Darius Staliūnas, *Kas laimėjo Žalgirio mūšį? Istorinio paveldo dalybos Vidurio ir Rytų Europoje [Kto zwyciężył w bitwie pod Grunwaldem? Podział spuścizny historycznej w Europie Środkowo-Wschodniej]*, Vilnius: Mintis, 2012, s. 294.

W książce są chronologicznie omówione interpretacje bitwy pod Grunwaldem od pierwszych jej ocen aż do końca czasów sowieckich. Autorzy starają się odpowiedzieć na pytania: jak i dlaczego zmieniał się wizerunek bitwy pod Grunwaldem w Europie Środkowo-Wschodniej, jak w tradycji polskiej pomagał podkreślić rolę Polaków i Władysława Jagiełły, jak Litwini zwycięstwo przypisali mądrości i śmiałości Witolda, a ideolodzy sowieccy chcieli przekształcić ją w odwieczny dowód przyjaźni braterskich narodów sowieckich. I dlaczego ta późnośredniowieczna bitwa ma cztery nazwy: Tannenberg, Grunwald, Żalgiris, *Дуброўна*?

Irena Tumelytė
Instytut Historii Litwy

Virgilijus Pugačiauskas, *Lietuva ir Napoleonas [Litwa i Napoleon]*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012, s. 246.

Książka popularnonaukowa przedstawia najważniejsze wydarzenia epoki napoleońskiej na Litwie, kiedy kraj był wciągnięty do konfliktu zbrojnego dwóch mocarstw europejskich. Czytelnik najpierw jest zapoznany z więzami litewskiej elity z Francją przed wojną 1812 r., następnie krótko omówiono, co Napoleon wiedział o Litwie, szczegółowo pokazano pobyt Napoleona w Wilnie. Dużo uwagi poświęcono Komisji Tymczasowego Rządu Litewskiego, działalności departamentów, powiatów i miast oraz możliwościom gospodarki litewskiej w kwestii wyposażenia wielkiej armii. W książce przedstawiono również historię litewskiego wojska regularnego i poszczególnych oddziałów, zmianę nastrojów społeczeństwa, a w ostatnim rozdziale pod tytułem „Kaip Didžioji Armija tapo maža: pralaimėjimo istorija Lietuvoje” („Jak Wielka Armia stała się małą: historia klęski na Litwie”) obszernie opisano klęskę armii napoleońskiej. Kolorowo przedstawiono także jej codzienne funkcjonowanie w czasie pobytu w Wilnie.

Ieva Šenavičienė

1812 metų Lietuvos laikinosios vyriausybės komisijos posėdžių protokolai [Protokoły posiedzeń Komisji Tymczasowego Rządu Litewskiego 1812 r.], oprac. V. Pugačiauskas, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012, s. 358.

Historiografia litewska dotycząca roku 1812 jest naprawdę imponująca, ale dotychczas nie mieliśmy wyczerpującej publikacji źródeł, która pomogłaby dogłębnie zapoznać się z wielostronną działalnością Komisji tymczasowego rządu litewskiego jako przedstawiciela społeczeństwa litewskiego. Protokoły posiedzeń tej Komisji (104 karty) przechowywane są w Rosyjskim Archiwum Akt Dawnych w Moskwie i ujawniają proces podejmowania decyzji w tej instytucji, jej stosunki z Napoleonem oraz innymi funkcjonariuszami francuskich władz wojennych i cywilnych, a także odzwierciedlają różne kwestie polityczne, wojenne, gospodarcze, mentalność szlachty, życie codzienne itp. Są to dokumenty, wszechstronnie ilustrujące jak była zarządzana Litwa – sojusznik Napoleona w czasie wojny 1812 r.

Książka składa się z trzech części: artykułu poświęconego analizie składu, struktury i działalności Komisji tymczasowego rządu litewskiego, publikacji protokołów posiedzeń tej komisji w języku polskim (oryginał oraz litewskim (tłumaczenie i komentarze). Zamieszczono streszczenia w języku polskim i angielskim.

Ieva Šenavičienė

***Lietuvos ir Lenkijos santykiai: nuo Pirmojo pasaulinio karo pabaigos iki L. Želigovskio įvykdyto Vilniaus užėmimo (1918 m. lapkritis – 1920 m. spalio)* [Stosunki Litwy i Polski: od końca pierwszej wojny światowej do zajęcia Wilna przez L. Żeligowskiego (listopad 1918 – październik 1920 r.)], wybór E. Gimžauskas; oprac. E. Gimžauskas, A. Svarauskas, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012, s. 704.**

(Seria: Lietuvos užsienio politikos dokumentai. 1918–1940 metai – Dokumenty polityki zagranicznej Litwy w latach 1918–1940).

W wyborze opublikowane są wybrane dokumenty na temat stosunków litewsko-polskich od końca I wojny światowej do zajęcia Wilna przez Lucjana Żeligowskiego. Większość to dokumenty dyplomatyczne: korespondencja przedstawicieli władz obu stron, noty, sprawozdania ambasadorów oraz relacje, depesze, instrukcje i wytyczne dla nich. W celu lepszego pokazania ogólnej panoramy stosunków dokumenty te są uzupełnione materiałami różnego pochodzenia i rodzaju, które odzwierciedlają wojenne, a także socjalne, ekonomiczne i inne aspekty wzajemnych stosunków.

Materiałów archiwalnych o stosunkach Litwy i Polski w wymienionym okresie jest dużo, ale często są fragmentaryczne, dotyczące tylko lokalnych wydarzeń. A najważniejsze decyzje wielkiej polityki, jakie stanowiły impuls dla wydarzeń lo-

kalnych, najczęściej były już opublikowane za granicą. Komponując je ze starannie wybranym niepublikowanym materiałem archiwalnym chciano uzyskać optymalny efekt naukowy.

Wybór dokumentów, podzielony chronologicznie na sześć części, poprzedzone jest szczegółową przedmową i zaopatrzony w niezbędne komentarze.

Česlovas Laurinavičius
Instytut Historii Litwy

Государственный архив брестской области. Путеводитель по фондам 1919–1939, Брест 2010, с. 129 [*Państwowe Archiwum Obwodu Brzeskiego. Przewodnik po zespołach 1919–1939*, Brześć 2010, s. 129].

W 1969 r. ukazał się na Białorusi informator na temat zasobu archiwów w Brześciu, Grodnie i Mołodecznie. W 1992 r. do Państwowego Archiwum Obwodu Brzeskiego przekazano zbiory byłego Archiwum Komitetu Obwodowego KPB – dokumenty z lat 1939–1941 i 1944–1991. Według stanu na 2010 r. w archiwum tym przechowywano 1 062 474 jednostki archiwalne zgrupowane w 2081 zespołach. Okresu międzywojennego, czyli tzw. polskiego, dotyczyło ponad 500 zespołów liczących około 490 tys. teczek. Artykuł na temat tej grupy zespołów napisała kilkanaście lat temu ówczesna dyrektorka archiwum Anna Terebuń (Akta z lat 1919–1939 w zasobie Państwowego Archiwum Obwodu Brzeskiego [w:] *Informator o archiwaliach z kresów północno-wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej w zasobie archiwów białoruskich i LCVA w Wilnie*, Białystok 1996) Ona też zapoczątkowała prace nad szczegółowym przewodnikiem po „zasobie polskim”, a sfinalizowała je obecna dyrektorka Anna Karapuzowa.

Omawiany informator jest najbardziej szczegółowy z dotychczasowych i ma strukturę problemową. W 18 działach prezentowane są archiwalia wytworzone przez różne podmioty: urzędy władzy państwowej, samorządowej, wymiar sprawiedliwości, organizacje społeczne, instytucje oświatowe, urzędy finansowe, przedsiębiorstwa przemysłowe itp. Całość uzupełniają krótkie teksty o osobnym zespole jakim jest biblioteka naukowo-informacyjna (20 953 jednostki) oraz o podziałach administracyjno-terytorialnych w latach 1921–1939. Poruszanie się po przewodniku ułatwia „Indeks przedmiotowo-tematyczny”, brakuje natomiast indeksu osobowego i miejscowości. Niektóre z zespołów figurujących w wykazie zaskakują, np. Centrum Wyszkolenia Rezerwy Piechoty w Różanie n/Narwią (422 j.a.!).

J. J. M.

СССР и Литва в годы Второй мировой войны: сборник документов [ZSSR i Litwa w latach drugiej wojny światowej: wybór dokumentów], Институт истории Литвы, Институт всеобщей истории Российской академии наук; оргас. А. Каспаравичюс, Ч. Лауринавичюс, Н. Лебедева.
Т. 2: *Литва в политике СССР и в международных отношениях: август 1940 – сентябрь 1945 г. [Litwa w polityce ZSSR i stosunkach międzynarodowych: (sierpień 1940 – wrzesień 1945 r.)]*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012, s. 952.

Prezentowana książka to rezultat kontynuacji projektu wspólnej komisji historyków Federacji Rosyjskiej i Republiki Litewskiej realizowanego przez pracowników Instytutu Historii Powszechnej Rosyjskiej Akademii Nauk i Instytutu Historii Litwy pt. „Litwa i ZSSR w latach II wojny światowej”. Dokumenty opublikowane w tomie drugim dotyczą przede wszystkim niszczenia instytucji Republiki Litewskiej i procesów sowietyzacji Litwy w latach 1940–1941 i 1944–1945, przedstawiają także starania dyplomatów Republiki Litewskiej podnoszących problem litewski na arenie międzynarodowej oraz politykę wielkich mocarstw wobec Litwy. Część dokumentów pokazuje stan Litwy w latach okupacji niemieckiej. Zamieszczone dokumenty pochodzą z archiwów Federacji Rosyjskiej i Litwy, większość z nich publikowana jest po raz pierwszy, a pozostałe na ogół nie są powszechnie znane.

Česlovas Laurinavičius

Белорусская политология: многообразие в единстве. Политическое знание в современном и образовательном пространстве [Białoruska politologia: różnorodność w jedności. Nauki polityczne we współczesności i ukształtowanej przestrzeni], ред. В. Ватиль и др., ч. 2, Гродно 2012, с. 279.

W Grodnie w dniach 17–18 maja 2012 r. odbyła się V międzynarodowa konferencja naukowo-praktyczna (terminologia typowa na Białorusi) zorganizowana przez miejscowy Grodzieński Państwowy Uniwersytet im. Janki Kupały. Uczestnicy konferencji w dniu jej otwarcia otrzymali opublikowane w dwóch tomach tezy referatów, uszeregowanych alfabetycznie według nazwisk autorów. Stałem się właścicielem tylko części drugiej, a to dlatego, że nakład publikacji wynosił 95 egzemplarzy, zaś w tej części były tezy 82 referatów. Podczas konferencji wygłoszono kilka interesujących referatów dotyczących krajoznawstwa, jednak w większości znalazły się one w części pierwszej. W anonowanym tomie warto zwrócić uwagę na tekst S. Tokcia na temat teoretyczno-metodologicznych problemów współczesnej regionalistyki historycznej, tezy dotyczące wyznaniowej i etnokulturowej specyfiki regionu grodzieńskiego w latach 1990–2012 (N. Ulejczyk, M. Kołojec) a także referat poświęcony roli czynnika regionalnego w polityce wewnętrznej Republiki Białoruś. Generalnie na podstawie publikowanych tez można jedynie zdobyć rozeznanie, kto

jaką problematyką się zajmuje. Byłoby o wiele lepiej, gdyby redaktorzy pogrupowali teksty według dziedzin nauki, a nie alfabetu.

J. J. M.

Lietuvos istorijos bibliografija, 2001 [Bibliografia historii Litwy, 2001], oprac. Irena Tumelytė, Vilnius: Diemedis, 2012, s. 167.

W kolejnym roczniku *Bibliografii historii Litwy za rok 2001* zarejestrowano 1609 opisów publikacji litewskich i zagranicznych. Bibliografia składa się z czterech części: 1) Dział ogólny (bibliografie, encyklopedia, periodyka, instytucje, historiografia, metodologia, itp.), 2) Zbiory źródeł i nauki pomocnicze, 3) Historia Litwy: ogólne, 4) Historia Litwy: poszczególne okresy (źródła i opracowania). Ponadto zawiera ona indeksy osób i miejscowości oraz indeks opisanych wydawnictw.

Materiały *Bibliografii historii Litwy za lata 1996–2002* są również dostępne w bazie danych *Bibliografii historii Europy Środkowo-Wschodniej* Instytutu Herdera w Marburgu www.litdok.de.

Agnė Railaitė

INSTYTUT WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO
NAGRODA IM. J. BARDACHA POWOŁANA PRZEZ INSTYTUT WXL

Prof. Juliusz Bardach (1914–2010), wybitny historyk prawa polskiego i litewskiego, jeden z najbardziej znanych badaczy historii Wielkiego Księstwa Litewskiego, ze szczególnym uwzględnieniem dziejów ustroju i myśli politycznej. Aktywny orędownik zachowania dobrych relacji naukowych na całym obszarze przedrozbiorowej Rzeczypospolitej (Polska, Litwa, Białoruś, Ukraina). Przez całe życie został wierny problematyce lituanistycznej, począwszy od wspaniałego startu na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie, gdzie przygotował i w 1938 roku wydał pracę o adopcji w prawie litewskim XV–XVI wieku.

Opus magnum J. Bardacha stanowi przygotowywana pod Jego ogólną redakcją 5-tomowa synteza „Historia państwa i prawa Polski”. Z kolei badacze historii Litwy dotychczas nie obchodzą się bez takich prac Juliusza Bardacha, jak „O Litwie dawnej czy niedawnej”, czy „Statuty litewskie a prawo rzymskie”.

Bibliografia publikacji J. Bardacha objęła ponad 600 tytułów, wśród nich oprócz kilku książek, są setki studiów i rozpraw naukowych, także w językach obcych. J. Bardach odgrywał szczególnie istotną rolę także w licznych naukowych instytucjach, organizacjach i towarzystwach międzynarodowych. Był członkiem zagranicznym: jednej z najstarszych akademii nauk w świecie – Accademia Nazionale

dei Lincei w Rzymie (1974), Accademia Mediterranea delle Scienze w Catanii (1982) i in.

Pozycję i autorytet naukowy J. Bardacha w kraju i zagranicą określały też uzyskane przezeń wyróżnienia naukowe, krajowe i zagraniczne. Szczególne miejsce zajmują tu doktoraty honoris causa: Uniwersytetu Łódzkiego (1995), Uniwersytetu Warszawskiego (1996) i Uniwersytetu Wileńskiego (1997) i odnowienie doktoratu Uniwersytetu Jagiellońskiego (w 50-lecie w 1999 r.), a także nagroda Fundacji im. Alfreda Jurzykowskiego w Nowym Jork (1983) za całokształt osiągnięć naukowych w zakresie historii ustroju i prawa Polski i Europy Środkowo-Wschodniej.

Regulamin

Nagroda im. J. Bardacha powołana przez Instytut Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej: Nagroda) będzie przyznawana za prace doktorskie lub magisterskie (lub równorzędne), poświęcone ideom WXL.

1. Nagroda ma na celu zachęcić do podjęcia badań nad spuścizną WXL, jego tradycjami państwowymi, prawnymi i kulturowymi.
2. Priorytet będzie nadawany tematom, dotyczącym tradycji państwowych, prawnych i kulturowych WXL, oraz przejawom trwania idei WXL w XIX i XX w., jak również tematom, poświęconym historii przynajmniej kilku wchodzących w skład WXL późniejszych państw – Litwy, Polski, Białorusi, Ukrainy.
3. Zgłaszane do Nagrody prace mogą dotyczyć różnych dziedzin nauk humanistycznych: historii, politologii, historii sztuki, filologii, socjologii, historii prawa i ustroju, geografii.
4. Do Nagrody mogą być zgłaszani obywatele dowolnego kraju, którzy przedłożą rozprawę doktorską lub pracę magisterską (zgłaszane mogą być również inne równorzędne prace dyplomowe). Termin składania prac 30 września 2013 r.
5. Do pierwszej Nagrody mogą być zgłaszane prace, napisane w okresie od 26.I.2010 do roku 2013. Do Nagrody w następnych latach, poczynając od 2014 r., nie mogą być zgłaszane prace starsze niż powstałe w okresie ostatnich dwóch lat.
6. Pracę do Nagrody może zgłosić sam kandydat lub instytucja (katedra, wydział, centrum naukowe i in.), po uzyskaniu akceptacji kandydata.
7. Zgłaszane do Nagrody prace mogą być napisane w języku litewskim, polskim, białoruskim, ukraińskim, a także rosyjskim lub angielskim.
8. Termin składania prac upływa 30 września każdego roku. Wersję elektroniczną pracy oraz opinie promotora (dla prac doktorskich i magisterskich) i recenzenta (tylko dla prac magisterskich) należy przesłać na adres rustisk@centras.lt.
9. Zwycięzców – pierwsze, drugie i trzecie miejsce – wyłoni komisja naukowa powołana przez Instytut WXL.
10. Wręczenie nagród odbędzie się w Kownie, w lutym każdego roku.
11. Dodatkowych informacji na stronie Instytutu WXL (www.iwxl.lt), albo +370 686 31146, rustisk@centras.lt (Rūstis Kamuntavičius).

KRONIKA NAUKOWA

REPRESJE WOBEC POLAKÓW W ZSRS – KONFERENCJE ZORGANIZOWANE
PRZEZ ODDZIAŁOWE BIURO EDUKACJI PUBLICZNEJ IPN W BIAŁYMSTOKU

„DEPORTACJE SOWIECKIE POLAKÓW Z LITWY I BIAŁORUSI
PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ”
24 KWIETNIA 2012 R.

„ZBRODNIA ZAPOMNIANA. 75. ROCZNICA «OPERACJI POLSKIEJ» W BSRS”
13 WRZEŚNIA 2012 R.

Martyrologia narodu polskiego w ZSRS jest zagadnieniem wciąż budzącym żywe emocje w społeczeństwach, tak polskim, jak i naszych wschodnich sąsiadów. Instytut Pamięci Narodowej od lat angażuje się w badania i dyskusje nad tym złożonym zagadnieniem. W 2012 r. białostocki Oddział IPN zorganizował w swojej siedzibie dwie międzynarodowe konferencje naukowe poświęcone tej tematyce. Pierwsza, zatytułowana „Deportacje sowieckie Polaków z Litwy i Białorusi po II wojnie światowej”, odbyła się w sześćdziesiątą rocznicę ostatniej wywózki. Wzięli w niej udział historycy polscy, białoruscy i litewscy. Większość zaprezentowanych referatów obrazowała zjawisko powojennych deportacji w perspektywie poszczególnych kategorii ludności (byli żołnierze Polskich Sił Zbrojnych i ich rodziny, duchowni) lub obszarów geopolitycznych (deportacje z Litwy, Białorusi i Polski). Szczególne zainteresowanie wzbudziły referaty przedstawione przez badaczy białoruskich oparte na obecnie trudno dostępnych źródłach.

Zasadniczą część obrad otworzyło wystąpienie doc. Igora Kuźniecowa (Białoruski Uniwersytet Państwowy w Mińsku). Scharakteryzował on struktury i działalność organów NKWD, MGB oraz MWD odpowiedzialnych za przygotowanie i przeprowadzenie deportacji ludności polskiej z zachodnich obwodów BSRS w latach 1944–1952; poruszył zagadnienia dyslokacji przesiedleńców na obszarze ZSRS, procesu ich uwalniania i repatriacji oraz problem rehabilitacji. Doc. Anatolij Wialikij (Białoruski Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny im. Maksima Tanki w Mińsku) poświęcił swój referat kartotekom represjonowanych znajdującym się w zasobie Narodowego Archiwum Republiki Białorusi w Mińsku. To, zdawałoby się, podstawowe źródło, pozwalające na ustalenie takich danych personalnych osób deportowanych z terytorium BSRS, jak: płeć, wiek, pochodzenie społeczne, wykształcenie, podstawowa skazania, wysokość wyroku i miejsce zesłania, obecnie pozostaje niedostępne dla badaczy.

Politykę ZSRS wobec byłych żołnierzy PSZ na Zachodzie (nie tylko narodowości polskiej), którzy po zakończeniu działań wojennych zdecydowali się na powrót do pozostałych za wschodnią granicą Polski domów i rodzin, przybliżył emigrant

z Białorusi dr Jerzy Grzybowski (Uniwersytet Warszawski). Skala represji wobec tej grupy okazuje się być szczególnie interesująca w kontekście prowadzonej przez sowieckie władze agitacji zachęcającej do powrotów. 1 kwietnia 1951 r. wywieziono 888 żołnierzy (razem z rodzinami było to 4520 osób), wśród których około jednej czwartej stanowili Polacy.

Wątek litewski deportacji Polaków w latach 1944–1952 przybliżyła dr Vitalija Stravinskienė (Instytut Historii Litwy w Wilnie). W swym wystąpieniu badaczka skoncentrowała się na charakterystyce zakresu geograficznego zjawiska oraz problematyce liczby wywiezionych (w latach 1945–1952 z Litwy deportowano na Syberię około trzech tysięcy Polaków, głównie w 1949 i 1951 r.). Nie pominęła również tak interesujących zagadnień, jak związek wywózek z przesiedleniami z LSRS do Polski w latach 1944–1947 oraz problemy z dotyczące powrotów Polaków z Syberii na Litwę. Ks. dr Tadeusz Krahel (Archidiecezjalne Wyższe Seminarium Duchowne w Białymstoku), ilustrując swoje wystąpienie barwnymi przykładami, scharakteryzował represje sowieckie wobec polskiego duchowieństwa katolickiego na ziemiach archidiecezji wileńskiej wcielonych do ZSRS. Po 1952 r. tylko nieliczni kapłani pozostawali nadal na swoich placówkach.

W referacie zamykającym konferencję, dr Marcin Zwolski (Oddział IPN w Białymstoku) omówił zagadnienie deportacji z terytorium powojennej Polski w latach 1944–1945, skupiając się na charakterystyce dwóch kategorii, na które podzielić można ogół wówczas wywiezionych: uczestników polskiego podziemia niepodległościowego (tak zbrojnego, jak i cywilnego) oraz Polaków wpisanych na volkslistę, w związku z tym traktowanych jako Niemcy.

Także kolejna konferencja zatytułowana „Zbrodnia zapomniana 75. rocznica „operacji polskiej” w BSRS”, miała charakter rocznicowy, a jej współorganizatorem był konsul generalny RP w Grodnie oraz Instytut Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego.

Prof. dr hab. Mikołaj Iwanow (Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego) przedstawił słuchaczom zagadnienie genezy, rozmieszczenia i adaptacji polskiej mniejszości w sowieckiej rzeczywistości na Białorusi w latach 1921–1939 oraz koncepcje sowieckich władz jej dotyczące. Prof. dr hab. Zdzisław Winnicki (Instytut Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego) przybliżył zgromadzonym historię Polskiego Rejonu Narodowego im. Feliksa Dzierżyńskiego – polskiej autonomicznej jednostki administracyjnej, potocznie zwanej Dzierżyńszczyzną, funkcjonującej w obwodzie mińskim BSRS w latach 1932–1938. Sytuację Kościoła Rzymskokatolickiego w BSRS w latach 1921–1939 omówił prof. dr hab. Maciej Mróz (Instytut Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego), gros uwagi poświęcając represjom, jakie dotknęły instytucję w okresie wielkiego terroru. Dr Tomasz Sommer (Instytut Globalizacji, redaktor naczelny tygodnika „Najwyższy Czas”) zaprezentował dane statystyczne obrazujące demograficzny wymiar strat mniejszości polskiej zamieszkującej w obwodzie mińskim BSRS, poniesionych w wyniku „operacji polskiej” NKWD (1937–1938). Historycy zgodnie podkreślali, że w latach „wielkiego terroru” Polacy byli grupą narodowościową szczególnie represjonowaną (stanowili 0,4 proc. ludności ZSRS, zaś wśród rozstrzelanych – około 13–14 proc.). Doc. A. Wialikij (Mińsk) omówił dotychczasową polską i białoruską, wciąż nie satysfakcjonującą, historiografię dotyczącą „operacji polskiej” w BSSR.

Przy okazji zauważono, że problematyka ta prawie zupełnie nie występuje nie tylko w białoruskich, ale także i w polskich podręcznikach szkolnych. Konferencję zamknął referat dr. Jana Jerzego Milewskiego (IPN w Białymstoku), w którym zaprezentował kolejny rozdział sowieckich represji wobec ludności polskiej, otwarty 17 września 1939 r. agresją Armii Czerwonej na II Rzeczpospolitą. Referent zwrócił uwagę, że choć represje w największym stopniu uderzały w Polaków miały one głównie charakter klasowy.

Obie konferencje zgromadziły dość liczne audytorium, w składzie którego warto wyróżnić przedstawicieli lokalnego środowiska historycznego i akademickiego, dziennikarzy, kombatanów oraz Sybiraków. Choć konferencje unaocznily potrzebę kontynuowania pogłębionych badań nad martyrologią narodu polskiego w ZSRS pierwszej połowy XX w., to z satysfakcją możemy zaobserwować poprawiający się w tej materii stan naszej wiedzy, do czego przyczyniają się w co raz większym stopniu także badacze z państw wschodnich – byłych republik sowieckich.

Paweł Niziołek
OBEP IPN w Białymstoku

KONFERENCJA NAUKOWA „OBSZARY ZGODY CZY KONFLIKTU?
KRESY PÓŁNOCNO-WSCHODNIE II RZECZYPOSPOLITEJ”
BIAŁYSTOK–TYKOCIN, 24–25 WRZEŚNIA 2012 R.

W dniach 24–25 września 2012 r. na Wydziale Historyczno-Socjologicznym Uniwersytetu w Białymstoku oraz w hotelu „Alumnat” w Tykocinie odbyła się konferencja pt. „Obszary zgody czy konfliktu? Kresy Północno-Wschodnie II Rzeczypospolitej. Było to drugie spotkanie naukowe z cyklu Między Wschodem a Zachodem – pogranicza Europy Wschodniej wobec wyzwań XX i XXI wieku”. Jej organizatorem był Zakład Stosunków Politycznych Instytutu Historii i Nauk Politycznych UwB. W obradach udział wzięli badacze z dziesięciu polskich ośrodków naukowych.

Ze względu na szybki postęp badań nad obszarem Kresów Północno-Wschodnich II RP, organizatorzy konferencji uznali za zasadne dokonanie ich przeglądu oraz próby podsumowania. Podczas tego sympozjum podjęto przede wszystkim dyskusję nad pograniczem w kontekście zgody i konfliktu, poszukując odpowiedzi na pytanie o uwarunkowania przeciwnych procesów i ich ewentualne znaczenie dla bieżących wydarzeń politycznych.

Przybyłych na obrady naukowców, jak też zaproszonych gości, powitał dziekan Wydziału Historyczno-Socjologicznego UwB prof. Wojciech Śleszyński oraz dyrektor Instytutu Historii i Nauk Politycznych UwB prof. Jan Snopko. W swym przemówieniu prof. Śleszyński zauważył, iż postrzeganie pojęć zgody i konfliktu w dużej mierze może zależeć od reprezentowanej dyscypliny naukowej. Podkreślił, iż w badaniach nad Kresami Północno-Wschodnimi należy podejmować tematy związane zarówno z konfliktami jednostkowymi, interpersonalnymi i grupowymi,

jak też odnoszące się do mikro-, makro- oraz megaskali konfliktów tych jawnych, jak i niejawnych, zorganizowanych i niezorganizowanych, racjonalnych i irracjonalnych. Pojęcie zgody zaproponował natomiast odnieść do współdziałania, współżycia czy współpracy w ramach społeczeństwa czy społeczeństw pogranicza na polu ideologicznym, politycznym lub ekonomicznym. Wystąpienie zakończył refleksją, iż tak szeroko pojmowana zgoda i konflikt w długim okresie trwania mogą stać się podstawą do zrozumienia współczesnych różnic dzielących narody zamieszkujące Europę Wschodnią.

Obrady rozpoczęła sesja plenarna, w czasie której zostały zaprezentowane trzy referaty. Pierwszy z nich wygłosiła prof. Stefania Walasek z Uniwersytetu Wrocławskiego. Jego tematyka dotyczyła szkolnictwa i oświaty na Kresach Północno-Wschodnich. Prof. Walasek postawiła pytanie czy dziedzinę tę należy uznać za płaszczyznę umożliwiającą współpracę poszczególnych grup narodowych zamieszkujących ten obszar, czy też generującą między nimi konflikty. W dalszej części obrad temat ten podjął również dr Andrzej Smolarczyk z Politechniki Białostockiej. Oboje naukowców dowodziło, iż organizacja szkolnictwa i oświaty na Kresach wpływała zdecydowanie negatywnie na stosunki panujące między mniejszościami narodowymi a Polakami. Drugi referat wygłosił prof. Eugeniusz Mironowicz reprezentujący Uniwersytet w Białymstoku. Prelegent omówił rolę konfidentów w kształtowaniu polityki narodowościowej władz lokalnych w województwach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1921–1935. Na zakończenie tej części obrad głos zabrał prof. Wojciech Włodarkiewicz z Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego w Siedlcach, charakteryzując postawy mieszkańców województwa poleskiego wobec państwa polskiego w okresie wzrostu zagrożenia wojennego. Referent dokonał analizy czynników, które wpłynęły na negatywny stosunek społeczności poleskiej do II Rzeczypospolitej w drugiej połowie lat trzydziestych.

Kolejna część posiedzenia odbywała się w dwóch sekcjach. Obrady w sekcji I otworzył prof. Wojciech Śleszyński omawiając działalność wywiadowczą Sergiusza Piaseckiego w Ekspozyturze Oddziału II Sztabu Generalnego nr 6 w Brześciu nad Bugiem w latach 1922–1923. Zaprezentowany artykuł powstał w oparciu o nieznane dotąd w Polsce materiały źródłowe pochodzące z Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowego w Moskwie. Kolejny referat, zatytułowany *Oblicza „tutejszości”*. *Wieś, dwór, zaścianek na Wileńszczyźnie między światowymi wojnami* wygłosiła prof. Joanna Januszevska-Jurkiewicz z Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. W wystąpieniu referentka dokonała charakterystyki mieszkańców Wileńszczyzny w podziale na ziemiaństwo, drobną szlachtę i chłopów. Analizę zakończyła wnioskiem, iż podstawową przyczyną konfliktów między tymi grupami były różnice materialne, wynikające z ilości posiadanej ziemi. Tę część obrad zakończyło omówienie przebiegu oraz konsekwencji strajków w Lidzie w latach 1935–1936, którego dokonał dr Grzegorz Zackiewicz reprezentujący Uniwersytet w Białymstoku. Prelegent zaakcentował powiązania tych wydarzeń z sytuacją w Związku Związków Zawodowych, którego działacze w styczniu 1936 r. przejęli inicjatywę w prowadzonym strajku.

Po dyskusji nad tematyką przedstawioną w trzech pierwszych referatach, głos zabrał dr Mirosław Piwowarczyk z Uniwersytetu Wrocławskiego. Swoje wystąpienie

rozpoczął uwagą, iż jedną z płaszczyzn zarówno zgody, jak i konfliktów w II RP była działalność różnego rodzaju stowarzyszeń. W referacie skoncentrował się na działalności Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet na rzecz aktywizacji społeczno-politycznej i gospodarczej polskich społeczności lokalnych na Wileńszczyźnie w latach 1928–1939. Dr Piwowarczyk ocenił, iż prace związku przyczyniły się do wzrostu aktywności społeczno-politycznej oraz gospodarczej Polaków, wywołując jednocześnie konflikty oraz niechęć ze strony zamieszkujących te ziemie mniejszości narodowych.

Kolejny referat zatytułowany *Rozdarte „russische Dörfer” na Mazurach w reportażu II Rzeczypospolitej* wygłosił dr Lech Kościelak z Akademii Pedagogiki Specjalnej w Warszawie. Wystąpienie dotyczyło żyjącej pośród Mazurów społeczności staroobrzędowców, ukazanej w reportażach dwóch publicystów: Jędrzeja Giertycha oraz Melchiora Wańkowicza. Autor referatu dostrzegł, iż w pochodzących z lat 30. reportażach przedstawione zostały zarówno płaszczyzny konfliktu, jak też zgody między rodzimymi mieszkańcami przylegających do Kresów Północno-Wschodnich Mazur a przybyłą na te ziemie w XIX w. ludnością rosyjską.

Na pierwszą część obrad sekcji II złożyły się wystąpienia trójki naukowców z Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Prof. Wiesław Bolesław Łach podjął polemikę z poglądem o dobrych relacjach polsko-łotewskich w dwudziestolecu międzywojennym. Prelegent omówił dwa problemy, które negatywnie wpływały na wzajemne stosunki. Były to kwestie sporne dotyczące wschodniej Ilukszańszczyzny i ustalenia granicy polsko-łotewskiej oraz niechęć i obawa Łotwy przed sojuszem polityczno-wojskowym z Polską. Mgr Daniel Andrzej Chrzczanowicz w referacie pt. *Działalność żołnierzy 77. Pułku Piechoty w upowszechnianiu tradycji patriotycznych wśród społeczności Lidy* objaśnił, iż celem działań żołnierzy było pozyskanie sympatii miejscowej ludności do państwa polskiego. Zadanie to realizowano poprzez ich udział w obchodach uroczystości państwowych i lokalnych, a także uzyskiwanie wpływu na działania funkcjonujących na Kresach organizacji społecznych. Pierwszą część obrad sekcji II zakończyła dr Halina Łach referatem dotyczącym wydawanego w latach 1936–1939 „Biuletynu oświatowo-propagandowego Korpusu Ochrony Pogranicza” jako źródła do badań nad działalnością propagandową i oświatowo-wychowawczą KOP-u wśród żołnierzy oraz jego aktywnością społeczną w stosunku do miejscowej ludności. Referentka zaprezentowała postulowane na łamach biuletynu formy i metody działalności propagandowej oraz oświatowej.

Druga część obrad sekcji II koncentrowała się na tematyce wychowania fizycznego oraz sportu na Kresach Północno-Wschodnich II RP. W tej części obrad referaty wygłosiła dwójka naukowców z Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie: prof. Eligiusz Małolepszy i dr Teresa Drozdek-Małolepsza oraz reprezentujący Uniwersytet w Białymstoku dr Artur Pasko. Prof. Eligiusz Małolepszy przedstawił stan badań nad dziejami wychowania fizycznego i sportu na obszarze województwa wileńskiego, nowogrodzkiego i poleskiego, dostrzegając wyraźną potrzebę opracowania kompleksowej monografii dotyczącej tego zagadnienia. Dr Teresa Drozdek-Małolepsza za cel postawiła sobie scharakteryzowanie kultury fizycznej oraz turystyki kobiet zamieszkujących północno-wschodnie województwa II RP. Referentka ustaliła, iż kobiety posiadały własne sekcje m.in. w klubach i towarzystwach sporto-

wych, organizacjach przysposobienia wojskowego, wiejskich i katolickich organizacjach młodzieżowych. Badania dr Drozdek-Małołepszej wykazały też, iż na Kresach Północno-Wschodnich rozwijała się przede wszystkim kobieca turystyka lecznicza, szkolna oraz kwalifikowana. Dr Artur Pasko podjął natomiast temat sportowców pochodzących z ziem kresowych, którzy brali udział w igrzyskach olimpijskich.

Pierwszy dzień obrad zakończyła krótka prezentacja mgr. Michała Kurkiewicza z Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie na temat międzynarodowego katolickiego Festiwalu Chrześcijańskich Filmów i Programów TV MAGNIFICAT na Białorusi. Wystąpieniu mgr. Kurkiewicza towarzyszyła projekcja filmu *Wo usie dni* Michała Żdanouskiego. Film ten podczas festiwalu MAGNIFICAT w 2008 r. otrzymał nagrodę specjalną Prezesa IPN za troskę o zachowanie historycznej pamięci narodu. Mgr Kurkiewicz określił film jako artystyczny dokument o Kuropatach, ukazujący sylwetkę Anatola Kuzniecowa – malarza piszącego ikony na głazach w miejscu masowych sowieckich zbrodni.

Drugiego dnia konferencji podczas obrad plenarnych referaty wygłosiła trójka naukowców. Pierwszy z nich, dr Piotr Chomik z Uniwersytetu w Białymstoku, poruszył temat Stowarzyszenia Polaków Wyznania Prawosławnego na Grodzieńszczyźnie w latach 1934–1939. Drugi referat wygłosiła dr Małgorzata Ocytko (UwB), koncentrując się na problematyce funkcjonującego w latach 1930–1937 białoruskiego „Centrasajuzu”. Jako ostatni głos zabrał dr Artur Czuchryta z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, dokonując analizy wpływu granicy polsko-sowieckiej na gospodarkę województwa wołyńskiego w dwudziestoleciu międzywojennym.

Obrady zakończyła ożywiona dyskusja uczestników obrad na temat przedstawionych referatów, jak też perspektyw i kierunków rozwoju badań dotyczących Kresów Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej. Podsumowując konferencję, dziekan Wydziału Historyczno-Socjologicznego prof. Wojciech Śleszyński, wyraził nadzieję na szybki druk materiałów z konferencji w oddzielnym tomie.

Anna Włodarczyk
Uniwersytet w Białymstoku

WALNE ZGROMADZENIE DELEGATÓW
POLSKIEGO TOWARZYSTWA HISTORYCZNEGO
GNIEZNO, 29 WRZEŚNIA 2012 R.

Kolejne Walne Zgromadzenie Delegatów Polskiego Towarzystwa Historycznego odbyło się w pięknej auli Kolegium Europejskiego im. Jana Pawła II Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Gnieźnie. Przypomnijmy, że zgodnie z § 18 Statutu to właśnie Walne Zgromadzenie Delegatów jest najwyższą władzą Towarzystwa. W zgromadzeniu wzięło udział prawie 200 koleżanek i kolegów, delegatów z blisko 50 oddziałów reprezentujących już niespełna 4 tysiące członków. W Gnieźnie nie zabrakło także delegatów białostockiego oddziału, którymi byli: Tomasz Danilecki, ks. dr Tadeusz Kasabuła, Marek Kietliński, prof. Cezary Kukło, dr Jan Jerzy Mi-

lewski, dr Marcin Zwolski (z przyczyn zdrowotnych nie mogła przybyć dr Elżbieta Bagińska).

Delegaci przez cały dzień wytrwale pracowali pod czujnym okiem przewodniczącego zgromadzenia prof. Józefa Dobosza z Poznania. Po ukonstytuowaniu się właściwych komisji, w których nie zabrakło także białostoczan, zgromadzeni wysłuchali wystąpienia ustępującego Prezesa PTH prof. Krzysztofa Mikulskiego. Zarówno Prezes jak i zabierający głos w dyskusji delegaci zwrócili uwagę, że upływająca trzecia już trzyletnia kadencja Prezesa i władz naczelnych Towarzystwa stała pod znakiem bardzo dobrze przeprowadzonego XVIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Olsztynie we wrześniu 2009 r., dobrej a przede wszystkim stabilnej kondycji finansowej i zauważalnej poprawy aktywności wielu oddziałów terenowych. Podkreślono również, że w obliczu reform ministerialnych noszących znamiona degradacji nauczania historii w szkołach podstawowych i średnich władze PTH za sprawą m.in. wiceprezes Zofii Kozłowskiej, podjęły właściwe działania mające zapobiec temu zjawisku. Zgromadzeni po wysłuchaniu stanowiska Komisji Rewizyjnej w głosowaniu jawnym przyjęli sprawozdanie ustępującego Prezesa i Zarządu Głównego.

Niezwykle ważnym i oczekiwanym, a przy tym uroczystym wydarzeniem w trakcie obrad był wybór osób do najwyższej godności w szeregach naszego Towarzystwa – Członków Honorowych PTH. Z dużą satysfakcją należy stwierdzić, że wśród 9 nowo wybranych Członków Honorowych znalazł się także znany nam wszystkim prof. Adam Dobroński, ceniony wychowawca i nauczyciel akademicki, inicjator dziesiątków imprez historycznych, autor najdłużej istniejącej w polskiej prasie rubryki historycznej („Kramik Regionalny” w „Kurierze Porannym”), w przeszłości także prezes białostockiego oddziału.

W dalszej części dokonano wyboru nowego Prezesa PTH, którym został w tajnym głosowaniu przytłaczającą większością głosów, rekomendowany przez Zarząd Główny, wieloletni wiceprezes ds. Oddziałów – prof. Jan Szymczak z Łodzi. Jego wybór sala przyjęła rześzystymi oklaskami. W następnej kolejności, także w głosowaniu tajnym, delegaci wybrali członków nowego Zarządu Głównego, Komisji Rewizyjnej oraz Sądu Koleżeńskiego pierwszej i drugiej instancji. We władzach PTH na kolejną trzyletnią kadencję znaleźli się także przedstawiciele naszego oddziału: ks. dr Tadeusz Kasabuła w Sądzie Koleżeńskim pierwszej instancji; Marek Kietliński w Sądzie Koleżeńskim drugiej instancji i prof. Cezary Kukło w Zarządzie Głównym.

Niespełna dwa tygodnie później, 10 października 2012 r., w siedzibie PTH w Warszawie w kamienicy książąt mazowieckich (Rynek Starego Miasta 29/31) odbyło się pierwsze posiedzenie nowo wybranego Zarządu Głównego. W koleżeńskej dyskusji a zarazem jednogłośnie zebrani powołali Prezydium. W jego skład weszli jako wiceprezesi: prof. Andrzej Chwalba (Kraków) – ds. kontaktów zagranicznych, Zofia Kozłowska (Warszawa) – ds. edukacji historycznej, prof. Krzysztof Mikulski (Toruń) – ds. naukowych i prof. Anna Pobóg-Lenartowicz (Opole) – ds. kontaktów z oddziałami i stacjami naukowymi PTH; sekretarzem generalnym został prof. Cezary Kukło a jego zastępcą dr Jan Chańko (Łódź); skarbnikiem dr Andrzej Koryn (Warszawa) a zastępcą prof. Marian Drozdowski (Słupsk-Poznań). Ponadto członkami prezydium zostali: Henryk Rutkowski (Warszawa) i prof. Adam Makowski

(Szczecin). Podobnie jak to było w Gnieźnie także warszawskie posiedzenie Zarządu Głównego zawierało momenty uroczyste. Na wniosek oddziałów terenowych Zarząd – w uznaniu wybitnych zasług na rzecz Polskiego Towarzystwa Historycznego – podjął decyzję o przyznaniu kilkunastu członkom okolicznościowych Dyplomów Gratulacyjnych. W tej niedużej i jakże prestiżowej grupie wyróżnionych znalazł się również ks. dr Tadeusz Krahel, bez którego trudno sobie wyobrazić pracę białostockiego oddziału PTH w ostatnich dwudziestu, a może nawet i trzydziestu latach.

Cezary Kukło

МІЖНАРОДНАЯ НАВУКОВАЯ КАНФЕРЭНЦЫЯ
“ГАРАДЗЕНСКІ ПАЛІМПЕСТ: ЛЮДЗІ ДАЎНЯЙ ГОРАДНІ. XV–XX СТСТ.”
(3–4 XI 2012)

Чарговая канферэнцыя ў межах навуковага праекту “Гарадзенскі палімпест” была прысвечаная памяці археолага і гісторыка Міхася Ткачова (1942–1992). Гарадзенскі этап яго жыцця стаў даволі важным у навуковай і грамадска-палітычнай біяграфіі даследчыка і палітыка. Менавіта тут была закончаная праца над доктарскай дысертацыяй, з’явіліся вучні-паплечнікі, тут ён узначаліў у 1986 г. грамадскую суполку “Паходня”, з якой пачынаўся беларускі рух у сучаснай Горадні.

Канферэнцыя завяршала навуковы праект, у вытоках якога ў 2008 г. стаяла ініцыятыва Беларускага гістарычнага таварыства (А.Смалянчук і А. Краўцэвіч) і выдавецкай серыі “Гарадзенская бібліятэка” (П. Мажэйка і Э. Дмухоўскі). У абрадах удзельнічала каля 30 чалавек, з рэфератамі выступілі 22 даследчыкі з Беларусі і Польшчы. Прадстаўніцтва польскіх гісторыкаў магло быць больш значным, але беларускія консульскія службы Беластока і Варшавы адмовілі выдаць візы прафесарам Яну Тэнгоўскаму (Беласток), Томашу Цясельскаму і Марыўшу Савіцкаму (абодва Аполе), др Алене Глагоўскай (Беласток) і Вальдэмару Валканоўскаму (Аполе). На жаль, гарадзенскае супрацьстаянне паміж грамадскасцю, якая імкнецца пашыраць веды пра гісторыю свайго горада і абараніць помнікі гісторыі і культуры ад чыноўнай “рэканструкцыі”, і гарадской адміністрацыяй выйшла ўжо на міжнародны ўзровень.

Праца даследчыкаў, а таксама навуковых кіраўнікоў праекта “Гарадзенскі палімпест” і арганізатараў канферэнцыі ўсе пяць гадоў сустракалася з перашкодамі зусім не навуковага характару. Многім удзельнікам праекту, што працуюць у дзяржаўных інстытуцыях, адміністратары забаранялі ў ім удзельнічаць, іншых запалохвалі звальненнем з працы, распаўсюджвалі хлуслівую інфармацыю пра нейкі “экстрэмізм” кіраўнікоў праекту і г.д. Яшчэ да правядзення канферэнцыі адзін з найбольш актыўных даследчыкаў гарадской гісторыі дацэнт Гарадзенскага ўніверсітэту імя Янкі Купалы Андрэй Чарнякевіч у выніку адміністрацыйнага ўмяшальніцтва (прарэктар Святлана Агіевец) на-

огул быў звольнены з працы. Падобныя дзеянні не могуць не выклікаць абурэння ў кожнага нармальнага чалавека. Пераслед гісторыка за ягоныя погляды вяртае нас ў сталінскія часы. Дарэчы, ліст у падтрымку А. Чарнякевіча на сайце “Нашай Нівы” падпісалі больш 400-т (!) чалавек, сярод якіх дамінавалі прадстаўнікі інтэлігенцыі.

У гэтых умовах нават сам факт правядзення навуковай канферэнцыі ў Горадні трэба лічыць значным поспехам грамадскасці. Але канферэнцыя аказалася даволі паспяховай таксама ў навуковым плане.

У секцыі “Горадня і павет у перыяд ВКЛ” у рэферате Алега Ліцкевіча (Мінск) атрымалі асвятленне межы Гарадзенскага рэгіёну ў другой палове XIII–XIV ст. Вядомы беларускі гісторык Алег Латышонак (Беласток) паставіў пад сумніў славыты слоган “Горадня – горад святога Губерта”. Ягоны рэферат, прысвечаны культу святога Амерыка Венгерскага, паставіў праблему назвы герба “магдэбургскай” Гародні. Уладзімір Канановіч (Мінск) прааналізаваў міф пра паходжанне Гарадзенскага княства ў “Прускай хроніцы” Сімона Грунау першай трэці XVI ст. Анатоль Цітоў (Мінск) засяродзіў увагу на гісторыі гарадзенскага цэху злотнікаў. Працягнуў тэму рамесных цэхаў Віталь Галубовіч (Горадня), які прааналізаваў канфірмацыйныя прывілеі Жыгімонта і Уладзіслава Вазаў на цэх гарадзенскім шаўцам. Наталля Сліж (Горадня) распавяла пра гісторыю роду Валовічаў на Гарадзеншчыне, а Зміцер Віцько паспрабаваў адказаць на пытанне пра палітычную арыентацыю прадстаўнікоў роду Катовічаў напрыканцы XVIII ст. Генадзь Семянчук (Горадня) зрабіў агляд канцэпцый пачаткаў Горадні, прапанаваных гісторыкамі і археолагамі ў канцы XIX–XXI ст., і паспрабаваў перагледзець радавод гарадзенскіх князёў. У рэферате Людмілы Івановай (Мінск) размова ішла пра дзейнасць Гарадзенскага земскага суда ў XVI ст.

Секцыя “Горадня і яе жыхары ў XIX–XX стст.” распачалася рэфератам Алеся Смаленчука (Горадня–Варшава), прысвечаным трансфармацыі месцаў памяці постсавецкай Горадні. Андрэй Вашкевіч і Андрэй Чарнякевіч (абодва Горадня) аднавілі гісторыю гарадзенскага Занеманскага фарштату як неад’емнай часткі гарадской прасторы. Алесь Радзюк (Горадня) падрабязна ахарактарызаваў постаці гараджанаў, якія ў першай палове XIX ст. знаходзіліся пад паліцэйскім наглядом. Таццяна Вароніч (Мінск) зацікавілася крымінальным светам горада другой паловы XIX – пачатку XX ст., засяродзіўшы сваю ўвагу на рабаўніцтве і карупцыі. Іна Соркіна (Горадня) і Ежы Мілеўскі (Беласток) ахарактарызавалі ролю жанчын у жыцці горада пачатку XX ст. і міжваеннага перыяду (1919–1939). Таццяна Касатая (Горадня) звярнула ўвагу на прадпрымальніцкую дзейнасць уладальнікаў гарадзенскіх кінатэатраў у 1910–1930-я гг. Асобе беларускага асветніка Мікалая Марцінчыка (1901–1980), якому за сваю дзейнасць давялося сядзець ў польскіх турмах і савецкіх лагерах, прысвечаны артыкул Фёдара Ігнатовіча (Горадня). Збігнеў Ендрыхоўскі (Вроцлаў) распавёў пра уласнае даследаванне гісторыі гродзенскіх тэатраў у 1784–1864 гг.

Падчас канферэнцыі дэманстравалася выстава выданняў “Гарадзенскай бібліятэкі” (2008–2012), а таксама адбылася прэзентацыя выпуску VI зборніка “Горад святога Губерта” (рэд. А. Смалянчук).

Прызнаннем заслугаў гісторыкаў перад сваім горадам і ягонымі жыхарамі сталася **Узнагарода імя Юзафа Ядкоўскага**, уведзеная па ініцыятыве Таварыства беларускай школы. Юзаф Ядкоўскі (1890–1950) ўсё жыццё прысвяціў вывучэнню і захаванню гістарычнай спадчыны горада на Нёмане, і ўвядзенне гэтай *Узнагароды* стала знакам пашаны сучасных гарадзенцаў да гэтага даследчыка. Першымі яе лаўрэатамі сталі вядомы краязнаўца і педагог Алесь Госпеў і гісторык Таццяна Касатая. Уручэнне *Узнагароды* адбылося таксама падчас канферэнцыі.

Трэба адзначыць, што арганізацыя навуковых даследаванняў у рамках праекту “Гарадзенскі палімпсест” (2008–2012) і правядзенне канферэнцыі “Людзі даўняй Горадні” стала магчымымі дзякуючы супрацоўніцтву Таварыства беларускай школы, Беларускага гістарычнага таварыства, Інстытута славістыкі Польскай Акадэміі навук і каардынатораў выдавецкай серыі “Гарадзенская бібліятэка”. Вялікую дапамогу ў правядзенні канферэнцыі аказала Генеральнае консульства Рэспублікі Польшча ў Горадні.

Матэрыялы канферэнцыі будуць выдадзеныя асобным томам серыі “Гарадзенскі палімпсест”. Нагадаю, што раней выйшлі з друку наступныя навуковыя зборнікі:

- Гарадзенскі палімпсест. XII–XX стст. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Горадня. 7 лістапада 2008 г.) // Пад рэд. А.Ф. Смаленчука, Н.У. Сліж. Горадня–Беласток, 2008;
- Гарадзенскі палімпсест. 2009. Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX стст. // Пад рэд. А.Ф. Смаленчука, Н.У. Сліж. Горадня, 2009;
- Гарадзенскі палімпсест. 2010. Дзяржаўныя і сацыяльныя структуры, XVI–XX стст. // Пад рэд. А.Ф. Смаленчука, Н.У. Сліж. Мінск: Зміцер Колас, 2011.
- Гарадзенскі палімпсест. 2011. Асоба, грамадства дзяржава. XV–XX стст. // Пад рэд. А.Ф. Смаленчука, Н.У. Сліж. Мінск: Зміцер Колас, 2012.

Алесь Смалянчук

„POLSCY SYBIRACY W AFRYCE WSCHODNIEJ W LATACH 1942–1952”
NAMUGONGO, 5 LISTOPADA 2012 R.

Sesja ta odbyła się w kaplicy misji salezjańskiej Don Bosco w Namugongo koło Kampali, stolicy Ugandy. W roli organizatorów wystąpili: Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie (UP) i Związek Sybiraków. Obradom przewodniczyli: profesor Uniwersytetu w Białymstoku Adam Czesław Dobroński i dr Adrian Szopa (UP). Wprowadzenia dokonali ks. Ryszard Jóźwiak, kierujący misją salezjańską i ośrodkiem dla „dzieci z ulicy” oraz dr Hubert Chudzio, dyrektor Centrum Dokumentacji, Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń.

Powyższe Centrum zostało powołane 12 stycznia 2011 r. przez UP i mieści się w forcie Skotniki w Krakowie (ul. Kozienicka 24). Celem jego jest ochrona przed

zapomnieniem losów mieszkańców Rzeczypospolitej Polskiej poprzez realizowanie projektów naukowych i edukacyjnych. Centrum prowadzi warsztaty dla młodzieży, gromadzi relacje świadków historii (m.in. uzyskane podczas wyjazdów do Leicester w Wielkiej Brytanii), pamiątki i wydawnictwa oraz organizuje wystawy („Wyszli z ziemi niewoli...”, „Polscy Sybiracy w Australii”). Ma też w swym dorobku konferencję o wojnie i okupacji w pamięci i świadomości mieszkańców małego miasta. Najbardziej jednak znany jest projekt rozpoczęty przed pięcioma laty przez Koło Naukowe Historyków UP, noszący tytuł: „Z mrozów Syberii pod słońce Afryki”. Doświadczenia zdobyte przy inwentaryzacji grobów, kwater i cmentarzy na terenie Małopolski zaowocowały na terenach Tanzanii (Tenger) i Ugandy (Koja, Masinda). Podczas kolejnych wypraw przeprowadzono prace renowacyjne cmentarzy polskich. I właśnie 4 listopada 2012 r. miało miejsce uroczyste otwarcie cmentarza w Koji nad jeziorem Wiktorja w obecności ministrów dr. Jana Ciechanowskiego i prof. Andrzeja Kunerta, ambasadora RP Marka Ziółkowskiego i konsula Katarzyny Jaworowskiej z Nairobi, kardynała ugandyjskiego Emmanuela Wamali (celebrował nabożeństwo) oraz licznie zgromadzonych mieszkańców i około 30 rodaków przybyłych z Australii, Kanady i Polski, w tym także byłych dzieci z osad afrykańskich. Na cmentarzu znajduje się 97 symbolicznych krzyży nagrobnych, a przy głównej alejce stanął duży betonowy krzyż z napisem „Zmarli Polacy w drodze do Ojczyzny” i nazwiskami tam pochowanych.

W swoim wystąpieniu – rozpoczynał on referaty sesyjne – przedstawiłem losy polskich dzieci deportowanych w głąb ZSRR w latach 1940–1941, poczynając od przerażenia wywołanego wtargnięciem do domów funkcjonariuszy NKWD (przerwane szczęśliwe dzieciństwo), poprzez drogę na wschód i egzotykę w miejscach przybycia (obawy, ale i ciekawość). Potem zaczęło się przyspieszone dojrzewanie do samodzielności w obcym państwie, najczęściej bez ojca, przyjaznej szkoły i bez kościoła. Również dzieci poddane było plagom syberyjskim (głód, zagrożenia środowiskowe, wcześniej podejmowana praca odbierana i jako kara, choroby i czyhająca śmierć, tęsknota i opuszczenie – sieroty, zakłócenie rozwoju fizycznego i psychicznego, inne dramatyczne przypadki). Mamy świadomość bolesnych strat w tej społeczności, ale twierdzę, że dla zdecydowanej większości dzieci z terenów II RP Sybir okazał się próbą zwycięską. Nie znaczy to, że szybko ustąpiły wszystkie urazy i następstwa represji. Wątpliwości towarzyszą podejmowanym próbom szacunków ilościowych. W końcu 1941 r. według wycieńczeń Ambasady RP przebywało w ZSRR 132 tys. polskich dzieci i młodzieży do 18 lat, co stanowiło około 40 proc. wszystkich obywateli RP wywiezionych z ziem ojczystych. Odnosząc ten wskaźnik do wyższych szacunków (600–800 tys.) obywateli polskich skierowanych w latach 1939–1941 w trybie przymusowym na odległe tereny ZSRR, można zaryzykować stwierdzenie, że dzieci i młodzieży było wśród nich około 250–300 tys. Mam świadomość, że i ten szacunek zostanie oprotestowany przez działaczy Związku Sybiraków.

Prof. Sam Lwanga Lunyiigo z Kampali przedstawił wyniki badań nad losami polskich uchodźców w Ugandzie. Przypomniat, że naszych rodaków było tu w latach 1942–1950 około 6 tys. Z zachowanych materiałów archiwalnych wynika, że nie powodowali oni istotnych problemów, nie doszło do konfliktów z ludnością miejscową. Mieszkańcy współczuli wygnańcom, podziwiali dobre zorganizowanie

i zaopatrzenie osiedli, do czego przyczynili się przedstawiciele władz angielskich. Podobnie było we wszystkich 22 ośrodkach afrykańskich gdzie od 1942 r. przebywało ok. 18 tys. cywilnej ludności polskiej¹. Z jeszcze większą serdecznością mówił o tym podczas uroczystości na cmentarzu dr Edward Wakiku („Ugandczycy pamiętają. Wspomnienia i pamiątki w dzisiejszej Ugandzie po polskich osiedlach w Koji i Masindi”). Więzy między polskimi sybirakami i ich przyjaciółmi z Ugandy zostały wzmocnione współcześnie poprzez założenie fundacji, współpracę uczelni, kontakty władz. To ma gwarantować utrzymanie cmentarzy, ułatwiać organizowanie wycieczek, prowadzenie badań i popularyzowanie wydarzeń z przeszłości.

Niejako w imieniu dzieci mieszkających w osiedlach głos zabrali: prezes katowickiego oddziału Związku Sybiraków Danuta Sedlak (mama pracowała jako pielęgniarka w szpitalu) i Artur Woźniakowski (mama była nauczycielką). Oboje zgodnie wspominali wielką troskę z jaką ich traktowano, dbałość dorosłych o zapewnienie normalności dzieciom, zmazanie w pamięci złych wrażeń z vegetacji w Rosji. „My kilkuletnie dzieci nie zdawaliśmy sobie sprawy z tego, że żyjemy w małym miasteczku, w którym istnieje podział pracy, gdzie wszystko jest prze-myślane i zaplanowane, w którym działa służba zdrowia, szkolnictwo, harcerstwo i kwitnie życie kulturalne. A było tak dlatego, że mimo zróżnicowania środowisk, z których wywodzili się mieszkańcy osiedla – wszyscy harmonijnie współdziałali, by dobrze nam się żyło”². Woźniakowski zakończył relację refleksją, że w Afryce wspominali Polskę, a po powrocie do Polski śniła się im Koja³.

Kolejne referaty wygłosili pracownicy Centrum Dokumentacji, Zsyłek, Wypę-dzeń i Przesiedleń Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Mgr Anna Hejczyk mówiła o czasopiśmiennictwie polskim na terenie Afryki. Między wrześniem 1939 r. a styczniem 1965 r. w 52 krajach ukazało się 2208 polskich publikacji periodycznych, z tego w Europie – 1289, w Północnej i Środkowej Ameryce – 448, w Ameryce Południowej – 95, w Azji – 288, w Australii i Oceanii – 27, a w Afryce – 61. Z tych afrykańskich najczęściej przypadało na Egipt i były to przede wszystkim czasopisma wojskowe. Jednak także w Kenii ukazywało się 12 tytułów, w Tanganice (Tanzania) i w Południowej Afryce po 8, w Północnej Rodezji (Zambia) – 7, w Południowej Rodezji (Zimbabwe) i w Ugandzie po 3. Można przykładowo wymienić kilka tytułów pism przeznaczonych dla młodzieży: „Czuj Duch” (Masindi), „Głos Harcerza” (Tenger), „Znicz” (Koja), „Nasz Przyjaciel” (Nairobi), „Promyczek Prawosławny” (Kampala).

Dr Adrian Szopa omówił polskie szkolnictwo w Afryce w latach 1942–1952. Na przełomie 1943 i 1944 r. było w Afryce 15 stałych osiedli i dwa przejściowe;

¹ Konieczne są dalsze kwerendy m.in. w Instytucie Polskim i Muzeum W. Sikorskiego w Londynie, gdzie znajdują się bogate materiały z osiedli polskich. Te dotyczące osiedla Koja omówiłem na spotkaniach z sybirakami w Namugongo.

² D. Sedlak, *Znaki pamięci na tułaczym szlaku*, „Wiadomości Polonijne” (Johannesburg), luty 2032, nr 613.

³ A. Woźniakowski został wywieziony z rodziną 10 lutego 1940 r. spod Świsłoczy do miasta Karabas pod Czelabińskiem, gdzie znajdowały się kopalnie i huty miedzi. Z Koji rodzina wróciła do Polski i osiedliła się w Częstochowie. Woźniakowski z pomocą, też sybiraka, Edwarda Kuczyńskiego (USA) doprowadził do odsłonięcia w Karabaszu pomnika z napisem: „1940–1942. Pamięci Polaków tu pochowanych ci co przeżyli – wdzięczni mieszkańcom Karabasza za pomoc w trudnych latach”.

ponad 18 tys. uchodźców. 4250 dzieci uczyło się w szkołach osiedlowych (4060 w powszechnych i 370 w niższych klasach szkół średnich ogólnokształcących) – w sumie nieco ponad 70% dzieci i młodzieży do lat 16. Nie było jeszcze wyższych klas gimnazjalnych. Te ostatnie, łącznie z klasami maturalnymi, rozwinięto najpierw w Tangerze i Masindi, a z czasem również w osiedlach: Koja, Kidugala i Lusaka. Powstały ponadto szkoły zawodowe, nauką objęto młodzież nawet do 25. roku życia. Bolączką najważniejszą był niedostatek kwalifikowanych nauczycieli. Pamiętać trzeba, że z około 20 tys. Polaków, którzy znaleźli się w Afryce, młodzież i dzieci stanowili 41,5 proc., kobiety 47 proc., a mężczyźni zaledwie 11,5 proc. Trzeba było zatrudniać w szkołach lekarzy, prawników, księży, oficerów wycofanych z wojska i organizować kursy pedagogiczne. Brakowało także książek i pomocy naukowych, lekcje odbywały się i pod drzewami. Zapał był duży, w miarę upływu czasu powstawały w szkołach kółka literackie, zespoły artystyczne, chóry, kluby sportowe, a piękną kartę zapisało harcerstwo⁴.

Mgr Mariusz Solarz przedstawił efekty prac dokumentujących polskie cmentarze w dzisiejszej Ugandzie. Prace te studenci UP w Krakowie zaprogramowali w 2008 r., a pierwsza wyprawa ruszyła rok później, kierował nią opiekun Studenckiego Koła Naukowego dr H. Chudzio. Sporządzono dokumentację cmentarzy w Tangerze, Koji i Masindi. Do prac tych włączył się przebywający w misji Don Bosco wolontariusz Tomasz Kaczmarek, który dotarł na teren czterech innych osiedli w Tanzanii (Ifunda, Kidugala, Kigoma, Marogoro). Po zespoleniu wyników tych prac 25 marca 2010 r. odbyła się w Krakowie konferencja „Z mrozów Syberii pod słońce Afryki”, zrealizowano film, przygotowano wystawę fotograficzną i stronę internetową. Wsparcia młodym udzielił ks. R. Józwiak, a efektem jest odnowiony cmentarz w Koji. Młodzi naukowcy chcą kontynuować swe prace, do czego dopingują ich m.in. członkowie „Klubu pod Baobabem” zrzeszającego tzw. Afrykańczyków – Polaków, którzy przeszli szlak tułaczy przez czarny kontynent.

Mgr Alicja Śmigielska omówiła społeczność sybiraków – „afrykańczyków” w Kanadzie, a dr Hubert Chudzio diasporę polską w Australii Zachodniej (główny ośrodek Perth), gdzie dotarło w 1950 r. na pokładzie statku „Generał Langfitt” 1180 osób. Na zakończenie głos zabrali ministrowie Ciechanowski i Kunert informując o wysiłkach państwa polskiego zmierzających do odbudowania, a następnie utrzymania cmentarzy polskich również poza Europą. Za moment przełomowy uznali prace wykonane w 2002 r. w Iranie. W ostatnich trzech latach pojawiły się nowe inicjatywy i możliwości ich realizacji na terenach Azji, wschodniej Rosji. Dobrze w tych dziele współpracują ze sobą: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, Urząd do Spraw Kombatantów i Osób Represjonowanych, Instytut Pamięci Narodowej. Nadal niezwykle cennym pozostaje wsparcie udzielane przez środowiska polonijne, w tym kombatanckie. Cieszy zwłaszcza aktywność Polaków zamieszkujących tereny Litwy, Białorusi, Ukrainy i innych państw powstałych po rozpadzie ZSRR.

⁴ Pochwałę harcerstwa („Harcerstwo w bardzo dużym stopniu wyznaczało młodym polskich uchodźcom kierunek życia”) zawarła Karolina Kaczorowska (Mariampolska) w niedawno wydanych wspomnieniach: I. Walentyłowicz, *Prezydentowa Karolina Kaczorowska. Stanisławów, Sybir, Afryka, Londyn*, Warszawa 2012, s. 198 i in. Jeden z rozdziałów nosi tytuł: „Koja. W oczekiwaniu na Polskę”.

Konferencja w Namugongo raz jeszcze pokazała jak ważna rola w tej misji przypada ośrodkom akademickim.

*Adam Czesław Dobroński
Uniwersytet w Białymstoku*

JUBILEUSZ 60-LECIA
ODDZIAŁU POLSKIEGO TOWARZYSTWA HISTORYCZNEGO W BIAŁYMSTOKU
BIAŁYSTOK, 17 LISTOPADA 2012 R.

Jubileusz 60-lecia białostockiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego zgromadził w budynku Wydziału Historyczno-Socjologicznego Uniwersytetu w Białymstoku liczne grono członków i sympatyków towarzystwa. Prezes oddziału dr hab. Jan Snopko powitał przedstawicieli władz miejskich, duchowieństwa, działaczy samorządowych z regionu oraz przedstawicieli różnych instytucji i stowarzyszeń. Uroczystość zaszczytli swą obecnością przedstawiciele Zarządu Głównego PTH: prezes prof. dr hab. Jan Szymczak, wiceprezes mgr Zofia Kozłowska, wiceprezes prof. dr hab. Krzysztof Mikulski oraz prof. dr hab. Jacek Wijaczka.

Polskie Towarzystwo Historyczne datuje swój początek od roku 1886, kiedy to we Lwowie z inicjatywy Ksawerego Liskego powstało lokalne towarzystwo naukowe pod nazwą Towarzystwo Historyczne. Po 1925 r. stało się ono towarzystwem ogólnopolskim i przyjęło nazwę Polskie Towarzystwo Historyczne. O tradycjach białostockiego oddziału PTH mówiło w swych wystąpieniach trzech referentów: dr Jan Jerzy Milewski, dr Marek Kietliński i dr hab. Jan Snopko. Oddział w Białymstoku powstał w maju 1952 r. O wcześniejszej działalności PTH w mieście i regionie mówił w swoim wystąpieniu dr Milewski. Członkowie PTH z Białegostoku należeli do oddziału w Brześciu, a w 1935 r. powstał też oddział w Grodnie. Działalność Oddziału PTH w okresie Polski Ludowej obszernie przedstawił dr Kietliński. Do grona animatorów towarzystwa należeli pracownicy Akademii Medycznej oraz nauczyciele białostockich szkół i innych placówek kulturalnych. Prowadzono badania nad historią regionalną oraz działania związane z popularyzacją dziejów ojczystych. Działania Oddziału wspierali wybitni historycy polscy: Stanisław Herbst, Tadeusz Jędruszczak, Henryk Samsonowicz i inni.

Ostatnie dekady w działalności PTH przybliżył zainteresowanym prof. Jan Snopko. W tym okresie towarzystwo zyskało nowe możliwości pracy, ale też musiało borykać się często z brakiem środków finansowych, a działalność społeczna wymagała – wobec postępującej komercjalizacji życia – niemałego poświęcenia. Prezesami Oddziału PTH w Białymstoku w latach 1988–2012 byli: prof. Henryk Ruciński (1988–1991 i 1994–1997), prof. Władysław A. Serczyk (1991–1994), dr Jan Jerzy Milewski (1998–2004), prof. Cezary Kukło (2005–2011) i prof. Jan Snopko (od 2011). Niewątpliwie najwybitniejszym członkiem PTH w XX w. w Białymstoku był prof. Serczyk (w przeszłości wiceprezes Zarządu Głównego), który na wniosek Zarządu Oddziału został Członkiem Honorowym PTH.

Wśród prezesów, którzy najdłużej „panowali” i wnieśli najwięcej do działalności PTH w Białymstoku, wymienić należy Henryka Rucińskiego, Jana Jerzego Milewskiego i Cezarego Kukłę. Dr Milewski zorganizował kilka dużych konferencji naukowych (1998 r. – „W 80-tą rocznicę odzyskania niepodległości”, 2000 r. – „Historycy regionaliści Podlasia i krajów przyległych w XIX–XX wieku”), rozwinął współpracę międzynarodową z historykami z Litwy, Białorusi i Ukrainy oraz, co być może najważniejsze, zainicjował wydawanie „Biuletynu Historii Pogranicza” (do dziś jest jego redaktorem). Z kolei prof. Kukło zainicjował cykl wykładów otwartych pod hasłem „Kresy w dziejach Rzeczypospolitej – obszary zgody czy konfliktów?” (od 2007 r.) oraz zorganizował konferencję „Izabela Branicka i jej czasy”.

W ostatnich latach, podobnie jak i w okresie wcześniejszym, Polskie Towarzystwo Historyczne pełni ważną funkcję integracyjną – stanowi forum współpracy historyków-profesjonalistów, amatorów, miłośników historii, nauczycieli, z różnych środowisk i instytucji (Uniwersytet w Białymstoku, Instytut Pamięci Narodowej, Archiwum Państwowe, Archidiecezjalne Wyższe Seminarium Duchowne, Politechnika Białostocka, placówki muzealne i inne). Towarzystwo wspiera rozwój badań nad historią regionalną, propaguje dziedzictwo kulturowe regionu, działa na rzecz upowszechniania historii w szkołach, organizuje Olimpiadę Historyczną oraz inne przedsięwzięcia adresowane do uczniów i nauczycieli. Członkowie białostockiego Oddziału PTH biorą aktywny udział w Powszechnych Zjazdach Historyków Polskich, organizując niektóre sesje i sympozja specjalistyczne (tu szczególnie trzeba podkreślić aktywność prof. C. Kukło). Na wyróżnienie asługuje bogata działalność wydawnicza, obejmująca kilkadziesiąt różnorodnych pozycji, dotyczących przeważnie historii miasta i regionu. Wystawa wydawnictw Oddziału PTH, otwarta w budynku Wydziału Historyczno-Socjologicznego UwB, towarzyszyła uroczystości jubileuszowej.

Przy okazji jubileuszu Oddziału dwaj członkowie zostali uhonorowani za swą dotychczasową działalność w ramach towarzystwa. Prof. Adam Czesław Dobroński otrzymał godność Członka Honorowego PTH, a prof. Tadeusz Krahel z AWSD został wyróżniony listem gratulacyjnym od Zarządu Głównego PTH. Na ręce prezesa Oddziału PTH w Białymstoku napłynęły także listy gratulacyjne i życzenia od Prezydenta Miasta Białegostoku Tadeusza Truskolaskiego, Prezesa PTH prof. Jana Szymczaka, Dyrektorki Oddziału IPN w Białymstoku Barbary Bojaryn-Kazberuk oraz innych osób i instytucji.

Jan Snopko
Uniwersytet w Białymstoku

О КОНФЕРЕНЦИИ «НАЦИСТСКАЯ ПОЛИТИКА ГЕНОЦИДА НА ОККУПИРОВАННЫХ ТЕРРИТОРИЯХ СССР»

7 декабря 2012 г. в БрГУ им. А.С. Пушкина состоялась международная научно-практическая конференция «Нацистская политика геноцида на оккупированных территориях СССР». Организатором конференции выступила ка-

фаедра всеобщей истории исторического факультета БрГУ. Проблемное поле конференции было обозначено достаточно широко:

- Историография и источники. Проблемы терминологии.
- Геноцид еврейского населения.
- Уничтожение советских военнопленных и гражданского населения.
- Проблема «остарбайтеров», беженцев. Демографические последствия нацистской политики геноцида.
- Коллаборационизм и геноцид.
- Геноцид в исторической памяти.

Очевидно, что организаторы конференции предполагали охватить все аспекты нацистской политики геноцида на оккупированной территории СССР, однако поступившие в оргкомитет заявки позволили сформировать только две секции:

- «Локальные истории геноцида. История Холокоста»
- «Проблема геноцида в историческом образовании, памяти и историографии»

При этом в первой секции из шести представленных докладов четыре были посвящены истории Холокоста. Еще пять присланных к публикации материалов тоже относятся к истории Холокоста и геноцида в отношении цыган. Во второй секции из пяти выступавших и четырех исследователей, предоставивших доклады заочно четыре доклада прямо или косвенно также посвящены проблеме Холокоста. Закономерно сделать вывод: понятие «геноцид» у исследователей прочно ассоциируется с темой Холокоста.

Всего в оргкомитет конференции было прислано 38 заявок на участие. Реально присутствовало 18 человек, в том числе ученые из России, Украины, Литвы и Польши. Поступили заявки (и материалы) из Латвии и Германии. Выступило 14 человек, в том числе три докладчика на пленарном заседании: профессор А. Касперавичус (Вильнюсский Университет) с темой «Геноцид в Литве. Историческая память и историография»; к.и.н., доцент Зданович В.В. (БрГУ им. А.С.Пушкина, Брест) с темой «Беларусь в период немецкой оккупации в отображении отечественной историографии» и профессор Я.Е. Милевский (Белосток) с темой: «II wojna światowa – zmiana symboli i miejsc pamięci w Polsce po 1989 roku».

Организаторы конференции изначально запланировали проведение дискуссии после каждого доклада, что, с нашей точки зрения, вполне удалось и позволило обсудить проблемы, поставленные выступавшими.

Остановимся более подробно на тезисах выступления пленарного доклада профессора А.Касперавичуса, вызвавшего большой интерес. По мнению А. Касперавичуса, «В XX веке Литва пережила лишь один геноцид – массовое уничтожение еврейского населения в годы нацистской оккупации 1941–1944 гг. Сталинские репрессии и депортации не был геноцидом по определению Конвенции, принятой Генеральной Ассамблеей в 1948 г. Холокост евреев в Литве неразрывно связан с нацистской оккупацией, но в нем участвовали и литовцы, прежде всего часть участников июньского восстания 1941 г. против отступающих частей Красной армии и советской администрации». Отметим, что подобный смелый подход к оценке геноцида в Литве (признание единственного

геноцида – евреев и отрицание геноцида литовцев) противоречит официальной точке зрения современной литовской историографии. А. Касперавичус отметил, что «Абсолютное большинство литовцев, являлись свидетелями. Спасавших евреев, за что грозила смертная казнь, было немало, но значительно меньше, чем их палачей».

В докладе В.В. Здановича был дан общий обзор исследований белорусских историков, посвященных оккупационному режиму. В.В. Зданович отметил положительную тенденцию расширения и углубления тематики геноцида в диссертациях и монографиях о войне, особо выделив исследования о принудительном труде в период оккупации и «остарбайтерах».

Среди секционных докладов наибольший интерес (обсуждение заняло час!) вызвало выступление к.и.н. Еленской И.Э. (БрГУ): «Почему немцы ненавидели евреев? Устная история о причинах Холокоста». В своем выступлении Еленская И.Э., опираясь на анализ воспоминаний жителей Полесья (архив устной истории формируется на историческом факультете БрГУ с начала 90-х годов) отметила разницу между обоснованием геноцида против евреев в нацистской пропаганде, развернутой на оккупированной территории Советского Союза, и объяснениями причин Холокоста жителями западных областей Беларуси. Собранные материалы устной истории, по мнению И.Еленской, позволяют выявить мифологемы о том, что евреи, в упрощенных и искаженных представлениях людей, были наказаны за свои специфические «еврейские качества» (ум, хитрость, богатство, нежелание трудиться). И. Еленская отметила, что в устных воспоминаниях запечатлено также восприятие Холокоста как божьей кары за причастность еврейского народа к распятию Иисуса Христа. Бурную дискуссию вызвало замечание – вопрос участника конференции раввина Йегуды И.Л. о том, следует ли исторической науке изобличать мифы и мифологемы о Холокосте, предлагать бороться с ними, переубеждать людей. По мнению Йегуды И.Л., жители имеют сложившиеся представления о событиях войны и это их право. Еленская И.Э. уточнила, что у людей, интересующихся историей, стремящихся разобраться в действительных причинах исторических событий, также есть право на получение достоверной информации о прошлом. Поэтому историческая наука обязана выявлять мифологемы, указывать на них и объяснять причины их возникновения.

Раввин Йегуды И.Л. (Минск) выступил с темой: «Некоторые замечания об истоках и мотивации еврейского коллаборационизма в годы нацистского геноцида евреев». Главная мысль выступавшего – о том, что еврейская коллаборация была неразрывно связана с сионистским прошлым и идеологическими постулатами сионизма.

Отметим выступления к.и.н. Новикова С.Е. (Минск), уточнившего (в том числе по немецким источникам) количество жертв в Благовщине (лагерь смерти Тростенец), выступления Спирина В.С. (БрГУ) и Кенда А.В. представивших локальные истории Холокоста на Витебщине и Брестчине. Д-р Ткачев С.В. (г. Тернополь, Украина) представил доклад: «Украинцы в полиции в рейхскомиссариате «Украина». Немецкий оккупационный режим на Кременеччине 1941–1945» Автор представил обобщенный социальный портрет «военного коллаборанта» на Кременеччине:

«В основном (около 60%) полиция порядка, подразделения вахманшафта и щуцманшафта состояли из молодых людей призывной категории от 18-ти до-25-ти лет, главным образом местных украинцев и поляков, реже русских и белорусов. Более 80% полицейских оккупанты набрали из крестьян с начальным образованием, лиц с неполным средним и средним образованием в полиции и щуцбатальонах оказалось чрезвычайно мало, лишь около 20%. Почти треть из них имели какую-то военную подготовку – служили ранее в Войске польском, Красной армии или в советской милиции. Пострадавших от советской власти (репрессированные персонально или кто-то из семьи, а также осужденные за уголовные преступления) около 30%. Члены ОУН обоих направлений, ФУР и сторонники правительства УНР составляли 30–35%, все они были врагами советской власти. Все это свидетельствует, что общая масса добровольцев на Кременеччине отнюдь не была сторонниками нацизма. Её основу, а вскоре – до трети количества составляли люди настроенные антикоммунистически или пострадавшие от советской власти. Особых симпатий и верности оккупационному режиму они не проявляли, а в условиях притеснений со стороны последних легко переходили на сторону третьей силы... Остальные 45–50% состояли из тех, кто попал в ряды добровольцев под давлением внешних обстоятельств, т.е. завербованные в среде молодежи, предназначенной к отправке в Германию, или из военнопленных». Ткачев С.В. представил монографию по теме исследования, изданную в 2012 г. В Харькове (в соавторстве с О.Клименко).

В выступлении д.и.н Ермакова А.М. (Ярославский государственный педагогический университет, Россия) «Война на уничтожение против Советского Союза в немецком школьном курсе истории» были сделаны выводы о несоответствии объема и качества школьных знаний общественному интересу к теме, об отставании содержания школьного материала от состояния немецкой историографии проблемы, о большом потенциале темы войны на уничтожение для формирования исторической компетентности учащихся и их гражданского воспитания.

Большой интерес вызвали доклады Грибовой С.В. (Брест) об отношении немецких властей к татарскому населению Беларуси в годы оккупации; Козловой С.Л. (Институт истории НАН Беларуси, Минск) о политике нацистов в отношении сельского населения Западной Беларуси; Струнца С.В. (БрГУ, Брест): «Эволюция освещения проблематики межнациональных отношений на территории западных областей БССР в 1939–1941 гг. в современной польской историографии»; Пилиповича В.Ю. (БрГУ, Брест): «Остарбайтеры Брестчины в условиях принудительного труда». Пилипович В.Ю. следующим образом сформулировал цель своего исследования – «...изучение проблемы принудительного труда и вопросов выживания в экстремальных условиях не с внешней стороны, а изнутри» Автор попытался реконструировать условия принудительного труда и посмотреть на них глазами остарбайтеров, раскрыть особенности повседневной жизни остарбайтеров, отметив, что «...советские граждане оказались в сложнейшей ситуации, под воздействием многих факторов, влияющих на мировоззрение и психологию личности. Страна с незнакомой культурой, языковой барьер, страх перед работодателями, недостаток пищи

и необходимых вещей являлись первостепенными факторами, воздействующими на личность. Остарбайтеры вынуждены были приспосабливаться, адаптируясь в новых условиях, чтобы выжить». Пилипович В.Ю. выступил против упрощения показа судеб (и проблемы) остарбайтеров как «черно – белой», отметив, что только «...рассмотрение различных вариантов судеб остарбайтеров позволит реконструировать многомерное, нелинейное представление об исторической действительности»

Подводя итоги, отметим предметность и корректность большинства докладов и критических выступлений оппонентов. Важно и то, что в конференции приняли участие наряду с уже известными и молодые исследователи. Публикация материалов конференции безусловно станет существенным вкладом в историографию темы «нацистского геноцида» и позволит наметить новые перспективные направления исследований.

*Jewgienij Rozenblat
Brest*

ДЫСЕРТАЦЫІ, АБАРОНЕННЫЯ І ЗАЦВЕРДЖАНЫЯ
ВЫШЭЙШАЙ АТЭСТАЦЫЙНАЙ КАМІСІЯЙ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
(ЛІПЕНЬ 2010 Г. – ВЕРАСЕНЬ 2012 Г.).

**Дысертациі на суісканне навуковай ступені доктара гістарычных навук
(з улікам некаторых сумежных спецыяльнасцяў)**

1. Бароўка Ванда Юльянаўна. *Мастацкае народазнаўства ў беларускай прозе XX стагоддзя*. Дысертация падрыхтавана і абаронена ў Інстытуце мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Вучоная ступень доктара філалагічных навук прысуджана 2 П 2011 за: “вызначэнне мастацкага народазнаўства як адметнай рысы беларускай прозы XX ст., калі нацыянальнае выяўлялася праз суадносіны бытавога і быццёвага, а пры гэтым адлюстраванне паўсядзённага звязвалася з эстэтычнай рэканструкцыяй гісторыі народа і стварэннем разнастайных варыянтаў хранатопу (уяўленні пра мінулае як найлепшы час, паэтызацыя роднага кута); ...абгрунтаванне важнай ідэйнай ролі народазнаўчага матэрыялу ў літаратурных творах з улікам іх агульнастылёвай спецыфікі (рамантычнай – Карусь Каганец, ранні Максім Гарэцкі, Міхась Зарэцкі, Уладзімір Караткевіч, Вольга Іпатава; рэалістычнай – Якуб Колас, Лукаш Калюга, Іван Мележ, Янка Брыль, Іван Шамякін, Іван Пташнікаў, Іван Чыгрынаў, Вячаслаў Адамчык; мадэрнісцкай – поліфанічныя творы Змітрака Бядулі, Кузьмы Чорнага, Віктара Казько)”.

2. Вабішчэвіч Аляксандр Мікалаевіч. *Нацыянальна-культурнае жыццё ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)*. Дысертация падрыхтавана ў Брэсцкім дзяржаўным універсітэце імя А.С. Пушкіна і абаронена ў Беларускам дзяржаўным універсітэце. Вучоная ступень доктара гістарычных навук прысуджа-

на 27 IV 2011 за: “распрацоўку канцэпцыі навуковага даследавання праблемы нацыянальна-культурнага жыцця ў Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг. як цэласнай сістэмы існавання раз’яднанай часткі беларускай нацыі ў межах поліэтнічнай Польскай дзяржавы...”. У дысертцыі, сцвярджае аўтар, упершыню раскрываецца асіміляцыйная сутнасць і абмежавальны характар нацыянальна-культурнай палітыкі польскіх улад адносна ўсяго няпольскага насельніцтва Заходняй Беларусі. Вызначаны тры перыяды эвалюцыі нацыянальна-культурнай палітыкі: 1) 1921–1925 гг. – прыярытэт тэарэтыка-ідэалагічных палажэнняў польскіх нацыянальна-дэмакратычных сіл, якія прадугледжвалі выключна монанацыянальны (польскі) характар культурнага жыцця, нацыянальную асіміляцыю беларусаў, іншых этнічных супольнасцей; 2) 1926–1934 гг. – афіцыйнае абвешчэнне рэжымам “санацыі” палітыкі дзяржаўнай асіміляцыі, якая часова ўтрымлівала асобныя ліберальна-дэмакратычныя палажэнні і фактычнае вяртанне да папярэдняй палітыкі нацыянальнай асіміляцыі; 3) 1935–1939 гг. – актывізацыя дзеянняў па далейшай паланізацыі і нацыянальна-культурнай асіміляцыі.

3. Валодзіна Таццяна Васільеўна. *Міфапаэтычныя ўяўленні пра чалавека ў беларускім фальклору*. Дысертцыя падрыхтавана і абаронена ў Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Вучоная ступень доктара філалагічных навук прысуджана 2 III 2011 за: “распрацоўку новага падыходу ў аналізе міфапаэтычных уяўленняў пра чалавека: абгрунтаванне мэтазгоднасці этнасеміятычнага даследавання (разуменне чалавека і яго цэла як адзінай семіятычнай сістэмы са сваімі культурнымі функцыямі, прагматыкай і міфапаэтыкай і прымяненне метада структурна-семантычнага мадэлявання фальклорнага факту)...”.

4. Гайдукевіч Леонід Міхайловіч. *Туризм в международных отношениях стран Центральной и Восточной Европы (1989–2009 годы)*. Дысертцыя падрыхтавана і абаронена ў Беларускай дзяржаўнай універсітэце. Вучоная ступень доктара гістарычных навук прысуджана 27 IV 2011 за “развитие нового направления в исторической науке – теории и истории туристической политики в системе международных отношений, включающее следующие научные результаты: комплексное исследование места и роли туризма в международных экономических, политических, культурных, правовых контактах стран Центральной и Восточной Европы; доказательство того, что туризм является особым видом международных отношений и инструментом дипломатии; раскрытие взаимодействия туристических факторов с комплексом мирохозяйственных связей, с особенностями постсоциалистической трансформации и государственной политикой стран региона, интеграционными процессами, программами международной безопасности в туризме, культурно-историческим наследием и природной средой”.

5. Голубеў Валянцін Фёдаравіч. *Сялянская абшчына ў дзяржаўных, прыватнаўласніцкіх і царкоўных уладаннях Беларусі ў XVI–XVIII стст.* Дысертцыя выканана і абаронена ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Вучоная ступень доктара гістарычных навук прысуджана 9 XI 2011 за: “абгрунтаванне новага накірунку гістарыяграфіі сацыяльна-эканамічнай

гісторыі Беларусі – вывучэнне сялянскай абшчыны, яе функцый (адміністрацыйная, гаспадарчая, фінансавая, абарона сацыяльных правоў і гаспадарчых інтарэсаў, узаемадапамогі, судовая), месца і ролі ў сацыяльным і эканамічным жыцці феадальнага грамадства ў XVI–XVIII стст.; распрацоўку і доказ канцэпцыі аб гістарычнай і сацыяльна-эканамічнай сутнасці сялянскай абшчыны ў кантэксце гаспадарчых, грамадска-палітычных і культурных змен, якія адбываліся ў беларускім грамадстве на працягу XVI–XVIII стст.; ...доказ існавання ў буйных дзяржаўных, прыватных і царкоўных уладаннях Беларусі ў XVI–XVIII стст. двухузроўневай сістэмы абшчыннай арганізацыі: тэрытарыяльнай абшчыны (воласці) і сельскіх абшчын (грамад), якія ўваходзілі ў склад воласці і абгрунтаванне ўніверсальнага характару бесперадзельнай сялянскай абшчыны, як сацыяльна-гаспадарчага інстытута сялянства і асноўнай формы яго самаарганізацыі; выяўленне тэндэнцыі ўзрастання ролі абшчыны ў жыцці беларускай вёскі ў часы крызісаў і пасляваеннай адбудовы гаспадаркі ў другой палаве XVII – першай палавіне XVIII ст.; вызначэнне паўнамоцтваў сялянскай абшчыны і яе службовых асоб у ажыццяўленні вясковага судаводства (прасцейшыя правапарушэнні і спрэчныя справы сялян адной вёскі), функцый (следчыя і судовыя дзеянні аб злачынствах) і формаў (звычайныя і гвалтоўныя) копнага суда як тэрытарыяльнага міжабшчыннага судовага інстытута, які з 1588 г. быў уключаны ў судовую сістэму ВКЛ”.

6. Дук Дзяніс Уладзіміравіч. *Полацк IX–XVIII стст.: узнікненне, фарміраванне і развіццё (на археалагічных і пісьмовых крыніцах)*. Дысертация падрыхтавана ў Полацкім дзяржаўным універсітэце і абаронена ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Вучоная ступень доктара гістарычных навук прысуджана 2 V 2012 г. за “стварэнне навуковай канцэпцыі ўзнікнення, фарміравання і развіцця тэрытарыяльнай, этнасацыяльнай і гаспадарчай структуры Полацка ў IX–XVIII стст...”. Аўтар сцвярджае, што археалагічны матэрыял цалкам пацвярджае існаванне Полацка паводле летапісаў у 862 г. На раннім этапе (канец VIII–X стст.) Полацк – з’яўляўся племянным цэнтрам насельніцтва культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганаў (летапісных крывічоў); з сярэдзіны XI ст. – горадам у сацыяльна-эканамічным разумеенні гэтага тэрміна.

7. Левшун Любовь Викторовна. *Категория творческого метода в восточнославянской письменности XI–XVII веков*. Дысертация падрыхтавана і абаронена ў Інстытуце мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Вучоная ступень доктара філалагічных навук прысуджана 13 VI 2012 за: “развитие нового для Республики Беларусь научного направления – теоретической медиевистики, включающее: новаторскую интерпретацию базовой для теоретической поэтики и истории литературы категории «творческий метод» и создание на основе таких взаимосвязанных категорий, как метод, жанр, стиль в их соотношении с функциональной парадигмой «автор – предмет изображения – читатель» целостной научной концепции, позволяющей представить восточнославянскую письменность XI–XVII веков как системное единство и тем самым наметить дальнейшие пути развития междисциплинарного подхода к исследованию не только литературы, но и культуры средневековья в целом”.

8. Макушников Олег Анатольевич. *Социально-экономическое и этнокультурное развитие Гомельского Поднепровья в V–XIII вв.* Дисертацыя падрыхтавана ў Гомельскім дзяржаўным універсітэце імя Францыска Скарыны і абаронена ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Вучоная ступень доктара гістарычных навук прысуджана 11 I 2012 за: “выявление особенностей процесса этнического формирования населения Гомельского Поднепровья от древнейшей праславянской пражской культуры (V–VII вв.) (Гомель, Проскурни, Мохов, Нисимковичи, Демьянки) через промежуточные стадии культур Луки Райковецкой-Волынцевской-Сахновки к средневековой славянской культуре радимичей (X–XII вв.)...”. Адзначана, што вынікі даследавання дазваляюць патлумачыць палітычныя асаблівасці рэгіёна раннім раздзелам тэрыторыі рассялення радзімічаў паміж суседнімі моцнымі рэгіёнамі Чарнігаўскага і Смаленскага княстваў, што прывяло да адсутнасці ўласнага княства ў радзімічаў.

9. Ракава Любоў Васільеўна. *Эвалюцыя традыцый сямейнага выхавання беларусаў у XIX–XX стст.* Дисертацыя падрыхтавана і абаронена ў Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Вучоная ступень доктара гістарычных навук прысуджана 8 XII 2010. Навізнай дысертацыі з’яўляецца вызначэнне этапаў эвалюцыі традыцый сямейнага выхавання на падставе комплекснага функцыянальна-тыпалагічнага і параўнальна-гістарычнага аналізу: 1 этап (пачатак XIX ст. – да 1861 г.) – акумуляцыя традыцый выхавання, важнейшымі элементамі зместу якіх былі нацыянальная культура і мова, традыцыйная рэлігійнасць як форма грамадскай свядомасці; 2 этап (1860-я гг. – пачатак XX ст.) – перыяд росквіту народнай педагогічнай культуры беларусаў пад уплывам сацыяльна-эканамічных пераўтварэнняў, росту самасвядомасці, цікавасці навукоўцаў да педагогічнай спадчыны беларусаў; 3 этап (1920-я – 1940-я гг.) – пачатак змяненняў нацыянальных выхаваўчых традыцый...; 4 этап (1950-я – 1980-я гг.) – этап трансфармавання традыцый выхавання пад уплывам дзетаэнтрысцкай псіхалогіі...; 5 этап (з канца 1980-х гг. – да сённяшняга дня) – характарызуецца асабліва хуткімі працэсамі трансфармацыі сям’і, сямейных адносін, педагогічных поглядаў, якія выклікалі разрывы паміж традыцыйнай свядомасцю і жыццёвай рэальнасцю.

10. Сакович Виктор Савельевич. *Аграрная политика в Беларуси в 1981–2008 гг.* Дисертацыя падрыхтавана і абаронена ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Вучоная ступень доктара гістарычных навук прысуджана 2 III 2011 за: “раскрытие содержания государственной аграрной политики в Беларуси в 1981–2008 гг. и её эволюции в направлении обеспечения интенсификации сельскохозяйственного производства, создания организационно-правовых и материальных предпосылок для перехода к рыночным механизмам хозяйствования...; доказательство половинчатости и компромиссного характера Продовольственной программы БССР на период до 1990 г. как составной части союзной Продовольственной программы, выражающихся в недостаточности технического, экономического, научного и организационного её обеспечения, преобладании затратных методов хозяйствования, формализма и администрирования, волюнтаристских методов руководства сельским хозяй-

ством, перекосов в ценовом механизме и ресурсном обеспечении...; характеристику новых тенденций в аграрной политике Республики Беларусь во второй половине 1990-х гг. в связи с курсом на создание социально ориентированной экономики...”

**Дысэртацыі на саісканне навуковай ступені кандыдата гістарычных навук
(з улікам некаторых сумежных спецыяльнасцяў)**

1. Абрамовіч Владимир Александрович. *Внешнеэкономическая функция Белорусского государства*. Дысэртацыя падрыхтавана і абаронена (28 IX 2010) у Беларускай дзяржаўнай універсітэце. Навуковы кіраўнік: кандыдат гістарычных навук Калінін С.А.

2. Адамюк Олег Иванович. *Становление и развитие военной юстиции в Беларуси (1917–2010 гг.)*. Дысэртацыя падрыхтавана і абаронена (24 I 2012) у Беларускай дзяржаўнай універсітэце. Навуковы кіраўнік: доктар юрыдычных навук Доўнар Т. І.

3. Алисейчик Галина Владимировна. *Генезис ранних театральных форм в календарных обрядах древних славян*. Дысэртацыя падрыхтавана ў Беларускай дзяржаўнай акадэміі мастацтва і абаронена (15 IV 2011) у Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковы кіраўнік: доктар мастацтвазнаўства Смольскі Р.Б.

4. Аліферчык Таццяна Мікалаеўна. *Тапанімія Заходняга Палесся ў этналінгвістычным аспекце*. Дысэртацыя падрыхтавана і абаронена (27 V 2011) у Інстытуце мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковы кіраўнік: кандыдат філалагічных навук Антропаў М.П.

5. Андарало Марина Александровна. *Генезис систем высшего педагогического образования в странах постсоветского пространства (Беларусь, Россия, Украина) 1990–2010 гг.* Дысэртацыя падрыхтавана і абаронена (17 I 2012) у Беларускай дзяржаўнай педагагічнай універсітэце імя Максіма Танка. Навуковы кіраўнік: доктар педагагічных навук Цыркун І.І.

6. Андрущенко Наталья Юрьевна. *Становление и развитие социальной педагогики в Беларуси (1917–1936 гг.)*. Дысэртацыя падрыхтавана і абаронена (15 X 2010) у Віцебскай дзяржаўнай універсітэце імя П.М. Машэрава. Навуковы кіраўнік: доктар педагагічных навук Арлова А.П.

7. Аніпяркоў Вадзім Вадзімавіч. *Стварэнне і дзейнасць Таргавіцкай канфедэрацыі на землях Вялікага Княства Літоўскага (май 1792 г. – верасень 1793 г.)*. Дысэртацыя падрыхтавана і абаронена (3 VI 2010) у Беларускай дзяржаўнай універсітэце. Навуковы кіраўнік: кандыдат гістарычных навук Казакоў Ю.Л.

8. Антановіч Зінаіда Васільеўна. *Архівы Магілёўскай і Мінскай рымска-каталіцкіх кансісторый: гісторыя, структура, склад дакументаў (1782–1918 гг.)*. Дысэртацыя падрыхтавана ў Беларускай навукова-даследчым інстытуце дакументазнаўства і архіўнай справы і абаронена (22 IX 2011) у Бела-

рускім дзяржаўным універсітэце. Навуковы кіраўнік: кандыдат гістарычных навук Гарбачова В.В.

9. Балтрушэвіч Наталля Генадзеўна. *Пратэстанцкія арганізацыі БССР у 1944–1985 гг.: структура, формы дзейнасці, узаемаадносіны з дзяржавай*. Дысертация падрыхтавана і абаронена (6 X 2010) у Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук Навіцкі У.І.

10. Барабаш Наталья Викторовна. *Государственная переселенческая политика в БССР (1946–1965 гг.)*. Дысертация падрыхтавана ў Беларускім дзяржаўным педагагічным універсітэце імя Максіма Танка і абаронена (29 II 2012) у Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук Каваленя А.А.

11. Бартош Ольга Эдуардовна. *Традиционная социальная культура цыган Беларуси в конце XX – начале XXI века*. Дысертация падрыхтавана ў Беларускім дзяржаўным універсітэце і абаронена (21 X 2010) у Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковы кіраўнік: кандыдат гістарычных навук Навагродскі Т.А.

12. Бездзель Вераніка Яўгеньеўна. *Становішча дзяцей і іх удзел у народнай барацьбе супраць акупантаў на тэрыторыі Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны*. Дысертация падрыхтавана ў Віцебскім дзяржаўным універсітэце імя П.М. Машэрава і абаронена (28 IV 2011) у Беларускім дзяржаўным універсітэце. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук Коршук У.К.

13. Борецкая Виктория Казимировна. *Концепции церковно-государственных отношений в современных социальных учениях православия и католицизма (компаративный анализ)*. Дысертация падрыхтавана ў Беларускім дзяржаўным універсітэце і абаронена (12 IV 2011) у Інстытуце філасофіі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковы кіраўнік: доктар філасофскіх навук Круглоў А.А.

14. Бураков Виктор Николаевич. *Государственная жилищная политика в БССР в период нэпа (1921–1929 гг.)*. Дысертация падрыхтавана ў Магілёўскім дзяржаўным універсітэце імя А. Куляшова і абаронена (24 XI 2011) у Беларускім дзяржаўным універсітэце. Навуковы кіраўнік: кандыдат гістарычных навук Лаўрыновіч Д.С.

15. Бусько Сяргей Іванавіч. *Палітычная паліцыя ў беларускіх губернях: стварэнне, структура, дзейнасць (1898 – сакавік 1917 гг.)*. Дысертация падрыхтавана і абаронена (13 XII 2011) у Беларускім дзяржаўным універсітэце. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук Коршук У.К.

16. Вольнец Алексей Олегович. *Институт “сыновнего королевства” в державе франков*. Дысертация падрыхтавана і абаронена (23 II 2012) у Беларускім дзяржаўным універсітэце. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук Еўтухоў І.А.

17. Воран Ірына Аляксандраўна. *Нацыянальныя асаблівасці светаадлюстравання ва ўкраінскай і беларускай малой прозе пачатку XX стагоддзя*. Дысертация падрыхтавана і абаронена (9 XII 2011) у Беларускім дзяржаўным універсітэце. Навуковы кіраўнік: доктар філалагічных навук Чарота І.А.

18. Гайдуківа Юлія Аляксандраўна. *Сцэнічнае ўвасабленне беларускага народнага касцюма (другая палова XX – пачатак XXI стагоддзя)*. Дысертацыя падрыхтавана ў Беларускай дзяржаўнай акадэміі мастацтва і абаронена (3 XII 2010) у Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковы кіраўнік: кандыдат мастацтвазнаўства Барвенава Г.А.

19. Гаравая Алеся Аляксееўна. *Развіццё сістэмы вышэйшай філалагічнай адукацыі ў Беларусі (1944–1961 гг.)*. Дысертацыя падрыхтавана ў Віцебскім дзяржаўным універсітэце імя П.М. Машэрава і абаронена (27 I 2011) у Беларускай дзяржаўнай універсітэце. Навуковы кіраўнік: кандыдат гістарычных навук Яноўскі А.А.

20. Грунтоў Сяргей Уладзіміравіч. *Семантыка мемарыяльных помнікаў беларусаў канца XVIII – пачатку XXI стагоддзя*. Дысертацыя падрыхтавана і абаронена (17 XI 2011) у Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук Гурко А.В.

21. Гулак Анастасія Анатольеўна. *Міфалагічны кірунак у беларускай фалькларыстыцы другой палавіны XIX ст.* Дысертацыя падрыхтавана і абаронена (17 XI 2011) у Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковы кіраўнік: доктар філалагічных навук Казакова І.В.

22. Гушчынскі Ігар Генадзевіч. *Роля судовых устаноў у палітычным жыцці і сацыяльна-эканамічным развіцці Беларусі (1864–1914 гг.)*. Дысертацыя падрыхтавана і абаронена (21 X 2011) у Беларускай дзяржаўнай педагогічным універсітэце імя Максіма Танка. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук Жытко А.П.

23. Дорняк Іосиф Іосифович. *Белорусско-польское экономическое и культурное сотрудничество в 1991–2004 гг.* Дысертацыя падрыхтавана ў Гродзенскім дзяржаўным універсітэце імя Янкі Купалы і абаронена (2 II 2011) у Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковы кіраўнік: кандыдат гістарычных навук Крэнь І.П.

24. Дроздова Екатерина Анатольевна. *Банковская система и ее роль в социально-экономическом развитии Беларуси (1861–1914 гг.)*. Дысертацыя падрыхтавана і абаронена (18 VI 2010) у Беларускай дзяржаўнай педагогічным універсітэце імя Максіма Танка. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук Забаўскі М.М.

25. Дудчик Андрей Юрьевич. *Политическая философия Гегеля и ее современные интерпретации*. Дысертацыя падрыхтавана і абаронена (12 IV 2012) у Беларускай дзяржаўнай універсітэце. Навуковы кіраўнік: доктар філасофскіх навук Румянцава Т.Г.

26. Забэльнікова Ольга Васильевна. *Формирование синкретической цивилизации в Латинской Америке: российская историография проблемы*. Дысертацыя падрыхтавана ў Рэспубліканскім інстытуце вышэйшай школы і абаронена (28 IV 2011) у Беларускай дзяржаўнай універсітэце. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук Кошалеў У.С.

27. Заневский Сергей Викторович. *Вхождение шляхетского сословия*

белорусско-украинских земель в состав российского дворянства: источниковедение и историография проблемы (вторая половина XIX – начало XX вв.). Дысэртацыя падрыхтавана і абаронена (22 XII 2011) у Гродзенскім дзяржаўным універсітэце імя Янкі Купалы. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук Нечухрын А.М.

28. Захаревич Ирина Петровна. *Восточнославянская цивилизация: статус, ценностные основания и исторические перспективы.* Дысэртацыя падрыхтавана ў Рэспубліканскім інстытуце вышэйшай школы і абаронена (25 I 2011) у Інстытуце філасофіі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковы кіраўнік: доктар філасофскіх навук Яскевіч Я.С.

29. Иокша Анастасия Семеновна. *Восточный Иерусалим в иордано-палестинских отношениях (1949–2006 гг.).* Дысэртацыя падрыхтавана і абаронена (24 III 2011) у Беларускай дзяржаўнай універсітэце. Навуковы кіраўнік: кандыдат гістарычных навук Турарбекава Р.М.

30. Исакова Татьяна Антоновна. *Формирование жизненных планов детей-сирот, получающих профессионально-техническое образование.* Дысэртацыя падрыхтавана ў Рэспубліканскім інстытуце прафесійнай адукацыі і абаронена (29 II 2012) ў Беларускай дзяржаўнай педагагічнай універсітэце імя Максіма Танка. Навуковы кіраўнік: кандыдат псіхалагічных навук Папова А.С.

31. Казакоў Аляксандр Уладзіміравіч. *Эміграцыя князёў з рускіх княстваў у Вялікае Княства Літоўскае (40-я гг. XV – 30-я гг. XVI ст.).* Дысэртацыя падрыхтавана ў Беларускай дзяржаўнай тэхналагічнай універсітэце і абаронена (24 II 2011) у Беларускай дзяржаўнай універсітэце. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук Рассадзін С.Я.

32. Каляда Віталь Вікенцьевіч. *Вайсковое заканадаўства Вялікага княства Літоўскага ў XVI стагоддзі.* Дысэртацыя падрыхтавана ў Нацыянальным цэнтры заканадаўства і прававых даследаванняў Рэспублікі Беларусь і абаронена (26 X 2010) у Беларускай дзяржаўнай універсітэце. Навуковы кіраўнік: доктар юрыдычных навук Доўнар Т.І.

33. Кирильчук Ольга Вячеславовна. *Иконография Богоматери Одигитрии в Беларуси XV–XX вв.* Дысэртацыя падрыхтавана ў Беларускай дзяржаўнай акадэміі мастацтва і абаронена (12 XI 2010) у Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковы кіраўнік: доктар мастацтвазнаўства Жук В.І.

34. Ковалевская Юлия Ивановна. *Кодификация гражданского законодательства БССР в 60-е годы XX века.* Дысэртацыя падрыхтавана ў Нацыянальным цэнтры заканадаўства і прававых даследаванняў Рэспублікі Беларусь і абаронена (25 I 2011) у Беларускай дзяржаўнай універсітэце. Навуковы кіраўнік: доктар юрыдычных навук Доўнар Т.І.

35. Кондратенко Татьяна Геннадьевна. *Станковая живопись Беларуси 1990–2010 годов.* Дысэртацыя падрыхтавана ў Беларускай дзяржаўнай акадэміі мастацтваў і абаронена (2 XII 2011) у Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковы кіраўнік: кандыдат мастацтвазнаўства Баразна М.Р.

36. Концеал Елена Владимировна. *Развитие рынка медицинских услуг в Республике Беларусь*. Дисертацыя падрыхтавана і абаронена (2 III 2012) у Беларускім дзяржаўным эканамічным універсітэце. Навуковы кіраўнік: доктар тэхнічных навук, кандыдат эканамічных навук Рудзянкоў У.М.

37. Корженевич Станислав Васильевич. *Географические закономерности трансформации населения Белорусского Полесья*. Дисертацыя падрыхтавана ў Брэсцкім дзяржаўным універсітэце імя А.С. Пушкіна і абаронена (17 IV 2012) у Беларускім дзяржаўным універсітэце. Навуковы кіраўнік: доктар геаграфічных навук Красоўскі К.К.

38. Косов Александр Петрович. *Внешняя политика США второй половины XX – начала XXI в. в постсоветской российской историографии*. Дисертацыя падрыхтавана і абаронена (23 IX 2010) у Беларускім дзяржаўным універсітэце. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук Кошалеў У.С.

39. Крыварот Анатолий Алексеевич. *Узаемадзеянне беларускіх і расійскіх партызанскіх фарміраванняў у гады Вялікай Айчыннай вайны (1941–1944 гг.)*. Дисертацыя падрыхтавана ў Беларускім дзяржаўным педагагічным універсітэце імя Максіма Танка і абаронена (2 II 2011) у Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук Літвін А.М.

40. Крывічаніна Кацярына Аляксандраўна. *Навукова-тэхнічнае супрацоўніцтва Беларусі з краінамі СНД і ЕС (1991–2000 гг.)*. Дисертацыя падрыхтавана і абаронена (24 XI 2010) у Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук Карзенка Г.У.

41. Кузьмич Валентина Николаевна. *Белорусский участок советско-польской границы: становление и функционирование в 1921–1939 гг.* Дисертацыя падрыхтавана і абаронена (26 X 2011) у Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук Касцюк М.П.

42. Куракова Анна Петровна. *Административно-правовая защита граждан от безработицы в Республике Беларусь*. Дисертацыя падрыхтавана і абаронена (20 III 2012) у Беларускім дзяржаўным эканамічным універсітэце. Навуковы кіраўнік: кандыдат юрыдычных навук Целяціцкая Т.В.

43. Курбачёва Ольга Владиславовна. *Восточнославянская цивилизация в глобализирующемся мире: проблемы и перспективы социодинамики*. Дисертацыя падрыхтавана і абаронена (15 XII 2011) у Беларускім дзяржаўным універсітэце. Навуковы кіраўнік: доктар філасофскіх навук Зелянкоў А.І.

44. Лебедев Андрей Дмитриевич. *Политика советской власти по отношению к Римско-католической церкви в БССР (1919–1929 гг.)*. Дисертацыя падрыхтавана і абаронена (26 I 2012) у Беларускім дзяржаўным універсітэце. Навуковы кіраўнік: кандыдат гістарычных навук Цяглова В.А.

45. Литвинова Татьяна Федоровна. *Дворец Паскевичей в художественной жизни Гомеля (1830-е – 1917 гг.)*. Дисертацыя падрыхтавана ў Беларускай дзяржаўнай акадэміі мастацтваў і абаронена (15 IV 2011) у Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы На-

цыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковы кіраўнік: доктар мастацтвазнаўства Высоцкая Н.Ф.

46. Лю Цзэпин. *Государственное регулирование процессов модернизации национальной экономики (анализ китайского опыта начала XXI века)*. Дысэртацыя падрыхтавана і абаронена (6 III 2012) у Беларускам дзяржаўным універсітэце. Навуковы кіраўнік: доктар фізіка-матэматычных навук Кавалёў М.М.

47. Макарэвіч Міхаіл Міхайлавіч. *Лексіка народных промыслаў і рамёстваў у гісторыі беларускай сельскагаспадарчай і прамысловай тэрміналогіі*. Дысэртацыя падрыхтавана ў Мазырскім дзяржаўным педагагічным універсітэце і абаронена (25 V 2012) у Беларускам дзяржаўным універсітэце. Навуковы кіраўнік: доктар філалагічных навук Прыгодзіч М.Р.

48. Маскевіч Ганна Іванаўна. *Сацыяльная стратыфікацыя сялянства Беларусі ў 60–90-я гг. XIX ст.* Дысэртацыя падрыхтавана і абаронена (26 V 2011) у Беларускам дзяржаўным універсітэце. Навуковы кіраўнік: кандыдат гістарычных навук Каханюўскі А.Г.

49. Махан Мохаммед Сеяб. *Планировочная структура и застройка городов Вавилонии в первой половине I тысячелетия до нашей эры по археологическим данным*. Дысэртацыя падрыхтавана ў Беларускам дзяржаўным універсітэце і абаронена (8 XII 2010) у Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук Егарэйчанка А.А.

50. Мельнікаў Ігар Васільевіч. *Польская гістарыяграфія этнасацыяльных працэсаў на тэрыторыі Беларусі ў 1861–1914 гг.* Дысэртацыя падрыхтавана ў Беларускам дзяржаўным педагагічным універсітэце імя Максіма Танка і абаронена (22 IX 2011) у Беларускам дзяржаўным універсітэце.

51. Мінкевіч Сяргей Леанідавіч. *Паэма Адама Міцкевіча “Дзяды” і беларуская літаратура XIX – пачатку XX стагоддзя*. Дысэртацыя падрыхтавана ў Інстытуце мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі і абаронена (4 VI 2010) у Беларускам дзяржаўным універсітэце. Навуковы кіраўнік: кандыдат філалагічных навук Мархель У.І.

52. Міцкевіч Вольга Уладзіміраўна. *Тапанімія “Рэвизии пуць и переходовъ звѣриныхъ въ бывшемъ Великомъ княжествѣ Литовскомъ”: лексіка-семантычны і структурна-граматычны аспекты*. Дысэртацыя падрыхтавана ў Інстытуце мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі і абаронена (27 VI 2011) у Беларускам дзяржаўным універсітэце. Навуковы кіраўнік: кандыдат філалагічных навук Лемцюгова В.П.

53. Морозько Екатерина Владимировна. *Конфессиональная и социально-культурная жизнь Беларуси во второй половине XIX – начале XX вв. (на примере Минской православной епархии)*. Дысэртацыя падрыхтавана ў Брэсцкім дзяржаўным універсітэце імя А.С. Пушкіна і абаронена (27 X 2011) у Беларускам дзяржаўным універсітэце. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук Гарбацкі А.А.

54. Моторова Надежда Сергеевна. *Деятельность органов городского самоуправления на территории Беларуси в социальной сфере (1875–1914 гг.)*.

Дысэртацыя падрыхтавана і абаронена (27 I 2011) у Беларускам дзяржаўным універсітэце. Навуковы кіраўнік: кандыдат гістарычных навук Каханоўскі А.Г.

55. Павловская Светлана Владимировна. *Формирование международных экономических отношений Беларуси и Финляндии*. Дысэртацыя падрыхтавана і абаронена (17 II 2010) у Інстытуце эканомікі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковы кіраўнік: доктар эканамічных навук Мядзведзеў В.Ф.

56. Падалінская Алена Алегаўна. *Рэцэпцыя арыстатэлізму ў філасофскай і грамадска-палітычнай думцы Беларусі эпохі Адраджэння*. Дысэртацыя падрыхтавана і абаронена (15 XII 2011) у Беларускам дзяржаўным універсітэце. Навуковы кіраўнік: кандыдат філасофскіх навук Лягчылін А.А.

57. Паўлоўская Ганна Генрыхавна. *Гродзенскія кляштарныя тронікі як крыніца па гісторыі Гродна другой паловы XVII–XVIII ст.* Дысэртацыя падрыхтавана ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі і абаронена (20 IV 2012) у Гродзенскім дзяржаўным універсітэце імя Янкі Купалы. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук Галенчанка Г.Я.

58. Пацыенка Святлана Аляксандравна. *Дынаміка духоўнай культуры магнатаў Беларускага Панямоння*. Дысэртацыя падрыхтавана і абаронена (15 IX 2011) у Беларускам дзяржаўным універсітэце культуры і мастацтваў. Навуковы кіраўнік: кандыдат гістарычных навук Ігнатовіч П.Р.

59. Плавінскі Мікалай Аляксандравіч. *Фарміраванне і эвалюцыя комплексу зброі бліжняга бою і засцерагальнага ўзбраення X–XIII стст. на тэрыторыі Беларусі*. Дысэртацыя падрыхтавана і абаронена (6 X 2010) у Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук Бохан Ю.М.

60. Поўх Ірына Васільеўна. *Ідэя нацыянальнай самасвядомасці ў ірландскай і беларускай паэзіі другой паловы XX стагоддзя (на матэрыяле творчасці Шэймаса Хіні, Нуалы Ні Гональ і Алеся Разанава)*. Дысэртацыя падрыхтавана ў Беларускам дзяржаўным педагагічным універсітэце імя Максіма Танка і абаронена (22 IV 2011) у Беларускам дзяржаўным універсітэце. Навуковы кіраўнік: доктар філалагічных навук Камароўская Т.Я.

61. Разуванова Ксенія Сяргееўна. *Дзейнасць Беларускага інстытута гаспадаркі і культуры ў Заходняй Беларусі (1926–1936 гг.)*. Дысэртацыя падрыхтавана і абаронена (18 I 2012) у Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковы кіраўнік: кандыдат гістарычных навук Даніловіч В.В.

62. Рыбчонак Сяргей Аляксандравіч. *Крыніцы масавага паходжання па генеалогіі Беларусі сярэдзіны XVII – пачатку XX ст.* (па матэрыялах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі). Дысэртацыя падрыхтавана і абаронена (28 X 2010) у Беларускам дзяржаўным універсітэце. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук Савіцкі Э.М.

63. Савченко Наталья Михайловна. *Политический кризис Итальянской республики в первой половине 1990-х годов*. Дысэртацыя падрыхтавана ў Рэспубліканскім інстытуце вышэйшай школы і абаронена (3 VI 2010) у Беларускам дзяржаўным універсітэце. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук Кошалеў У.С.

64. Скребнева Татьяна Владимировна. *Антропонимикон современного белорусского города в динамическом и социолингвистическом аспектах (на материале русскоязычных личных имен г. Витебска)*. Дисертацыя падрыхтавана ў Віцебскім дзяржаўным універсітэце імя П.М. Машэрава і абаронена (8 VI 2010) у Беларускай дзяржаўнай акадэміі навук. Навуковы кіраўнік: доктар філалагічных навук Мезенка Г.М.

65. Смирнов Виктор Эдуардович. *Гражданственность как социальный ресурс управляемости обществом: социологический анализ*. Дисертацыя падрыхтавана і абаронена (2 VI 2011) у Інстытуце сацыялогіі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковы кіраўнік: доктар сацыялагічных навук Шавель С.А.

66. Сугако Наталья Анатольевна. *Общественно-политические взгляды М.П. Погодина*. Дисертацыя падрыхтавана і абаронена (14 XII 2010) у Беларускай дзяржаўнай акадэміі навук. Навуковы кіраўнік: кандыдат гістарычных навук Сяргеева В.В.

67. Сычова Іна Сяргееўна. *Народная педагогіка Мазырскага Палесся ў традыцыйнай культуры рэгіёна*. Дисертацыя падрыхтавана ў Мазырскім дзяржаўным педагогічным універсітэце і абаронена (15 XI 2011) у Віцебскім дзяржаўным універсітэце імя П.М. Машэрава. Навуковы кіраўнік: кандыдат педагогічных навук Болбас В.С.

68. Тимонова Александра Владимировна. *Крестьянство на освобожденной территории БССР (сентябрь 1943 – май 1945 гг.)*. Дисертацыя падрыхтавана і абаронена (23 II 2011) у Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук Кузьменка У.І.

69. Фірыновіч Алена Эдвардаўна. *Документальныя матэрыялы па гісторыі паўстання 1863–1864 гг. у архівастанішчах Беларусі*. Дисертацыя падрыхтавана і абаронена (14 XII 2011) у Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковы кіраўнік: кандыдат гістарычных навук Яноўская В.В.

70. Черкасов Дмитрий Николаевич. *Внешняя политика Бургундии в 1419–1467 гг.* Дисертацыя падрыхтавана і абаронена (23 IX 2010) у Беларускай дзяржаўнай акадэміі навук. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук Еўтухоў І.А.

71. Шимака Елена Казимировна. *Внешинополитические приоритеты России во взаимоотношениях с Римской курией (1469–1582 гг.)*. Дисертацыя падрыхтавана і абаронена (22 IV 2010) у Беларускай дзяржаўнай акадэміі навук. Навуковы кіраўнік: кандыдат гістарычных навук Яноўскі А.А.

72. Шупляк Сергей Петрович. *Паломничества в духовной и социально-политической жизни западноевропейского общества (IV–XIII вв.)* Дисертацыя падрыхтавана і абаронена (26 V 2011) у Беларускай дзяржаўнай акадэміі навук. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук Фядосік В.А.

Валянціна Яноўская
Інстытут гісторыі
Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі